BIBLIOTEKA
GIMNAZYUM
FRANCISZKAŃSKIEGO
W LWOWIE

Observationes in Georgium Corcyraeum.

In C. I. Gr. vol. IV n. 8751 carminis cuiusdam frustula extant:

. . . . . .
. . . . . *υ πενεστάτ[ου]*
. . . . . .
. . . . . *[πατρί]δι πρωτοθρόνῳ*
. . . . . .
. . . . . *ως Γεώργιος [π]ρό[μος]*
. . . . . .
. . . . . *πίστεως θείας [πόθῳ].*
. . . . . *μὴ [π]αρο[ι]μίᾳ*
μὴ σπεῖρε, μὴ θέριζε · ποῦ γὰρ . . . .
. . . . . *φύσεως ὑπεξέφυ*
[λ]ίθο[υ]ς ὅμως ἔγωγε ῥίψας [εἰς πέδον]
. . . . . *τῆς προθυμίας λόγος*
οἶμαι, θεριῶ τὸ χρυσο . . . . . .
. . . . . *προμηνύει μόνος*
ὁ συγκομιστὴς τῆς . . . . . .

Quas quidem reliquias hoc modo explicat Kirchhoffius p. 345: »impositum eum (scil. lapidem) fuisse suspicor foribus aedificii alicuius sacri, quo exstructo Georgius episcopus (πρόμος) Corcyram patriam ac sedem metropolitanam (πρωτόθρονον; cf. Du Cangius in Gloss. I p. 498) condecoravit. Respondetur per versus ultimos oratione intricata et pro huius aevi elegantia salebrosa eorum obtrectationibus, qui pia eiusmodi opera inania et nihil profutura iactitent; profitetur enim Georgius se lapidei illius templi exstructi seminis amplissimum percepturum esse fructum supremo iudicii die, quum messor ille segetis mundanae summus

(ὁ συγκομιστής) venturus sit, mortales e factorum dictorumve dignitate aut probaturus aut improbaturus«. Sed meliora docet codex Cryptensis Z. a. XXIX (C) f. 23^{r}, ubi eiusdem poematis laciniae ita servatae sunt, ut dimidia versuum pars integra compareat[1]):

v. 2 *παρ' οἰκέτου φέροιτο τοῦ πενεστάτου*
4 *φέρω, προσάγω Δυάδι πρωτοθρόνῳ*
6 *εὔνουν γεωργῶν, ὡς Γεώργιος, τρόπον*
8 *εὔσταχυν ὄντως πίστεως θείας σπόρον*
10 *μὴ σπεῖρε, μὴ θέριζε · ποῦ γὰρ καὶ θέρος*
12 *λίθοις ὅμως ἔγωγε ῥίψας τὸν σπόρον*
14 *οἶμαι, θεριῶ τὸ χρυσοῦν πάντως θέρος*
16 *ὁ συγκομιστὴς τῆς βροτῶν σωτηρίας*[2]).

Petro igitur et Paulo, Apostolorum principibus (Δυάδι πρωτοθρόνῳ: v. 4) templum construxit Georgius, exigui autem munusculi (2), cum ex animi sententia oblatum sit (6), fructum amplissimum expectat (14). — Imagines ex agri cultura petitas inprimis Georgii nomen suggessit cf. Siberi Ecclesiae Graecae martyrologium metricum (Lipsiae 1727) p. 68 ὁ Γεώργιος καὶ λιπὼν τὸ σαρκίον | πολλοῖς γεωργεῖ ψυχικὴν σωτηρίαν, 125 ψυχὴν ὁ Γεώργιος ἀσμένως δίδει | ψυχῶν γεωργῷ καὶ φυτουργῷ σαρκίων, 144 ὁ Γεώργιος ὡς γεώργιον μέγα | ἔχων ἀπῆλθεν εἶδος ἀρετῆς ἅπαν. — Versus 12. ex proverbiali locutione πέτρας σπείρειν fluxit, quam ἐπὶ τῶν πολλὰ καμνόντων καὶ μηδὲν ἀνύσαι δυναμένων adhiberi testatur Diogenianus (Vindobonensis) III 71, ubi cf. Leutschius (Paroemiogr. Gr. vol. II) p. 48; sententiam vero μὴ σπεῖρε, μὴ θέριζε (10) in proverbii consuetudinem venisse confirmat v. 9; comparari potest Plauti Epid. 265 mihi istic nec seritur nec metitur, cf. etiam Levit. XXV 11.

Epigrammati nostro in C carminis trunci praemittuntur:

Οὐ δοξαμενῶν, οὐ φρονῶν ἐπηρμένα
. . . . . .
. . . . *τοῦ σκώληκος εὐτελεστάτου*
. . . . . .
5 *ἀλλὰ συνεῖναι, ὡς ὑπόψιοι λίθοι*

---

[1]) Antonio Rocchi, Versi di Cristoforo Patrizio editi da un codice della monumentale badia di Grota ferrata (Romae 1887) p. 67.

[2]) Remansit praeterea versus 11. littera initialis ι et lemma [τ]οῦ αὐτοῦ πρὸς τοὺς Ἀποστόλους.

. . . . . μέν . . .
καὶ δακρύων ῥόθιον ἑλκύσουσί μοι,
. . . . . .
ἐᾶτε λοιπὸν κἂν κατὰ στράγγα ῥέειν
. . . . . .
ἐᾶτε, συνθροεῖτε, συναίρεσθέ μου,
. . . . . .
δι' ὧν Θεὸς δίδωσιν εὐμαρῆ λύσιν,
. . . . . .
ἓν τοῦτό μοι μέγιστον αὕτη μου φίλοι,
. . . . . .
μετὰ τελευτὴν καὶ τὴν ἐν τάφῳ θέσιν.
. . . . . .
κόνις ἀμυδρὰ τῶν ταπεινῶν ὀστέων.
. . . . . .
δυσδιάχριτον ἀπολάβῃ τὴν θέσιν.
. . . . . .
ἀρ' οὐχὶ φυλάξοισθε τὸν βραχὺν λόγον,
. . . . . .
τῶν προστατούντων τῆς ἐκκλησίας,
. . . . αυσημ . . . . . .
. . . . . .
. . . . ιν καὶ κριτὴς καὶ δεσ . .
. . . . . .
. . ργιος . ἐγραφε ποιμὴν Κερκύρ . .
. . . . . .

Iam vero codicis detrimenta sarcit, menda corrigit C. I. Gr. vol. IV p. 498 n. 9438:

Οὐ δόξ[ῃ θνητ]ῶν ἀφρόνως ἐπηρμέν[ος]
ἔστησα κακῶς[1]) λιθοσύνθετον τάφον.
Τίς γὰρ λόγος σκώληκος εὐτελεστάτου,

1) Malim καλῶς cf. v. 4 κοσμιωτάτῳ.

κἂν ἐν τόπῳ κρύπτοιτο κοσμιωτάτῳ;
Ἀλλὰ συνειδώς, ὡς ὑπόψιοι λίθοι
γνώμην ἐμὴν κάμψουσιν ἐς[1]) κλήρου μνήμην
καὶ δακρύων ῥόθιον ἑλκύσουσί μοι,
ἔστησα τοῦτον λιθοσύνθετον τάφον.
Ἐᾶτε λοιπὸν κἂν κατὰ στράγγα ῥέειν
τὸ δάκρυόν μου, συμπαθέστατοι φίλοι,
ἐᾶτε, συνθρηνεῖτε, συναίρεσθέ μοι
πρὸς τοὺς στεναγμούς, πρὸς τὰς ἱκετηρίας,
δι' ὧν Θεὸς δίδωσιν εὐμαρῆ λύσιν
δεσμῶν, ὅσους πλέκουσιν αἱ πονηρίαι.
Ἓν τοῦτό μοι μέγιστον αἴτημα, φίλοι·
τὸ δεύτερον δέ· καὶ μὴ παρόψεσθέ μου·
μετὰ τελευτὴν καὶ τὴν ἐν τάφῳ θέσιν,
μετὰ τὸ κατάπαυμα τῶν μακρῶν πόνων,
κόνις ἀμυδρὰ τῶν ταπεινῶν ὀστέων
ἄμικτος ἔστω, μὴ πρὸς ἄλλοις ὀστέοις
δυσδιάκριτον ἀπολάβῃ τὴν θέσιν.
Ἆρ' οὐχὶ παράσχοισθε τὴν μικρὰν χάριν;
ἆρ' οὐχὶ ὑπάξοισθε τὸν βραχὺν λόγον;
Ναὶ πρὸς Τριάδος, ναὶ πρὸς αὐτῶν κηρύκων
τῶν προστατούντων τῆσδε τῆς ἐκκλησίας,
μηδεὶς παραλύσῃ μοι τὰ βουλητέα.
Ἢ μὴν ὑφέξει τὴν ἐν ὑστέρῳ δίκην,
ἐπὰν ὁ κοινὸς καὶ κριτὴς καὶ δεσπότης
τὸ πλάσμ' ἐπανάξειεν εἰς θείαν κρίσιν.
Γεώργιος γέγραφε, ποιμὴν Κερκύρας,
θυηπολίας πέμπτον ἀνύων χρόνον.

Quodsi lectionum varietas in examen vocatur, optime marmor v. 5 συνειδώς, 11 συνθρηνεῖτε — μοι, 15 αἴτημα, 21 δυσδιάκριτον suppeditat[2]), rectius

[1]) Εἰς citra necessitatem Kirchhoffius exhibet.

[2]) V. 3 τοῦ ante σκώληκος prave inrepsisse editoris coniectura: [σκώ]ληκος εὐτελεστάτου (p. 87) docet. Rocchii, non codicis error, subesse videtur in αυση (26: pro λύση) et ιν (28: pro ὁς).

autem C v. 23 φυλάξοισθε pro ὑπάξοισθε praebet, ac praeterea genuinam memoriam v. 1 servat, ubi Kirchhoffius minus feliciter inscriptionis contextum: οὐ δοξομείνων ἀφρόνως ἐπηρμένον mutavit. Ex δοξομείνων veram scripturam δοξομανῶν extricavit Cougny II 747, 1 (Anthol. Didotian. vol. III) p. 218, cui formae C δοξαμανῶν ex usu aevi Byzantini substituit, qui eadem ratione μυιαθήρας pro μυιοθήρας apud Christophorum CXXII 56 p. 58 Rocchi (= »Eos« vol. V — 1899 — p. 10) invexit cf. insuper Δοξαπατρῆς (Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur ²p. 462 sq.) et Lobeckius ad Phrynich. p. 644 sqq.

Ex lemmate in C [ᾠ]κοδόμησεν restat, qua voce saxeum sepulcrum (v. 2. 8)[1]) designatur, quod Georgius quinto anno (31) post adeptam metropolitae dignitatem exstruxit, exstructum commentatione mortis incitatus epitaphio ornavit.

Praeter carmina modo tractata in C supersunt Georgii Corcyraei epigrammata quinque (f. 22ᵛ sq. p. 66 sqq. Rocchi), sed illic detrimenta codicis a muribus corrosi aliunde resarciri nequeunt. Ex coniectura autem lacunas quasdam explere ac menda nonnulla corrigere audeo:

I) 5 ὁδούς, λόγους, ἅπασαν, ὁρμὴν πρακτέαν l. πρακτέων, tum falso de v. 25 κἂν ψάμμον αὐτὴν ἐκνικῶν παραλίαν observat Rocchius p. 87: »παραλίαν, composto da παρὰ e λίαν, supra modum (immensamente)« cf. Aeschyl. Prom. 575 ἀνὰ τὰν παραλίαν ψάμμον, quocum poeta nostrum componere non vereor cf. ἰχνοσκοπεῖν I 15 et Aeschyl. Choeph. 227, tum IV 7 ἀλλ' εἶθε κἂν ἔσταζον ἐκ τῶν ὀμμάτων et Aeschyl. Choeph. 1058 κἀξ ὀμμάτων στάζουσιν αἷμα δυσφιλές.

IV) 3 οὐδ' αὖ Τελώνης, οὐ Μανασσῆς τις πάλαι l. τελώνης cf. Suicer Thesaur. Eccles. vol. II p. 1267 sq.; de Manasse cf. Reg. IV 21 sqq., — v. 5 μακρῷ γὰρ αὐτοὺς τῷ δρόμῳ καὶ τὸ μέτρῳ l. τῷ, tum supple 10 εἶ[θε] 24 π[λ]ὴν, 29 στήσας, κτίσας ἄριστα δεῖ[γ]μά σου κρ[άτους]. — Ex eodem carmine Lexicis accedat vox παγγνωστικὸς v. 35 παγγνωστικῷ σου καὶ σοφῇ θεωρίᾳ, quae verba in memoriam revocant Pisidae. Hexaëm. 1728 τῇ ποικίλῃ γὰρ καὶ σοφῇ θεωρίᾳ.

V) 2 ἄρα φύλαξ, πῶς ἐκ θεοῦ σχὼν τὸ κράτος l. ὅρα.

VI) 1 ἀνεκτὸν pro ἂν ἐκτὸν v. 1 et κατοικ[ίαν] v. 13, tum vox ἀθησαύριστος notanda est v. 3 ὁρᾶν ἀνωράϊστον τὴν κατοικίαν. Ceterum n. V et VI unius poematis particulas esse, a Rocchio perperam dissecti, equidem persuasum habeo; nec dubito, quin totum carmen in sepulcro Arsenii incidi iusserit Georgius, quod vetustate exesum renovandum curavit cf. V 6 et VI 7 sqq.

1) De templo cogitabat Rocchius p. 87, quem Krumbacher p. 770 secutus est.

Georgium Corcyraeum praeterea adgnovit Krumbacher p. 770 in codice Havniensi 1899 (s. XIII.), quo secundum Carolum Graux (Notices sommaires des manuscrits grecs de la Grande Bibliothèque Royale de Copenhague — Paris. 1879 — p. 47) continentur:

Στίχοι τοῦ Κερκύρας εἰς τὸν τάφον τοῦ Μελίου. 29 vers. Incip. καὶ τῶν φθασάντων κτλ.

Τοῦ αὐτοῦ εἰς τινὰ ὑπερλαλήσαντα φίλου ἕνεκα κτλ. 43 vers. Incip. τέμνων κόρας πρὶν Ἡρακλῆς κτλ.

Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν πατρίκιον Μελίαν καὶ περὶ θαλασσιτῶν. 53 vers. Incip. ἦν ἁλμυρίζων ῥοῦς κτλ....

Tum inter Pselliana:

Τοῦ αὐτοῦ (scil. τοῦ Ψελλοῦ) ἤγουν τοῦ Κερκύρας. 13 vers. Incip. ὦ γῆς ἁπάσης καὶ πόλου ἄκρα τῶν ἄναξ.

Ac lemma quidem optime Krumbacher explicuit, de re autem plane aliter sentio, cum codici Havniensi omnem fidem derogandam esse mihi persuaserim. Minus premo, quod in ultimo carmine[1]) inter Psellum et Georgium memoria fluctuat, sed apertus est error in praecedentibus, quae quidem ad Christophorum Mytilenaeum auctorem redeant, aeque ac sylloges Havniensis clausula, de qua haec adnotat Graux: τοῦ Μιτυληναίου εἰς τὸ 'Χαῖρε κεχαριτωμένη' καὶ τὸ 'ἰδοὺ ἡ δούλη Κυρίου' ἡρωϊκά. 13 vers. Incip. Τήθεο, ὦ χαρίεσσα κτλ.

Quae sententia et libri Cryptensis auctoritate nititur (Christophor. n. XVI. XXXVI. XV. XIV.), quam (in n. XIV. XV. XVI.), confirmat codex Vaticanus 1357 a Rocchio excussus, et ipsius Christophori diserto testimonio comprobatur, qui XXXVI 12 verborum φεῦγε τῶν Προτασίου genuinam intepretationem proponit CXIV 131 p. 56 ἀγχοῦ μὲν οἰκῶν τοῦ νεὼ Προτασίου. Sane dolendum, quod codicis Havniensis variae lectiones non suppetunt, praecipue in n. XXXVI, ubi Vaticanus nihil iuvat. Omnino autem Graux de libro illo parum adcurate videtur rettulisse. Omnibus numeris absolutum est epigramma (n. XIV):

Γήθεο[2]*), ὦ χαρίεσσα, Θεὸς Κύριος μετὰ σεῖο.*

[ἰδοὺ τοῦ θεράπαινα · γένοι]τό μοι, ὡς σὺ ἔειπας,

nec video, quomodo notitia de 13 versibus expediri possit, nisi aliud carmen in libro Havniensi adnexum esse colligamus. Eadem est ratio in n. XV, ubi 49 versus prave adhaesisse docemur, cum sententiam perfectam completamque versus efficiant quattuor:

---

[1]) L. ὦ pro ὦ et κρατῶν pro ἄκρα τῶν.

[2]) Sic recte Vat., γήθει C; τήθεο perperam enotavit Graux. Sed in lemmate bene ἡ ante δούλη addit Havn. cf. Evang. Luc. I. 38.

[Ἦν[1]) ἁλμυρίζων ὁροῦς Θαλ]άττιος πάλαι,
νῦν δε γλυκάζων · ἀλλὰ μηδὲν θαυμάσῃς·
[κριτὴν γὰρ αὐχεῖ πικ]ρίας ἀναιρέτην,
ἐπώνυμον μέλιτος ἡδὺν Μελίαν.

Scite enim arguteque in nomine Μελίας luditur[2]). Neque quidquam desideratur post versum 39 carminis XXXVI, quod 43 trimetris constare tradit Graux[3]), alieno videlicet panno adsuto.

D. Cracoviae. *Leo Sternbach.*

---

[1]) Εἰ male Vat.; ἦν etiam ex coniectura adsecutus est F. Kuhn, Symbolae ad doctrinae περὶ διχρόνων historiam pertinentes (Vratisl. 1892) p. 136. — In lemmate autem falsissime περὶ Θαλασσιτῶν pro παραθαλασσίτην offert Havn. cf. XVI 26 ἄρχων ἐδείχθη τῆς Θαλάσσης Μελίας, quod officium nomine παραθαλασσίτης designat Appendix ad Constantini Porphyrogenneti libr. I de Caerimon. (vol. I) p. 461, 4 Bonn.

[2]) Eadem arte alia nomina propria a Christophoro ad facetas etymologias adhibentur, veluti Εἰρήνη XXVIII, Εὐγένιος XXXIX, Λέων IX 12, X 18 sqq., CXL 4, Μόσχος XXXI 1, Ξηρὸς XX 3, Στυλιανὸς IX 3 et X 5, Χοίρινος LXXXIV 3; adde LV 10 sq. [ὁ πάντας ὑψῶν δεσπότης Κωνσταντίνος] | πάντως ἀνυψώσειε καὶ τὸν Ὑψίνουν. Non dissimilis est lusus in nomine appellativo n. XXIII [ὡς κρεῖττον ἦν σοι βοῦν ἐπὶ]γλώττης φέρειν | ἢ βουστροφηδόν, οἷάπερ γράφεις, γράφειν, quod epigramma scriptum est [εἰς τὸν γραμματικὸν Γεώργιον γράψαντα] βουστροφηδὸν ἐσφαλμένως.

[3]) Eiusdem viri docti incuriae scripturam κόρας v. 1 tribuo, qui optime in C hoc modo conceptus est: τέμνων κάραν πρὶν Ἡρακλῆς τὴν τῆς ὕδρας.

De Lucani
codicis Cracoviensis fragmento.

Constat inter litterarum antiquarum studiosos Lucanum tot nobis codicibus asservari, ut pauci sint veteres poëtae, exceptis Vergilio et Horatio, qui cum, quod ad numerum librorum manuscriptorum attinet, aemulari possint[1]). Quorum l. m. parvus tantum numerus a viris doctis collatus et excussus est, ceteri adhuc neglecti et oblivione pressi in variarum bibliothecarum scriniis iacent, neque certum est, num his collatis aliquid arti criticae in Lucani carmine epico exercendae sit profuturum. Conscripturus igitur sum pauca de fragmento codicis Lucani, non quod fragmentum ipsum multa contineat, quae non ex aliis codicibus nota sint, sed quod casus varii, quos expertum est, qui commemorentur, digni videantur.

Fragmentum, de quo agitur, est saec. XII., asservatur in bibliotheca universitatis Jagellonicae et in catalogo numero 2685. designatum est, continetur autem duobus foliis, seu potius quattuor foliis in 4^0, in quibus exarati sunt Pharsaliae libri IX. versus 520—736., id est descriptio Gorgonis occisae, ex cuius sanguine nata sunt omnia genera serpentum. Quorum versuum non omnes sinceri integrique exstant, nonnulli etiam radicitus deleti sunt. Itaque e versibus 520—544., qui prima pagina (1^r) continentur, vix vestigia verborum conspiciuntur, item e versibus 717—736. (4^v) tantum 728. et 729. integri, ceteri deleti sunt. Praeterea in foliis 1. et 4., quae unius plagulae quattuor paginae sunt, a superiore parte abscisi sunt terni versus: 1^r 517, 518, 519; 1^v 545, 546, 547; 4^r 690, 691, 692; 4^v 714, 715, 716; in foliis 2. et 3. quaterni versus: 2^r 574, 575, 576, 577; 2^v 603, 604, 605, 606; 3^r 632, 633, 634,

[1]) Cf. M. Annaei Lucani de b. c. l. X. ed. C. Hosius. Lipsiae 1892. p. IV. et M. A. Lucani Pharsalia, ed C. M. Francken. Lugd. Batav. 1896. p. X.

635; 3^{v} 661, 662, 663, 664. Hoc inde oritur, quod fragmentum antea adglutinatum erat tegumento codicis numero 321. designati saec. XIV., chartacei fol., a quo vi est avulsum. Adhuc in tegumento codicis 321. vestigia litterarum conspiciuntur et legitur adnotatio, quam fecit I. S. Bandtkie: »Hic sunt ab introligatore ad vestiendum librum adhibita duo folia sive quatuor folia in 4to ex codice manuscripto Ovidii Metamorphoseon libris, ni fallimur». Sed fallebatur vir doctissimus. Quam ob rem non offendit nos alia adnotatio ibidem vernaculo sermone facta quam fecit vir, qui post Bandtkium custodis munere functus erat: »Domniemanego Owidyusza w rękopiśmie w oprawie nie znaleziono. 15/XII 69, Estreicher«. Hoc quidem recte; folia enim illa non ex codice Ovidii sed Lucani erant. Eadem autem esse, quae nunc in catalogo nro 2685. designata sunt et quae ego nunc contuli, non solum magnitudo foliorum codicum 321. et 2685., quae in utroque plane congruit, et vestigia illa litterarum in tegumento codicis 321., quae concinnunt cum locis evanitis 1^{r} et 4^{v} in codice 2685., sed etiam hoc adducit nos, ut putemus, quod ego, cum codicem 321. perscrutarer, in eo inter fol. 222. et 223. duo fragmenta parvula inveni, in quibus leguntur versus 517, 518; 545, 546; 690, 691; 714, 715; id est: superiores partes 1^{r} et 1^{v}, 4^{r} et 4^{v}, quae in codice 2685 desunt. Insutae enim erant ab introligatore in codice 321., cum autem folia abscisa essent, quae nunc codicem 2685. efficiunt, illi 8 versus suo loco manserunt, quos ego detexi et simul cum codice 2685. contuli. Qui codex, seu potius codicis fragmentum, scriptus est saec. XII. diligenter, immunis enim est, id quod infra elucescet, a vitiis erratisque, quibus alii Lucani ll. mscr. inquinati sunt. Manus eadem, quae codicem exaravit, litteris minutis in margine et inter versus nonnullas et interpretationes et circumlocutiones et idem significantia verba addidit, quae tamen minoris sunt momenti, licet a homine, qui crassa Minerva utebatur, oriantur. Quorum numerus cum non magnus sit, omnes hic ponere placet:

v. 529	supra	librata	ead. m.	adequata
» 556	»	supernas	» »	celestes
» 558	»	fata	» »	eventus
» 559	»	excute	» »	inquire
» 560	»	iure suo	» »	liberate
» 560	»	licebit	» »	an
» 565	»	aditis (sic)	» »	templis
» 566	»	an	» »	iubes ut
» 568	»	vita	» »	brevis
» 570	»	minas	» »	potentum

v. 570	supra	laudandaque	ead. m.	et iubes
» 594	»	successu	» »	prosperitate
» 619	»	exudat (sic)	» »	habundat
» 621	»	miscuerit	» »	se
» 637	»	licet	» »	alios
» 639	»	fata	» »	mortem
» 645	»	genitor	» »	genitor meduse
» 646	»	parens ipseque (sic)	» »	sc. neptunus timuit hoc monstrum
» 647	in margine: timuere h'. m.			
» 652	supra	visum	ead. m.	illius
» 658	»	confecit	» »	sc. perfec.
» 659	»	quo	» »	ad quam medusam
» 660	»	Parrhasiae	» »	mercuriales
» 673	»	protecti (sic)	» »	excesi
» 675	»	trepidum	» »	illum
» 678	»	vultus	» »	gorgō ces.
» 680	»	oculos	» »	reor
» 691	»	orbita	» »	via rotarum
» 694	»	si	» »	illa luna
» 698	»	rores	» »	guttas
» 700	»	hic	» »	in libia
» 702	»	huic	» »	aspidi
» 703	»	plus	» »	veneni
» 710	»	coleret	» »	habitaret
» 711	in margine: nati ibi			
» 712	»	» : nascitur ibi		
» 713	supra	ille	ead. m.	chenchris
» 714	»	ophites	» »	lapis

Quibus explanatis nunc quaestio exoritur et in eo res versabitur, ut demonstremus, ad quam codicum Lucani stirpem, quas tres viri docti statuerunt [codicis Montepessulani (M), saec. X. (Aschburnhamensis A., Bernensis B.), Commenti Bernensis C., stirps Paulina, codices mutili (μ) a Franckeno appellati; codicis Vossiani primi (V) saec. X., stirps altera, codices vulgares (φ) Franckeni, quibus adnumerat Franckenus Regium prim. (R), Gemblanacensem (G), Daventriensem (D); codicis Vossiani secundi (U) saec. X., contextus conglutinatus ex utraque priore stirpe], codex Cracoviensis (Cr.) proprius accedat. In qua re disceptanda hanc viam et rationem sequemur, ut discrepantiam codicis Cr. cum aliis in conspectu ponamus. In universum autem dicendum est codicem Cr. optimorum l. m. vestigia premere, cum

quibus communes lectiones habet contra codices deteriores vel contra lectiones, quae in optimis l. m. a correctoribus ortae sunt. Quae sunt: v. 524[1]) tepida; 526 fons; 545 petebant; 550 sors; 553 bellisque; 584 profatus; 648 insolitum; 656 gigantes; 676 dirigit; 694 si; 706 pudor; 707 mercem.

Ne codicem nostrum affinem codicis M putemus, vetant nos lectiones, quas contra M[2]) cum ceteris communes habet: 527 domitas; 590 somni; 591, 611 fonte; 592 indiga; 643 Cerberus; 644 vidit; 654 Hesperiis; 656 stantes; 681 gelasset; 685 propiusque; 690 Itque; 691 vacat premit: 695 effugit; 701 levavit; 707 huc; 714 tinctus.

Quod de codice M, idem de codice B dicendum est. Cod. Cr. enim contra B facit his locis: 523 virens; 526 qui; 528 hic; 551 et; 557 sequerisque; 562 reple; 578 estque (sic); 602 pudebit; 641 riguere sub ossibus; 643 cantu; 646 Cetoque; 651 totae; 653 vitabant: 658 Pallados; 669 laevae; 688 praepete tanto; 689 Zephyro convertitur ales; 690 consita; 711 via; 713 notis.

Hae iam, quas adhuc attulimus discrepantiae clarissime nobis demonstrant codicem Cr. stirpi Paulinae prorsus alienum esse, sed certiori argumento nobis sunt lectiones, quibus cod. Cr. a MB, vel MBC, vel MU discrepat: 549 hortator; 556 directa; 562 saltem; 583 cadendum; 588 vapores; 592 potare; 619 exudet (exudat Cr.); 644 vinceret; 649 E; 652 retrorsum; 674 oculique; 679 spirasse; 686 scinderet urbes; 702 huic 708 at non stare; 729 Pestiferos.

Eodem modo res se habet etiam cum codice U. Itaque dissentit cod. Cr. cum U, ubi cum ceteris congruit, his locis: 529 stat; 545 fata; 548 iudicet; 610 nudis; 614 est; 638 recto se; 644 hydram; 675 dextraque; 685 pensabat, secabat.

Paulo maior est dissensio codicis Cr. a codice G: 569 bono; 613 miles tutos; 626 late; 629 nocens; 651 marmore; 657 Erexit; 671 morte; 673 defenduntque; 675 trepidum Pallas; 695 umbra; 706 nobis ucri; 707 fecimus; 713 variatam — alvum; 714 ophites.

Rarissime dissentit cod. Cr. a V; his quidem locis: 580 quodcumque, quodcumque; 610 dipsades; 615 in dente; 623 causa; 627 sulco; 668 Gorgonos; 688 parci.

Ex his, quae adhuc attulimus, patet codicem Cr. nullius codicis ex iis, qui adhuc cogniti sunt vestigia servili modo premere, sed medium

---

[1]) Cf. apparatum Hosii; lectiones allatae sic leguntur in cod. Cr. hic et ubique.

[2]) Etiam eas puto lectiones, quas M_1 notavit Hosius, qui signo M_1 U_1 G_1... adhibito pristinam lectionem codicum correctam in vulgatam designari voluit (cf. Hosius p. XXXIV.).

quendam obtinere locum, talem quidem, ut contextum immunem et liberum vitiis, quibus ceteri inquinati sunt codices, exhibeat. Si enim conferes discrepantiam codicis Cr. a ceteris l. m., videbis iis locis maximam partem codicem Cr. a ceteris dissentire, ubi hi vitia et menda ostendunt; e. g. 584 profatus; 527 domitas; 523 virens; 549 hortator; alia.

Cuinam igitur stirpi cod. Cr. adnumerandus sit, ex ipsis lectionibus concludere difficile est. Discrepat enim certis locis ab omnibus et consentit cum omnibus l. m. Quibus autem locis cum singulis codicibus contra ceteros congruit, eorum numerus et parvus est et non eius generis, ut iis innisi aequum ac iustum iudicium de affinitate codicis Cr. ferre possimus. Nam 592 laticis Cr. cum M exhibet, item 653 gorgonos; sed 652 visum M g Cr.; 615 minatur m Cr, 673 protecti m Cr; 647 pelago caeloque GCr.; 680 reor GCr.; 572 haec VGCr.; 595 illo V_1 G_1 Cr.; 675 trementem M_1 AUGCr.

Sed si iam statuenda est stirps, ego codicem Cr. ei adnumerem, quae contextum habet conglutinatum e M et V. Quae sententia vel hac re comprobatur, quod duobus locis manus eadem codicis Cr. lectiones, quae alius stirpis signa prae se ferebant, mutavisset in lectiones, quae stirpis M vel V propriae sunt; vers. enim 625 c a d e n t e m exhibent V_1 G_1, c a l e n t e m ceteri codd., Cr. autem c a d e n t e m correxit in c a l e n t e m m. 1.; 620 n o c e n d i exhibet M, n o c e n t i cet. cod., Cr. n o c e n d i corr. in n o c e n t i l. m.

Si autem de affinitate codicum Lucani res agitur, non potest silentio praetermitti, immo proponenda est quaestio de versibus aliquot controversis, qui non parvo sunt auxilio generibus codicum constituendis. Cum enim codices M et affines non certum quidem numerum versuum, sed omnes aliquot versus omittunt (13—31)[1]), in V et similibus lacunae multo angustioribus finibus terminantur ita, ut numerus versuum omissorum prioris stirpis (M) tribus circiter partibus alteram (V) superet.

Atque cod. Cr. inter 146, quos integros servaverat versus, in uno cum V facit contra cet. codd.; versum enim 615. om. MB, integrum habet VCr. Quam ob rem, cum praeterea discrepantia codicis Cr. a V multo minor sit, quam a ceteris codd, non falsum erit iudicium, quod hic proferimus: fragmentum Cr. eius stirpis, quae inter M et V vacillat, vestigia premere, ita tamen, ut propius ad V quam ad M accedat.

Cui sententiae, quae certa stabilisque esse mihi videtur, quae sint coniuncta, explicabo brevi. Quae enim restat lectionum varietas solius

---

[1]) Cf. indicem, quem confecit Francken p. XXXI.

cod. Cracoviensis propria ita dividitur, ut maximam partem ad orthographiam pertineat. Quod minoris est momenti, cum ipse cod. tantum parvum fragmentum sit. Ut autem omittam illud vulgare *e* pro *ae* et *oe*, pro *t*, *i* pro *y*, similia, haec, quae commemorentur, sunt dignissima: Post *u* consonam *u* legitur in Cr.: 622 vulgata; 628 vultu: 678, 681 vultus; 678 vulnere. Exempla adhibitae adspirationis contra vulgarem usum haec sunt: 539, 695 nothon; 554 archana; 655 Athlanta; 712 chenchris; adspiratio omittitur: 660 Parrasiae; 676 arpen; 709 emorrois. Quod ad verba cum praepositionibus composita spectat, legitur in Cr.: 570 obposita; 612 alloquitur; semel denique invenitur 625 occeanus et 568 *nichil*; semper legitur in Cr. adversus, ubi cet. codd. adversus vel aversus exhibent.

E ceteris primo iam conspectu nonnullas lectiones librarii errores esse cognoscere potes, veluti: 600 scande Cr., scandere cet. codd.; 615 morsus pro morsu scripsit librarius sequentis vocis sonu virus deceptus; 630 illius Cr., illis cet. codd.; 659 dane et. Neque alia est mea sententia de versu 558., ubi inquire fata Cr., at optimi codd. inquire in fata exhibent; item 684 rapta sic Cr., sic rapta cet. codd.

Coniecturam librarii agnosco in 713. et 714. non malam quidem: sed supervacaneam. 713 enim omnes codices exhibent tinguitur, 714 autem maxima eorum pars tinctus, pictus F, punctus M; Cr. 713 habet pingitur, 714 tinctus. Lectionem codicis Cr. a librario, quem offendebat illud 713 tinguitur et 714 tinctus, quod in omnibus l. m. exceptis F et M legitur, ortam esse et lectionem codicis F, quae ab editoribus in contextum est recepta, solam sinceram et veram esse existimo, innixus ipsius Lucani usu loquendi, qui I. 619 loquitur, »Viscera tincta notis«.

Bona et recta est lectio v. 678 hamati, sincera a codice Cr. tradita. Adspiratio neglegitur in M_1 G_1 C u B, qui amati exhibent; vulgo lunati legitur, ex qua lectione ortum est corruptum limati in Vg; nullius est momenti iaculati in U. Lectionem codicis Cr. veram nobis scriptoris ostendere manum nihil opus est exquisitis rationibus confirmare, cum id promptum et apertum sit, tantum satis est admonere, ut conferas, quae ad hunc locum disputaverat Oudendorpius, quibus adicias Ovidii Metam. IV. 719.: »Inachides ferrum curvo tenus abdidit hamo.«

Scripsi Cracoviae. *P. Passowicz.*

Quantum Andriae compositio
ad Terentii artem comicam illustrandam conferre videatur.

Terentium in fabulis scribendis Graecos auctores secutum esse ab iisque non solum formam sed etiam argumenta fabularum sumpsisse idque omnino non celavisse — et ex ipsius prologis, qui singulis fabulis praemissi sunt, et ex didascaliis, quae in Terentianarum fabularum libris manuscriptis nobis asservantur ab virisque doctis usque ad primae ante Chr. n. aetatis grammaticos referuntur auctores[1]), satis elucet. Ex his fontibus comperimus Terentium in quattuor suis fabulis: Andria, Heautontimorumeno, Eunucho, Adelphis potissimum Menandrum, Graecorum comoediarum sciptorem, in duabus reliquis, Phormione et Hecyra, Apollodorum Carystium, et ipsum novae comoediae scriptorem, esse imitatum.

Sed quaeritur, quatenus Terentius suos magistros sit secutus, utrum fideliter tantum idem latine expresserit, quod illi graece scripserant, an etiam quaedam mutaverit, omiserit vel addiderit.

Quaestio haec difficillima est; neque enim integras illas comoedias Graecas habemus, quibus Terentius, cum suas scriberet, usus est, ex reliquiis autem earum perpaucis, quas Meinekius in memorabili suo opere[2]) collegit, et ex obscuris plerumque Donati ad Terentianas fabulas

---

[1]) Ad didascalias illas conscribendas usi sunt grammatici vel commentariis magistratuum, qui ludos instituebant (cf Madvig. Opsc. acad. p. 109. adnot.), vel saepius, opinor, commentariis dominorum gregis actorumque, quorum potissimum intererat veros quosdam habere commentarios actarum fabularum (cf. Dziatzko: Über die Terentianischen Didascalien, Rheinisches Museum. vol. 21. pag. 92.). Iam M. Terentium Varronem Reatinum constat 5 libros „De actionibus scenicis" conscripsisse, qui a grammatico saec. IV. post Chr. nat., Charisio commemorantur (cf. GL. Keil. pag. 92).

[2]) Fragmenta comicorum Graecorum collegit et disposuit Augustus Meineke. Vol. IV. fragmenta poetarum comoediae novae continens, Berolini 1841.

commentarii testimoniis indiciisque saepenumero accurate demonstrari non potest, quid ipsius Terentii ingenio vere debeatur. Itaque nihil mirum, si permulti iam viri docti hanc quaestionem tractaverunt, quaestio vero ipsa nondum ita est soluta, ut nullam dubitationem moveret. Conabor igitur et ego eandem quaestionem tractare, atque hoc loco Andriae tantum compositionem in iudicium vocare mihi proposui.

Optimum vero videtur mihi perspicuitatis causa primum vestigia graecarum fabularum perlustrare, deinde, quid ex illis vestigiis sequatur, summatim referre atque repetere. Sed quoniam illa vestigia inprimis in Donati commentario inque librorum manuscriptorum scholiis nobis asservantur, pauca de eorum auctoritate praemittenda esse censeo.

Multa inesse in commentis, quae sub Donati nomine exstant, a Donato aliena primus sagaciter docuit Ludovicus Schopenus in dissertatione de Terentio et Donato (Bonn 1821 pag. 31—50). Multo copiosius deinde eandem rem tractavit W. Hahn duobus programmatis, quae inscribuntur: »Zur Entstehungsgeschichte der Scholien des Donat zum Terenz« (I. Halberstadt 1870.; II. Stralsund 1872.). Sed in manibus habui tantum duas novissimas de Donati commentario Teuberi dissertationes, quarum altera inscribitur: »De auctoritate commentorum in Terentium, quae sub Aelii Donati nomine circumferuntur« (Programm Eberswalde 1881.), altera »Zur Kritik der Terentiusscholien des Donatus« (Jahns Jahrbücher vol. 143. 1891.) Teuberus igitur tres commentarios in unum, qui sub Donati nomine asservatur, confluxisse eo effici dicit, quod haud paucis locis ternae de eisdem poetae verbis sententiae legantur neque usquam maior hoc similium inter se sententiarum numerus inveniatur (cf. schol. ad Andr. I. 2, 33, III. 1, 19, Eunuch. III. 2, 18, V. 5, 21 etc.). Quorum commentariorum auctores Teuberus eosdem statuit, atque enarrationum »de comoedia«, quae eis antepositae sunt. Legimus enim in Donati commentariorum libris manuscriptis post vitam Terentii, ex Suetonii Tranquilli libris »De viris illustribus« petitam, enarrationes quasdam de tragoedia et comoedia. Quae cum ob easdem res saepius tractatas ab uno auctore conscriptae esse non videantur, vulgo in duas partes inter se diversas dissecantur et altera »de tragoedia et comoedia« Euanthio, grammatico III. p. Chr. n. saeculi, Constantinopolitano, altera »de comoedia« Donato tribuitur. Sed dum Aelium Donatum commentario suo libellum praemisisse, cuius titulus fuerit »de comoedia«, haec in

Adelphorum commenta praefationis verba testantur: »Protasis turbulenta est, epitasis clamosa, catastrophe lenior; quarum partium rationes diligentius in principio proposuimus, cum de comoedia quaedam diceremus[1])« — tractatum de »tragoedia et comoedia« Teuberus Euanthio prorsus abiudicat, cum plura in eo legantur, quae ad Donati praefationes spectent, ob eamque rem posteriori saeculo tribuenda sint. Cum autem Euanthii auctoritas Rufini Antiochensis testimonio[2]) nitatur, Teuberus rem ita diiudicat, ut tractatum »de tragoedia et comoedia« a magistro quodam V. saec. post Chr. n., Euanthii et Donati libris uso, compositum esse adfirmet. Ceterum et commentum de comoedia ad unum non esse referendum auctorem, sed in duas partes dissecandum Teuberus et dicendi genere diverso et sententiarum discrepantiis, quae in commento nobis occurrant, comprobare studet et primam commenti partem incerto cuidam auctori recentioris temporis, alteram, quippe quae optime cum Donati praefationibus in singularum fabularum commenta congruat, Donato tribuit. Haec sunt eius verba: »Unius ergo huius (sc. Donati) praefationis de comoedia loco scholiis, quae ad nostram aetatem pervenerant, tres commentationes antepositae sunt: tractatus de tragoedia et comoedia qui vocatur, cuius auctorem post Donati aetatem floruisse verisimile est, Donati libelli de comoedia fragmentum, enarratiuncula quaedam his inserta, de cuius auctore accuratius quidquam indagari non potest[3])«. Cum autem etiam inter commenta fabularum, ubi terna ea legimus, eadem atque inter partes commentationis illius »de comoedia« intercedat ratio ita, ut bina eorum semper arctiore quodam inter se contineantur vinculo, tertium autem et ratione et sensu saepe inepto ab illis longe abhorreat, commentorum auctores Teuber eosdem ducit, atquae illarum enarrationum »de comoedia«, quae ante commenta leguntur. Et enarrationes et commenta illa iam saec. VIII. post Chr. n. in unum corpus congesta fuisse codicis Bembini scholiis, ad Phorm. prol. et I. 1, illius saeculi manu exaratis, satis comprobatur, quae cum eis scholiis, quae nobis sub Donati nomine asservantur, adeo congruunt, ut a librario quodam ex illis ea esse transscripta consentaneum sit[4]).

---

[1]) Cf. Donati in commenta Terentiana praefationes ex recensione A. Reifferscheidii (Index lect. Vratislav. hib. 1875 p. 7—9).

[2]) Rufinus in principio commentarii in metra Terentiana (GL. Keil VII, 554) haec exhibet: „Euanthius in commentario Terentii de fabula sic dicit: concinna argumento etc“.

[3]) De auctoritate pag. 7.

[4]) Cf. F. Umpfenbach, „Die Scholien des Codex Bembinus zum Terentius“, Hermes II. 376 sqq.

Haec est Teuberi opinio de Donati commentarii partibus atque auctoribus. Sed quae commenta ipsi Donato, quae ceteris duobus interpretibus tribuenda sint, frustra se ostendere conatum esse idem vir doctus fatetur[1]). Itaque et Dziatzko[2]) et Schanzius[3]) et Hartmannus[4]), qui novissimis temporibus rem tetigerunt, rationem et condicionem Donati commentorum nondum satis esse exploratam vel illustratam prorsus consentiunt.

Scholia librorum manuscriptorum Calliopianae recensionis disposuit et in rectum ordinem redegit nuperrime Fridericus Schlee[5]).

Sed quoniam ea ad quaestionem, quam suscepi tractandam nihil, subsidii adferunt, nihil in iis morandum mihi esse puto et iam ad propositum ordine exsequendum transeo.

In Andriae prol. vv. 9—14 legimus haec[6]):

Menander fecit Andriam et Perinthiam.
Qui utramvis recte novit, ambas noverit:
Non ita dissimili sunt argumento, et tamen
Dissimili oratione sunt factae ac stilo.
Quae convenere in Andriam ex Perinthia.
Fatetur transtulisse atque usum pro suis.

Haec sunt verba, quibus ipse Terentius de suae Andriae fontibus spectatores docere voluit. Ex his sex prologi versibus et ex titulo Terentianae fabulae, qui est »Andria«, manifestum esse videtur Terentium usurpavisse quidem ad suam Andriam componendam et Andriam et Perinthiam Menandri, sed ita, ut Andria ei gravior et princeps fons fuerit, ex Perinthia vero tantum nonnulla, quae ipsi placuerunt et in Andriam convenerunt, transtulerit.

Oritur nunc quaestio, quaenam partes Terentianae fabulae debeantur Menandreae Andriae, quae autem Perinthiae, et id, quod praeser-

---

[1]) De auctoritate pag. 12

[2]) Terentii Comoediae 1884 pag. X.

[3]) Geschichte d. Röm. Litt. 71.

[4]) De Terentio et Donato commentatio. Lugduni Batavorum 1895 (Hunc libellum novi tantum ex recensione Fr. Schlee, quae legitur in »Bursians Jahresberichte« t. 93 pag. 125—129.)

[5]) Scholia Terentiana 1893.

[6]) Terentii verba laudantur ex editione stereotypa, quam curavit Carolus Dziatzko. Lipsiae 1884.

tim in nostrum cadit propositum, quomodo Terentius singulis graecis locis ad suam fabulam conscribendam usus sit.

Ad has quaestiones diiudicandas sunt nobis praesto duo fundamenta: primum Donati aliorumque scholiastarum in Terentii fabulas commentarii, quorum notae interdum rationem, qua Terentius graecis fontibus usus est, attingunt atque illustrant, deinde graecorum exemplarium fragmenta, quae aut apud eundem Donatum aut apud alios grammaticos nobis asservantur et de Terentii arte in componendis comoediis firmissimum reddunt testimonium.

Videamus igitur, quid ex illis indiciis sequatur. Et quoniam fragmenta certius fundamentum sunt, ab illis perlustrandis incipio. Itaque primo loco adferam et cum Terentiana fabula comparabo Menandreae Andriae fragmenta; in qua re potissimum Meinekii clarissimum opus et Dziatzkonis doctissimam dissertationem, quae inscribitur »Die Andria des Menander[1])« sequenda mihi proposui. Adnotandum autem mihi est hos viros doctos omnia, quae in Donati commentario sub Menandri solo nomine, etiam sine indicio fabulae asserventur, fragmenta ad Menandri Andriam referre. Faciunt autem id propterea, quod Andria Menandri Terentio primarium secundum ipsius poetae verba (prol. 13) exemplar fuit, quas vero partes ex Menandri Perinthia poeta sumpserit nondum accurate expeditum est. Et recte, ut quidem censeo, id viri docti faciunt.

Frgm. I. (apud Meinekium III.)

Donatus ad Andr. I. 2, 33. (v. 204.):

(scholion I.[2]): »nihil me fallis] Id est: non te ignoro, non me decipis. sic Menander: νῦν δ' οὐ λέληθας μὴν ἐμέ«.

(scholion II.[2]): nihil me fallis] Figura ἑλληνισμός · οὐδέν με λανθάνοις ἄν«.

(scholion III.[2]): »fallis] Lates, ut sit οὐδέν με λέληθας nihil me fallis«.

Solam scholii I. memoriam esse genuinam inde facile conici potest, quod ipsum et optimam integram lectionem et Menandri nomen tradit[3]). — Fragmenti verba cadunt apud Terentium in Simonem senem, qui illis verbis compellat Davum servum, cum hic illius minas irridere videtur. Minis autem studet Simo Davum absterrere, quominus nuptias,

[1]) Rheinisches Museum vol. 31. p. 248 sqq

[2]) Ita distinguit Dziatzko Donati commentarii notas, quae ad varios referendae sunt auctores l. l. 234.

[3]) Dziatzko l. l. p. 236 adnot. 2.

quas Pamphilo filio cum spreta ab ipso puella paret, dirimere neve perturbare conetur.

Frgm. II. (M. I.)

Apud Stobaeum (Florileg. LXIV. 15) servatur hoc Menandri Andriae fragmentum:

Τὸ δ' ἐρᾶν ἐπισκοτεῖ
ἅπασιν, ὡς ἔοικε, καὶ τοῖς εὐλόγως
καὶ τοῖς ἀλόγως[1]) ἔχουσι.

Grauertus[2]) refert hoc fragmentum ad Ter. Andr. I. 3, 12 sqq. (vv. 217 sqq.): »Audireque eorumst operae pretium audaciam: nam inceptiost amentium, haud amantium q. s.«

Haec verba dicit apud Terentium Davus servus, cum spectatoribus narrat Glycerium, Pamphili amicam, e Phamphilo esse gravidam et Pamphilum decrevisse, quidquid Glycerium peperisset, tollere. Sed recte mihi quidem Dziatzko monere videtur hanc Grauerti comparationem paullum claudicare; illud enim fragmentum potest etiam referri ad Andr. III. 2., ubi Simo coram Chremete, vicino sene, cuius filiam Pamphilum uxorem ducere iusserat, Pamphili erga Glycerium amorem excusare vult. Nencinius[3]) autem refert idem fragmentum ad Andr. I. 1. et dicit his verbis Simonem in illa scena optime transire potuisse a laudatione filii ad vituperationem cum revera Glycerii amor vituperationis unica causa esset. Dziatzkonis coniectura verisimillima mihi esse videtur.

Frgm. III. (M. IV.).

Donatus ad Ter. Andr. II. 4, 3 (v. 406.). notat haec: »ex solo loco] Menander: εὑρετικὸν εἶναί φασι τὴν ἐρημίαν οἱ τὰς ὀρφῦς αἴροντες«.

Apud Terentium legimus h. l. Davi verba de sene in scenam prodeunte, ut comperiat, quid Davus et Pamphilus consilii ceperint:

»Venit meditatus alicunde ex solo loco:
Orationem sperat invenisse se,
Qui differat te«.

Frgm. IV. (M. V.).

Donatus ad Ter. Andr. III. 1, 15 (v. 473) (scholion II.): »Iuno Lucina, fer opem, serva me, obsecro] Obstetriciam hanc potestatem Iunoni

[1]) Sic Meinekius, codd. exhibent καλῶς.

[2]) Über das Contaminieren der lat. Komiker in »Historische und philologische Analekten« Monasterii 1833, p. 179.

[3]) De Terentio eiusque fontibus. Panormi 1891.

attribuit Terentius, quamquam illam Menander Dianam appellet . . .«. Huc spectare videtur etiam scholion ad Theocriti II. 66: »καὶ παρὰ Μενάνδρῳ αἱ κυίσκουσαι ἐπικαλοῦνται τὴν Ἄρτεμιν ἀξιοῦσθαι συγγνώμης, ὅτι διεκορήσθησαν[1])«

Verba Terentianae fabulae spectant ad Glycerii gemitum in puerperio enitentis.

Frgm. V. (M. VI.).

Donatus ad Andr. III. 2, 3. (v. 483) (scholion I.): »Nunc primum fac ista ut lavet] Imperitiae notantes Menandrum aut Terentium ipsi ultro imperiti inveniuntur. nam et ille λούσατ' αὐτὴν dicens a consuetudine non recessit, cum »lavisse eam« nos dicamus a parte totum significantes, et Terentius propius ad significationem accessit »ista« dicendo ne pudenda nominaret q. s.« — (scholion II.): »fac ista ut lavet] Ista, quae ex puerperio sordebant. quidam istam ipsam puerperam dicunt, — sic enim et Menander: λούσατ' αὐτὴν αὐτίκα — sed imperitiae accusantur quia non continuo solent post puerperium lavare, sed diebus omissis«.

Utrumque scholion refertur ad verba Lesbiae obstetricis, quae, cum post puerperium a Glycerio domum rediret, Archylim ancillam puerperam curare iubebat.

Frgm. VI. (M. II.).

Apud Suidam sub voce Νεοττός leguntur haec: »Νεοττός· ἡ τοῦ ᾠοῦ λέκιθος καὶ τὸ πυρρόν. Μένανδρος Ἀνδρίᾳ·

Καὶ τεττάρων ὠῶν μετὰ τοῦτο, φιλτάτη,
Τὸ νεοττίον.«

Quod fragmentum pertinet ad Ter. Andriae III. 2, 3. (v. 483 sqq.)·

»Nunc primum fac ista ut lavet: post deinde
Quod iussi ei dari bibere et quantum imperavi,
Date«.

Frgm. VII. (M. VII.).

Donatus ad Andr. III. 3, 11. (v. 543): »Ah, ne me obsecra] Τῷ ἑλληνισμῷ »μὴ λιτάνευε, μὴ μάχου« pro »ne obsecres q. s.«.

Grauertus[2]) et Dziatzko[3]) verba haec Menandri esse negant propter

[1]) Meinekius l. l. 82.
[2]) l. l. p. 182.
[3]) l. l. p. 242.

generalem locutionem τῷ ἑλληνισμῷ. Contrarium defendunt Ihnius[1]) et Meinekius[2]) eosque sequitur Nencinius[3]). Et recte, ut equidem puto. Nam si etiam concessissemus scholiastam tantum particulae »ne« Graecum usum ostendere voluisse, omnino nesciremus, quamobrem ille ad id duo illa ipsa »μὴ λιτάνευε, μὴ μάχου« usurpavisset. Quod vero pro Menandri nomine ἑλληνισμόν legimus, nihil offendere debemus, cum etiam Frgm. I. a scholiasta I. ad Menandrum auctorem referri, a scholiasta II. vero ἑλληνισμόν tantum nominari iam supra vidimus.

Fragmentum pertinet ad Chremetem, Simoni resistentem, cum Simo eum precibus oppugnat, ut filiam Pamphilo uxorem det, quamvis hic amicam Glycerium habeat. Chremes diu reluctatus tandem concedit.

Frgm. VIII. (M. VIII.).

Donatus ad Andr. III. 4, 13. (v. 592): »Quidnam audio?] Legitur et »audiam«; Menander enim sic ait: τί ποτ' ἀκούσομαι[4]);

Haec sunt Davi verba incerti, quid futurum sit, postquam a Simone comperit illum Chremeti narravisse (id quod Davus subdole paullo ante Simoni dixerat) Pamphilum libenter uxorem ducturum esse, quae patri placeret. — Ad eandem Davi fallaciam pertinet etiam

Frgm. IX. (M. IX.).

Donatus ad Andr. III. 5, 5. (v. 611): »Posthac incolumem sat scio fore me] . . . Menander sic: ἐνθένδε σωθεὶς οὐκ ἂν ἀπολοίμην ποτέ[5]) et est sensus: tam difficile est hinc evadere, ut qui hinc evaserit videatur immortalis futurus«.

Haec verba dicit idem Davus, postquam vidit Pamphilum, herum suum, in scenam prodeuntem et minitantem ei poenas propterea, quod sua fallacia effecisset, ut ex simulatis a patre nuptiis verae fieri possent. Chremes enim tum demum Simoni adnuit se filiam suam Pamphilo daturum, cum ab illo audivisset — quod non verum, sed a Davo confictum erat — Pamphilum patris iussu libenter Philumenam, Chremetis filiam, uxorem ducturum et Glycerium repudiaturum.

---

[1]) Quaestiones Terentianae, Bonnae 1843 p. 5. adnot.
[2]) l. l. p. 100.
[3]) l. l p. 40.
[4]) sic Dziatzko; Vulg. et Meinekius: τί δή ποτ' ἀκούσω;
[5]) sic Dziatzko ex corruptis codicis Parisini verbis: ΑΝΘΕΟCΘΕΤΗΟ · ΙΚ ΑΝ ΑCΙ· ΜΙΠΠΕ;

Frgm. X. (M. X.).

Donatus ad Andr. IV. 3, 11. (v. 726) (scholion I.): »Ex ara sume hinc verbenas tibi] Ex ara Apollinis scilicet, quem Δήλιον[1]) [seu Λοξίαν...] Menander vocat q. s.«.

(scholion II.): »Ex ara sume verbenas] Verbenae sunt omnes herbae frondesque festae ad aras coronandas; vel omnes herbae frondesque ex loco puro decerptae; verbenae autem dictae veluti herbenae. Menander sic: ἀπὸ Λοξίᾳ σὺ μυρρίναις χρῆσαι, γύναι[2]). Respexit ad hunc Menandri locum etiam Servius ad Verg. Aen. XII. 120: »abusive verbenas iam vocamus omnes herbas sacratas, ut est laurus, oliva et myrtus. Terentius: »ex ara hinc sume verbenas tibi« nam myrtum fuisse Menander testatur, de quo Terentius transvertit«.

Illa verba dicit Davus ad Mysim, cum eam modo natum Pamphili et Glycerii infantem ante Simonis ianuam adponere iubet, ut hoc modo Chremetem denuo a nuptiis deterreat.

Frgm. XI. (M. XI.).

Donatus ad Andr. IV. 4, 55. sq. (v. 794 sq.): »Paullum interesse censes, ex animo omnia, ut fert natura, facias] Figura ἐξήγησις. nam quid est »ex animo« nisi »ut fert natura«. Et haec sententia a Terentio ἐρωτηματικῶς prolata est, quam Menander ἐπιδεικτικῶς posuit«.

Haec verba pertinent ad colloquium Davi cum Myside, postquam Chremes scenam ingressus puerum vere ex Pamphilo natum esse comperit et ad Simonem festinavit, cui sponsam filiam iterum abnueret.

Frgm. XII. (M. sine numero).

Donatus ad Andr. IV. 5, 6. (v. 801): »estne hic Crito, sobrinus Chrysidis?

Sobrini sunt consobrinorum filii, nam sic dicit Menander[3]); verum, ut alii putant, de sororibus nati q. s.«

Hoc testimonium pertinet ad Critonis hospitis personam, qui consobrinus Chrysidis, quacum Glycerium Andro Athenas migravit, fabulae nodum ita solvit, ut Glycerium civem Atticam et insuper Chremetis filiam esse ostendat.

---

[1]) Dziatzko iudicat post verbum Δήλιον enumerata fuisse olim a primo scholiasta alia etiam nomina Apollinis, apud Menandrum reperta, sed a quodam posteriore scriba omissa esse illa.

[2]) Sic Dziatzko ex corruptis cod. Parisini verbis l. l. pag. 239—240.

[3]) Hic verba Graeca excidisse apertum est. Nencinius restituit illa specimnis causa sic: ἦ Χρύσιδος ὁδὶ 'στ' ἐξανεψιὸς Κρίτων;

Frgm. XIII. (M. XIII.).

Ζῶμεν γὰρ οὐχ ὡς θέλομεν, ἀλλ' ὡς δυνάμεθα.

Legitur hic versus in Menandri gnomis monostichis (v. 190) et omisso auctoris nomine apud Suidam II. p 13. Recte comparatur a Terentii interpretibus hic versus cum Terentii Andr. IV. 5, 10. (v. 805) »Ut quimus, aiunt, quando, ut volumus, non licet (sc. vivimus)«.

Dziatzko dubitat, an hic versus in Menandri Andria non fuerit, cum e Platone (Hipp. maior pag. 301e) manifestum sit versum illum ab antiquis proverbii instar esse usurpatum: τοιαῦτα τὰ ἡμέτερά ἐστιν οὐχ οἷα βούλεταί τις, φασὶν ἄνθρωποι ἑκάστοτε παροιμιαζόμενοι, ἀλλ' οἷα δύναται. Sed etiam id proverbium e Menandro a Terentio esse repetitum verisimillimum est, nisi totam scenam Menandream esse negamus. — Proverbio autem illo respondet apud Terentium Mysis, Glycerii ancilla, Critoni Andrio, quemadmodum Glycerium vivat, interroganti.

Frgm. XIV. (M. XII.).

Donatus ad Andr. V. 4, 16. (v. 919): »Sic Crito est hic: mitte] Hic Chremes traducit illum (sc. Critonem) ab iracundia dicendo sic eum (sc. Simonem) esse. Menander: οὕτως αὐτός ἐστιν q. s.«

Hoc fragmentum pertinet ad Critonis et Simonis litem, quae propterea orta est, quod Crito Glycerium civem esse Atticam affirmabat. Critonis verba postremo vera agnoscuntur; Pamphilo Glycerium uxor datur.

Adscribam denique haec fragmenta et indicia, de quibus recte dubitatur quaeque ad Graecum respiciant exemplar non est necesse.

Huc pertinent primum duo fragmenta sub Menandri nomine apud Stobaeum servata:

Florileg. LXIII. 20:

— ὀργὴ φιλούντων ὀλίγον ἰσχύει χρόνον

et Florileg. LXXIII, 45:

— οὐδέποθ' ἑταῖρα τοῦ καλῶς πεφρόντικε,
ἢ τὸ κακόηθες πρόσθεν εἰώθε ποιεῖν,

quorum alterum ad Andr. III. 3, 23. (v. 555): »Amantium irae amoris integratiost«, alterum ad Andr. IV. 4, 16. (v. 755—56): »mirum vero, inpudenter mulier si facit | meretrix!« rettulit Clericus. Sed cum Meinekio consentio, qui utrumque inter incerta exhibuit (Menandri gnomai monostichoi 410 et frgm. incerta 107).

Hic suum locum habeant deinde illae Donati adnotationes, in quibus unum alterumve verbum comoediae latinum explicatur Graeco sine auctoris indicio:

Andr. I. 3, 17: »servat] φυλάττει«; II. 2, 9: »interii] ἀπολούμεθα«; II. 5, 12: »uxore excidit] quod Graeci dicunt ἐξέπεσε καὶ ἀπέτυχεν«; III. 2, 5: »scitus] elegans puer, pulcher, quem Graeci ὡραῖον dicunt«; III. 2, 25: »muttire] quod Graeci φθέγγεσθαι«; III. 2, 30: »prorsus] quasi porro versus, quod Graeci μακράν dicunt«; III. 2, 34: »missa est ancilla ilico] αὐτόθεν ἐπέμφθη; III. 4, 9: sic res est] quod Graeci dicunt οὕτως ἔχει; III, 4, 23: »erilem filium] τὸν τρόφιμον«; IV. 5, 1: »platea] Graeci πλατεῖαν dixerunt[1])«.

Haec sunt omnia fragmenta, quae ad Menandri Andriam a viris doctis referuntur. Et quamquam pro certo, ut supra memoravi, affirmari non potest omnia haec fragmenta, quae attulimus, ad Menandri Andriam referantur necesse esse, pauca enim etiam Perinthiae secundum ipsius Terentii verba (prol. v. 13.) deberi possunt, tamen ex illis fragmentis, a Donato haud temere, opinor, sineque ulla ratione ad Terentianae fabulae locos relatis, verisimile fit in Menandri Andria et iuvenem quendam peregrinam virginem amavisse et patrem iuvenis nuptias filio cum inexoptata vicina virgine primum simulasse, deinde in veras mutare voluisse et servum quendam iuveni fidelem subdole consilia senis irrita reddidisse et peregrinum quendam denique actionis nodum eodem modo atque apud Terentium solvisse: argumenta ergo utriusque Andriae, Menandreae et Terentianae, in his momentis eadem fuisse. Sed etiam singulorum verborum locorumque satis diligentem interpretem Terentium hac illac fuisse ex fragmentis elucere videtur.

Videamus nunc, quid nobis de Perinthia affirmandum sit ex fragmentis eius cum Terentiana fabula comparatis.

Maximi momenti in nostram quaestionem sunt duo Perinthiae fragmenta ab Athenaeo servata. Apud Athenaeum VII. p. 301b legimus haec: ἐψητοί· ἐπὶ τῶν λεπτῶν ἰχθυδίων. Μένανδρος Περινθίᾳ·

τὸ παιδίον δ' εἰσῆλθεν ἐψητοὺς φέρον. Frgm. I. (M. VI.).

Hunc versum rettulit iam Victorius[2]) ad Terentianae Andr. II. 2, 31—32 (v. 368—369), ubi Davus servus suum dominum Pamphilum

[1]) cf. Donati commentarios in editione Terentii comoediarum, a Westerhovio curata; Dziatzko l. l. p. 243; Nencinius l. l. p. 43.

[2]) Variae lectiones V. 8.

certiorem facit nuptiarum parationes a patre eius Simone susceptas simulari tantum: apud Chremetem enim (cuius filia, Philumena, Pamphilo patris iussu uxor ducenda erat) nullas nuptias parari, cum ipse Chremetis puerum holera et pisciculos tantum minutos in cenam seni obolo emptas e foro ferentem in via convenerit. Terentii verba sunt haec:

»— etiam puerum inde abiens conveni Chremi:
Holera et pisciculos minutos ferre obolo in cenam seni«.

Inde recte conici potest etiam in Perinthia Menandri ita, ut in utraque Andria, senem quendam nuptias filio cum puella quadam ab eo non dilecta simulasse et simulationem eodem modo atque in Andriis a servo quodam fallaci esse detectam. Qui quidem servus putari potest de hac re aut secum ipse, quod verisimilius est quodque Nencinius[1]), aut cum domino, ut censet Grauertus[2]), gloriatus esse his verbis:

Frgm. II. (M. I.).

Ὅστις παραλαβὼν δεσπότην ἀπράγμονα
Καὶ κοῦφον ἐξαπατᾷ θεράπων, οὐκ οἶδ' ὅτι
Οὗτος μεγαλεῖόν ἐστι διαπεπραγμένος
Ἐπαβελτερώσας τὸν πρότερον ἀβέλτερον[3]).

Sed fragmenta Perinthiae conicere nos sinunt in Perinthia aliam quoque servi fallaciam fictam eamque similiter atque in Andriis, ut nuptiae paratae irritae redderentur, repudiandae puellae partu nisam fuisse. Fragmentum enim quod apud Athenaeum XI. p. 504a servatum[4]):

Frgm. III. (M. V.).

— οὐδεμίαν ἡ γραῦς ὅλως
κύλικα παρῆκεν, ἀλλὰ πίνει τὴν κύκλῳ.

sine dubio pertinet ad temulentam obstetricem, qualis est Lesbia apud Terentium Andr. I. 4, quod recte vidit iam Grauertus. Utrum ad Pamphilum metu nuptiarum exanimatum (I. 5 vel III. 5), an ad Davum de se omnino desperantem (III. 4, 21 sqq.) fragmentum apud Pollucem X. 12 servatum:

---

[1]) l. l. p. 47.

[2]) l. l. p. 191.

[3]) Servatur fragmentum apud Suidam s. v. ἀβέλτερος · ἀνόητος, ἀσύνετος, ὁ τὸ βέλτιον μὴ γινώσκων. Μένανδρος Περινθίᾳ · Ὅστις παραλαβὼν κτέ. His verbis fragmenti continetur aperte prima tantum periodi pars, πρόδοσις, cuius ἀπόδοσις his fere verbis incipere debuit: »At si quis perspicaci servia! domino . . . . .«

[4]) Athen. XI. p. 504 a: ἔδωκε (τὴν φιάλην) τῷ παιδὶ περισοβεῖν ἐν κύκλῳ κελεύσας, τὸ κύκλῳ πίνειν τοῦτ' εἶναι λέγων, παρατιθέμενος Μενάνδρου ἐκ Περινθίας · Οὐδεμίαν ἡ γραῦς κτέ.

Frgm. IV. (M. III.).

— ὅσ' ἔστι μαλακὰ συλλαβών
ἐκ τῆς πόλεως τὸ σύνολον ἐκπήδα,, φίλος[1])

pertineat, a viris doctis ambigitur. Sed adulescentis haec secum loquentis in Perinthia fuisse verba cum Grauerto censet Nencinius[2]) verbo φίλος tantum in nomen proprium Φίλων mutato, quod iam Meinekius[3]) legendum proposuit. Nencinius recte adfert mutationis comprobandae causa simile locutionis exemplum e Plaut. Men. 553: »Propera, Menaechme: fer pedem, profer gradum« et Donati adnotationem ad Adelph. II. 4, 11: »— amatores comici cito comminantur patriam se deserturos«.

Iam ex his fragmentis cognosci potest, quid sibi velint Terentii Andr. prol. verba de utroque exemplari Graeco:

»Non ita dissimili sunt argumento, sed tamen
Dissimili oratione sunt factae ac stilo[4])«.

Nam revera utriusque fabulae argumentum multimodis simile fuisse etiam ex fragmentis videmus, quamquam discrimina accurate nondum definire possumus. Sed discrimen quoddam magnum intercidisse et per se ipsum verisimile fit et ex Terentii prologi verbis reliquisque Perinthiae fragmentis aperte sequitur. Dziatzko enim recte mihi monere videtur illud et »recte novit« et »non ita sunt dissimili argumento« docere Menandri fabulas satis diversas fuisse. Atque etiam de reliquis quae supersunt Perinthiae fragmentis haud certo dici potest non solum, ad quem Terentianae fabulae locum pertineant, sed etiam, sintne in universum ad Terentianam fabulam referenda necne.

Ita legimus apud Harpocrationem sub voce προστάτης · οἱ τῶν μετοίκων Ἀθήνησι προεστηκότες προστάται ἐκαλοῦντο. μέμνηται καὶ Μένανδρος ἐν ἀρχῇ τῆς Περινθίας. Frgm. V. (M. deest.). Haec verba refert Nencinius[5]) ad Terentii Andr. I. 1., ubi Simo Sosiae liberto narrat, quemadmodum se in sua erga filium fiducia falsum esse necopinato senserit. Idem vir doctus conicit etiam in Menandri Perinthia senem quendam narrasse

[1]) Pollux X., 2: ἐκαλεῖτο δὲ ταῦτα ὑπὸ τῶν νεωτέρων μαλακά, ὥσπερ εὐμεταχείριστα, ὡς εἶπε Μένανδρος ἐν τῇ Περινθίᾳ· Ὅσ' ἔστι κτέ.

[2]) l. l. p. 48.

[3]) CGF IV. p. 187.

[4]) Donatus explicat locum ita, ut discrimen orationis ad s e n s u m, stili ad v e r b a pertinere dicat. Eique consentit Spengelius (editio Andriae[2] 1888), qui scribit haec: »Mit dissimilis oratio ist die Verschiedenheit in der Führung des Dialogs gemeint, womit Verschiedenheit im Detail der Handlung verbunden sein konnte, während das argumentum d. h. die Handlung im grossen und ganzen ähnlich war. Übersetzen kann man »oratio« mit »Gedanken«, »stilus« mit »Ausdruck« (pag. 8.).

[5]) l. l. p. 28.

eo usque se erga filium fiduciae processisse, ut filio hortante in tutelam suam se recepturum peregrinam (μέτοικον: filii amicam, fortasse Περινθίαν) promitteret huiusque ideo patronum futurum (προστάτην). Sed Nencinii coniectura audacior est neque eam comprobare possum; nam in Menandri Περινθίᾳ etiam in alio sententiarum nexu vox προστάτης in prima scena commemorari potuit, si Harpocrationis testimonium verum est; nimirum hac voce nominari potuit tertia quaedam persona, quae patroni munere erga peregrinam Perinthiam iam fungebatur, priusquam senex de filii amore comperit.

Ceterum sufficit nobis hoc loco adnotare iam inde ab initio Perinthiae Menandreae quaedam elementa occurrisse videri, quae neque in Terentiana neque — id, quod certe verisimile est — in Menandrea Andria exstarent.

Num Crito quidam etiam in Perinthia actionis nodum solverit, non satis quidem liquido patet: nonnullis tamen viris doctis id ex fragmentis verisimile esse videtur. Nam ad eiusmodi litem, qualis illa est inter Critonem et Simonem (Terentii Andr. V. 4) rettulit Grauertus fragmentum apud Harpocrationem[1]), Photium et Suidam servatum:

Frgm. VI. (M. IV.).

Ἐπὶ τῶν ἁμαξῶν εἰσι πομπεῖαί τινες
σφόδρα λοίδορει.

Ad eandem altercationem rettulit Grauertus etiam fragmentum a scholiasta ad Hermogenis περὶ στασ. p. 391. 28. servatum:

Οὐδ' αὐτὸς εἰμι σὺν θεοῖς ὑπόξυλος[2]) Frgm. VII. (M. VII.).

et tribuit Critoni probitatem suam defendenti (Terentii Andr. V. 4). Sed Nencinius paullo aliter de hoc fragmento iudicat. In Bekkeri[3]) enim anecdotis legimus hanc peculiarem illius fragmenti explicationem: Μένανδρος ἐν Περινθίᾳ φησί· οὐδ' αὐτός εἰμι σὺν θεοῖς ὑπόξυλος, οἷον κίβδηλος καὶ οὐ γνήσιος οὐδὲ ἀληθής. Cum vero Pollux (III. 56) de falso cive, id est de eo, qui non rite inter cives adscriptus sit, scribat: τοιοῦτον καὶ ὑπόξυλον ὠνόμαζον οἱ νέοι κωμικοί, ergo Nencinius utroque testimonio collato sic fragmentum legendum proponit:

---

[1]) Harp. p. 155, 12: πομπείας καὶ πομπεύειν ἀντὶ τοῦ λοιδορίας καὶ λοιδορεῖν. — ἡ μεταφορὰ δὲ ἀπὸ τῶν ἐν ταῖς Διονυσιακαῖς πομπαῖς ἐπὶ τῶν ἁμαξῶν λοιδορουμένων ἀλλήλοις. Μένανδρος Περινθίᾳ· Ἐπὶ τῶν ἁμαξῶν κτέ.

[2]) Schol. Hermog.: κεῖται δὲ (τὸ ὑπόξυλος) ἐπὶ τῶν λαμπρῶν μὲν ἔξωθεν καὶ ἐπιεικῶν, πονηρῶν δὲ τὰ ἔνδον. Καὶ Μένανδρος ἐν τῇ Περινθίᾳ· Οὐδ' αὐτὸς κτέ cf. Walz. Rhetores Graeci V. 486.

[3]) Anecdota Graeca edidit Imm. Bekker, Berolini 1814 p. 1073.

Οὐδ' ἀστός εἰμι σὺν θεοῖς ὑπόξυλος —

et verba tribuit seni, qualis apud Terentium Simo est, in rixa clamanti se verum esse civem ideoque contra peregrini (qualis apud Terentium est Crito) fallacias pulchre instructum.

A Critonis ingenio non abhorrere dicit Nencinius etiam fragmentum apud Stobaeum servatum[1]):

Οὐπώποτ' ἐζήλωσα πολυτελῆ νεκρόν.
εἰς τὸν ἴσον οἶκον τῷ σφόδρ' ἔρχετ' εὐτελεῖ Frgm. VIII. (M. I.).

et comparat idem cum Terentii Andr. IV. 5, 4 et 21 (v. 799 et 816). Dziatzko[2]) autem tribuit hoc fragmentum seni cuidam, qui fortasse aeque ac Simo apud Terentium funeris cuiusdam particeps erat.

Frgm. IX. (M. VIII.)

Τὰ δ' ἄλλ' ἀνέπαφα σώματ' οὐδ' ἕλη[3])

a Suida servatum, a viris doctis ad Terentianam Andriam non refertur neque etiam satis constat, quid hoc fragmentum significet. Nencinius proponit ἀνέπαφα in ἀνέφαπτα mutandum, ut ἀνέφαπτα σώματα sint ἱερόδουλοι, de quibus apud Boekh. Inscript. 1607—1608 legimus; Bentleius vero pro οὐδέλη codicis conicit οὐδὲ λῃστά, ut sint Suidae verba, sed coniecturam hanc Meinekius (l. l. 189) recte parum probabilem nominat.

Idem, atque de antecedenti fragmento diximus, repetendum nobis est etiam de fragmento apud Kockium[4]) exscripto:

Αἰάντειος γέλως. Frgm. X. (M. deest.).

Sed etiam comparationem Perinthiae fragmentorum V—VIII. cum Terentianae Andriae locis admodum esse incertam quis est, quin videat? Multae aliae enim occasiones esse potuerunt in Menandri Perinthia, ad quas illa fragmenta referri possunt, non necessario de ea rixa cogitandum est, quam in Andriis fuisse cognovimus.

Perpensis omnibus his fragmentis recte iudicari posse videtur Perinthiam non quandam emendatiorem tantum, fortasse secundam, fuisse Andriae editionem, ut Dziatzko[5]) censet, sed potius novam comoediam,

---

[1]) Stobaeus Florileg. CXXII 2; sensus versuum idem est atque apud Horatium: in unum locum cogimur omnes, divites atque pauperes.

[2]) l. l. 251;

[3]) Suidas I. p. 197: Ἀνέπαφον · ἀνεύθυνον, καθαρόν, ἀθιγές, ἀψηλάφητον. Μένανδρος Περινθίᾳ · Τὰ δ' ἄλλα κτέ.

[4]) CAF. III. 114.

[5]) Cf. l. l. p. 251: »Ich glaube . . . an der bisherigen Ansicht festhalten zu müssen, dass das eine jener Stücke eine Umarbeitung des anderen sei. Ein solches Verfahren ist ohne allen Anstoss auch beim gewissenhaftesten Dichter. Wahrscheinlich

quae, quoniam eodem argumenti fundamento atque Andria niteretur etiam actionem ex parte quadam similem haberet necesse esset[1]). Quod etiam Donatus ad Andr. prol. v. 10. his verbis testatur:

Test I.

Utramvis]. Prima scena Perinthiae fere iisdem verbis, quibus Andria, scripta est. Cetera dissimilia sunt exceptis duobus locis, altero ad versus XI, altero ad XX versus, qui in utraque fabula positi sunt«.

Sed hoc loco cogimur iam fundamento fragmentorum collatorum nisi, priusquam ultimum iudicium ferre possimus, cetera Donati testimonia, quae ad nostram quaestionem pertineant, adferre atque perlustrare. Haec sunt:

Test. II.

Donatus ad Andr. prol. v. 13. (Scholion I.): »Quae convenere in Andriam] apparet non de industria, sed casu esse translata ea, quae ex Perinthia in Andriam eodem sensu iisdemque verbis perscripta fuerant«. — Scholiasta videlicet cogitat de Andria graeca non latina.

(Scholion II.): »Quae convenere in Andriam] Unam ergo, non duas transtulit«.

(Scholion III.): »Quae convenere in Andriam] Quae apta et commoda fuerunt in Andriam latinam, non graecam, fatetur transtulisse. Sed quare se onerat Terentius, cum possit videri de una transtulisse? Sic solvitur: Quia conscius sibi est primam scenam de Perinthia esse translatam, ubi senex ita cum uxore loquitur, ut apud Terentium cum liberto; at in Andria Menandri solus senex est«.

Test. III.

Donatus ad Andr. II. 1, 1. (v. 301) (scholion II.): »Quid ais, Byrria...] Has personas (sc. Byrriae et Charini) Terentius addidit fabulae —

---

and Menander an dem neuen Lustspiel, etwa einer Jugendarbeit, in Bezug auf dessen oratio ac stilus später kein Gefallen mehr, und das Publicum mochte bei Wiederaufführungen jenes den gleichen Geschmack verrathen. Gleichwohl hielt der Dichter die inhaltliche Grundlage, die Verwickelung und Lösung des Knotens für glücklich genug, fum diese einer neuen Bearbeitung zu unterziehen. Da in diese nur wenige Bausteine des älteren Dramas (!) unverändert übernommen wurden, so gab er dem in neuer Form erstandenen Lustspiel auch einen neuen Namen etc.«.

[1]) Spengel »Die Composition der Andria des Terentius« in »Sitzungsberichte der philos.-phil. und hist. Classe der Akademie der Wissenschaften zu München« 1873 p. 601.

nam non sunt apud Menandrum —, ne ἀποθέατον[1]) fieret Philumenam spretam relinquere sancti sine sponso Pamphilo aliam ducente«.

Test. IV.

Donatus ad Andr. V. 6, 13 (v. 977): »atque adeo longum est exspectare]. Quia et audacter et artificiosissime binos amores duorum adulescentium et binas nuptias in una fabula machinatus est, et id extra praescriptum Menandri, cuius comoediam transferebat: idcirco aliud in proscenio aliud post scenam rettulit, ne vel iusto longior fieret, vel in eadem propter rerum similitudinem cogeretur«.

Allata testimonia tractant, ut videmus, de ratione, quae intercedit inter Terentii Andriam et Menandri fabulas. Ex quibus plane sequi videtur Terentium vertisse quidem Menandri Andriam, sed ita, ut primam scenam e Menandri Perinthia sumpserit, personas vero Charini et Byrriae ipse ex sua inventione addiderit.

Haec Donati commentarii testimonia atque indicia sine ulla suspicione pro veris primus accepit Grauertus[2]), ad quem accesserunt postero tempore Duebnerus[3]) Spengelius[4]), Nencinius[5]), Schanzius[6]). Sed haudpauciores sunt etiam illi viri docti, qui aliam opinionem defendunt. Terentium ad Menandri exemplaria nihil ex sua inventione addidisse; et cogitant imprimis de Charini atque Byrriae personis, quas ex Perinthia esse sumptas dictitant. Huius factionis pater et princeps exstitit Ihnius[7]); eiusque partes singulis momentis hac illac mutatis tenent Teuffelius[8]), Ribbeckius[9]), Rummlerus[10]), Dziatzko[11]), Braunus[12]), Regelius[13]), Kampius[14])

---

[1]) Sic Dziatzko; cod. Paris. NEOΠΘEATON; »ne ἀπίθανον fieret, si Philumenam spretam relinqueret scilicet sine sponso Pamphilo aliam ducente« — Nencinius.

[2]) In sua ingeniosa dissertatione, quam iam supra commemoravi: »Über das Kontaminieren der lat. Komiker« in »Hist. u. phil. Analekten« Monasterii 1838 p. 116—207.

[3]) Neue Jahrb. für Phil. X. (1834) p. 32.

[4]) Die Composition der Andria des Terentius l. l. 599—622 et Andria² 1888 p. XIII.

[5]) De Terentio eiusque fontibus p. 32—38.

[6]) Geschichte der röm. Litt. I. p. 64.

[7]) Quaestiones Terentianae, Bonnae 1843 p. 5—15.

[8]) Studien und Charakteristiken, Lipsiae 1871 p. 280—288.

[9]) Geschichte der römisch. Dichtung I. 133.

[10]) Quaestiones Terentianae, Hallis 1873.

[11]) Die Andria des Menander, Rheinisches Museum vol. 31. 334 sqq.

[12]) Quaestiones Terentianae, Gottingae 1877.

[13]) Terenz im Verhältnis zu seinen griechischen Originalen, (Progr. Wetzlar 1884 p. 1—16).

[14]) Die Lustspiele des Terenz und ihre griechischen Originale, (Progr. Halberstadt 1884).

Inquiramus nunc accuratius, quibus argumentis fulciatur Ihnii eiusque sectatorum coniectura, ut plane videamus, ad utrius partes, Grauerti an Ihnii, nobis quoque accedendum sit.

Ihnius studet Donati testimonia huius modi argumentis evertere: Cum e Donati verbis tum ex aliis indiciis colligendum est graecas fabulas manibus non trivisse eos grammaticos, quorum adnotationes, in unum corpus conflatae, sub Donati nomine ad nos pervenerunt; hauserunt igitur, quae de Terentii exemplaribus graecis scholiastae narrant, e vetere quodam commentario; sed ne ille quidem, qui eum commentarium conscripsit, iudicandus est nobis in contaminatis quae dicuntur Terentii fabulis praeter principale exemplum eam quoque contulisse fabulam, ex qua pauca tantum adsciverat Terentius: ergo verba scholiastae de Byrriae et Charini personis (Don. Andr. II. 1, 1 = Test III.) »nam non sunt apud Menandrum« nihil aliud significare possunt nisi in Andria Menandri non fuisse has personas. Ceterum scholia Don. ad Andr. prol. v. 13 et II. 1, 1 (v. 301) esse spuria ex iis ipsis sequitur, nam et inepta sunt et ipsius Terentii verbis aliisque momentis, quae nobis sunt observanda, plane repugnant. Utrumque scholion quendam ineptum magistellum prodit auctorem, qui in schola quadam pueris excogitavit et illud absonum argumentum, propter quod personae Charini atque Byrriae additae ei visae sunt: »ne τραγικώτερον fieret Philumenam spretam relinquere sine sponso Pamphilo aliam ducente« (Test. III), et illam ineptam explicationem: Terentium in Andriam latinam, non graecam, quae apta et commoda erant, ex Perinthia transtulisse (Test. II. schol. III.), et illam sane puerilem responsionem: Terentium propterea profiteri in prologo se ex Perinthia quaedam sumpsisse, quamvis posset videri de una transtulisse, quia conscius sibi esset primam scenam de Perinthia esse translatam (ibid.). Haec hausta esse non possunt Ihnii iudicio ex probis quibusdam auctoribus, sed potius ad acuendum ingenium et exercitandam sagacitatem puerorum inventa. Nam si revera grammaticus scivisset primam scenam de Perinthia esse translatam, non tam futilibus ambagibus usus esset tamque nugatorio disputandi genere. Scholion ad prol. v. 13 (Test II. schol. III.) repugnat insuper scholio Donati ad prol. v. 10 (Test. I.), quod nullum prae se ferre videtur indicium spuriae auctoritatis. Nullo modo enim prima Perinthiae scena paene iisdem verbis, quibus Andriae, scripta esse a Donato dici potuisset, si verum esset — id, quod scholion ad v. 13 tradit, — in Perinthia senem cum uxore locutum esse, in Andria vero senem fuisse solum. »Credasne tu vero — interrogat Ihnius — Donatum, qui tam diligenter XI et XX versus numerat, qui praeter primam scenam fuerint in Andria

et Perinthia collocati, fuisse tam incerte dicturum primam scenam paene iisdem verbis scriptam bis exstare, si ad triginta eius scenae versus in alterutra fabula non comparuissent?« (pag. 12)«. Nam tot fere versus extra senis narrationem in prima scena Terentianae fabulae leguntur. Utrumque scholion repugnat etiam ipsius Terentii indiciis; nam non potuit esse, ut Terentius tantum de prima scena e Perinthia sumpta in prologo scriberet:

> Quae convenere, in Andriam ex Perinthia
> Fatetur transtulisse atque usum pro suis,

utique propter hanc unam scenam Luscius Terentio contaminationem in Andria factam vitio daret. Terentius nullo modo potuit ex sua ipsius inventione Charini et Byrriae personas addere: tantam enim licentiam tantamque graecorum exemplarium corruptionem, quantam additis de suo duabus personis Terentius sibi visus esset indulsisse, silentio profecto non laturus fuisset Luscius, perpetuus Terentii obtrectator, quem graecas fabulas tam diligenter vertisse scimus, ut ne pedem quidem auderet ab iis discedere (cf. Eun. prol. 7 sqq.). Ceterum minime verisimile est Terentium in Andria, prima quam scripsit fabula, id fecisse, quod in reliquis fabulis postero tempore scriptis exercitatior poeta et audacior nunquam sibi indulsisset. Ergo — concludit Ihnius — quoniam Byrriae atque Charini personae neque in Andria Menandri fuerant (secundum schol. ad II. 1, 1 = Test. III.) neque a Terentio addi potuerunt, ex Perinthia eas sumptas esse necesse est iudicemus. Quae opinio corroboratur ab Ihnio insuper tribus Andriae Terentianae locis, quorum duo ad Euripidis, cuius assiduus Menander fuisse dicitur imitator, similes sententias, unus ad Perinthiae Menandri fragmentum revera optime quadrat. Cf. Euripid. Med. 85 sq.:

> ἄρτι γιγνώσκω τόδε,
> ὡς πᾶς τις αὑτὸν τοῦ πέλας μᾶλλον φιλεῖ.

Ter. Andr. II. 5, 15—16 (v. 427 sq.):

> (Dicit Byrria) Verum illud verbumst, volgo quod dici solet,
> Omnis sibi malle melius esse quam alteri.

Deinde Eurip. Hippolyt. v. 1297:

> καίτοι προκόψω γ' οὐδέν, ἀλγυνῶ δέ σε,

Ter. Andr. IV, 1, 15—17 (v. 639—641):

> (dicit Charinus): »Sed quid agam? adeamne
> [ad eum et cum eo iniuriam hanc expostulem?
> Ingeram mala multa? atque aliquis dicat: »nil
> [promoveris«:

Multum: molestus certe ei fuero atque animo
[morem gessero».

Tertius locus est Perinthiae Frgm. I et Terentii Andr. II. 2. 31—32[1]).

Ad talem ratiocinationem haud parum adpulit Ihnium etiam nescio quibus argumentis fulta opinio de ratione, quae intercedat inter ambo Menandri exemplaria. Excogitaverat enim Ihnius Menandrum prius scripsisse simpliciorem fabulam Andriam; quam cum iterum poeta vellet in scena committere, ut posset pro nova venditari, alia orationis forma induisse eam paucisque scenis auxisse, quibus pro uno amore duos inferret reliquo non mutato argumento: easque ipsas additas fuisse cum Byrriae atque Charini personis scenas, quas Terentius in suam Andriam e Perinthia transtulisset. Ad quod iudicium neque utriusque Menandri fabulae fragmenta neque alia quaedam antiquitatis testimonia atque indicia ullum fundamentum praebere iam vidimus. Sed Ihnium etiam in ceteris, quae propius nostrum propositum attingant, rebus festinantius concludere mox videbimus.

Verum quidem est Donati lemmata sedulo quidem collecta, sed non semper esse egregia — quod praesertim ex eo sequitur, quod interdum complures scholiastae de eadem re varia et interdum contraria disputant ita quidem, ut agnoscas veterem ἀπορίαν, quam pro suis quisque viribus solvere studuit —; verisimile est etiam Terentii scholiastas non semper in manibus habuisse Menandri exemplaria, cum Terentii fabulas interpretarentur: sed inde nondum sequitur eorum notas eis partibus esse falsas, quibus id aliunde non sit demonstratum. Quod quidem singulis locis seperatim demonstrari debet; ratio enim et condicio Donati commentorum nondum ita est explorata atque illustrata, ut sciamus, quae adnotationes quibus scholiastis debeantur quique eorum maiorem, qui minorem fidem mereantur. Investigatio autem fidei singulorum scholiorum niti debet proprie argumentis extra Donati commentarium petitis; haec enim sola esse possunt firmissima documenta ad commentarii notas evertendas. Ihnius commemorat quidem, ut vidimus, se suam de Donati commentariorum fide coniecturam facere etiam »ex aliis indiciis« praeter ipsius Donati verba; sed quaenam essent illa eius »alia indicia«, in eius disputatione nusquam repperi, ipsis autem verbis niti nequeo.

---

[1]) Meinekius comparat etiam: Eurip. Alcest. 720:

εἰ δ' ἡμᾶς κακῶς
ἐρεῖς, ἀκούσει πολλὰ κἀξ ὑμῶν κακά,

cum Andr. V, 4, 17:

Si mihi perget quae volt dicere, ea quae non volt audiet. cf. CGF. IV. p. 709.

Sed inquiramus in rem paullo accuratius.

Itaque quod illum attinet, qui ab Ihnio inepta illa atque absona scholia excogitasse increpatur, nescius quidem sum, quisnam ille fuerit; sed ex eius etiam ambagibus et futili disputandi genere nondum necessario sequi eum omnia, quae conscripsisset, mentitum esse apertum esse mihi videtur. Aliud enim est dicendi ratio, aliud materies, de qua disputatur. Ceterum verba illius scholiastae non adeo esse inepta, ut Ihnius censeat, etiam eius sectatoribus persuasum erat. Teuffelius (l. l. p. 41—42) et Rummlerus (p. 8 et 14) defendunt contra Ihnium schol. ad Andr. II. 1, 1. et ostendunt Andriae exitum sine Charini et Byrriae personis revera nimis tristem futurum fuisse. Scholiastae verba »Terentium in Andriam latinam non graecam ex Perinthia quae convenere transtulisse« mira quidem sunt, sed fontem suum habent in inepto scholio l. (Test. II.), cuius auctor Terentii verba non intellexit et de graeca Andria cogitavit. Scholastica vero explicandi ratio, quae fit per interrogationem et responsionem quamque in suspicionem vocat Ihnius, nihil nos offendere debet, nam ab hoc fides scholii nullo modo pendet. Ceterum ipse Ihnius sibi non constat, cum verba schol. ad II. 1, 1: »nam non sunt apud Menandrum« pro veris accipit ex eisque conclusiones sibi commodas facit, totum vero scholion magistello cuidam inepto addicit, quem alibi nullam fidem mereri asserit. Addendum etiam est, quod Ihnius scholion ad V. 6, 13 (Test. IV.) ne verbo quidem tetigit; hoc autem nullum insulsitatis indicium prae se ferre videtur neque ullum argumentum habemus, quo nisi hoc scholion eidem inepto qui dicitur auctori adscribamus atque illa priora.

Multo graviora autem sunt argumenta, quae Ihnius ex comparato Donati testimonio II. et III. cum eiusdem Donati ad prol. v. 10 (Test. I.) adnotatione et cum ipsius Terentii prologi verbis cepit. Scholion III. ad prol. v. 13 repugnare quodammodo videri scholio ad prol. v. 10 negari non potest. Itaque alterutrum scholion aut falsum aut saltem quadam parte non satis accuratum esse nobis iudicandum est. Ihnium vidimus falsi damnare scholion posterius: cum enim Don. ad prol. v. 10 admodum accurate comparavisse utramque graecam fabulam videretur, scholion ad prol. v. 13. suspicionem movere scholiastam Menandri Perinthiam ne inspexisse quidem. Et revera, si diligentius inspicimus primam Terentianae Andriae scenam, videmus Ihnii suspicionem satis firmum habere fundamentum.

Prima Terentianae Andriae scena efficitur colloquio senis cum liberto. Scholiasta ad prol. v. 13. adnotavit hanc scenam e Menandri Perinthia esse petitam, in qua ita senex cum uxore loqueretur, ut apud

Terentium cum liberto. Idem scholiasta adnotavit in Andria Menandri solum senem in prima scena locutum esse. Sed in Terentiana scena multa sunt, quae neque ad soliloquium neque ad colloquium senis cum uxore quadrare possunt. Versus 1—19 primae scenae, quibus senex sibi fidem et taciturnitatem liberti expostulat, etsi ad normam graeci sermonis Graecorumque vitae conficti esse videntur[1]), sunt huiusmodi, ut in neutra graeca esse potuerint, quamquam in Perinthiae colloquio senex uxori nonnulla praefatus esse putari potest, ut huius sibi taciturnitatem astringeret. Quae sequitur filii laudatio (vv. 20—41) in alterutra graeca comoedia locum habere potuit, tota enim narratio Graecorum vitae condiciones aperte resipit et aeque soliloquio ac colloquio convenit, cum pauca, quae a Sosia interponuntur, et ab uxore et ab ipso sene dici potuerint exceptis vv. 40—41, qui ab ipso Terentio ad liberti personam apte conficti esse videntur. Insequentes vv. 42—127 addicit Nencinius tantum Perinthiae, quippe qui nimium ad singula descendant ideoque a soliloquio Menandreae Andriae abhorrere videantur (l. l. p. 28.). Sed argumentum hoc nullam necessitatis vim habet. Quin Nencinii coniectura etiam rationi contradicit; haec enim primae scenae pars causam actionis totius fabulae (simulandarum nuptiarum) explanat, itaque et in Andria Menandri aeque ac in Perinthia suum locum sine dubio habuit. Id tantum verisimile videtur monologum Andriae paullo breviorem fuisse. Vv. 42—127 explanant, quomodo senex se in sua erga filium fiducia deceptum esse conspexerit. Sed in Perinthia narratio illa paullo diversior fuisse videtur, si id, quod apud Harpocrationem (Perinth. Frgm. V.) legimus, verum est. Nam sive Nencinii de Harpocrationis verbis coniectura recta est, sive non recta, id unum certum est fragmentum Harpocrationis a Terentii scena esse alienum. Vv. 128—144 fuerunt profecto in utraque graeca fabula; ex iis enim comperimus fabulae expositionem, i. e. quomodo senex filium explorare instituerit, ratio autem explorandi (nuptiarum simulatio) in utraque fabula — id, quod ex fragmentis sequitur, — eadem fuit.

Ex hac accurata primae scena Terentianae Andriae investigatione plane videmus neque Terentianam scenam latinam tantum fuisse primae Perinthiae scenae versionem, neque hanc iisdem verbis scriptam esse,

---

[1]) Cf. v. 10—11: »feci, ex servo ut esses libertus mihi, propterea, quod servibas liberaliter« et Aristot. elench. sophist. 4, 7: ἐγὼ σ' ἔθηκα δοῦλον ὄντ' ἐλεύθερον et CGF. IV. 293: ἐλευθέρως δούλευε, δοῦλος οὐκ ἔσει. Cf. etiam v. 16—17 et Demosthenis de corona § 269: τὸ δὲ τὰς ἰδίας εὐεργεσίας ὑπομιμνήσκειν καὶ λέγειν μικροῦ δεῖν ὅμοιόν ἐστι τῷ ὀνειδίζειν. (Exscripsi e Nencinio l. l. p. 26.).

quibus Menandri Andriae prima scena composita sit. Sed alii viri docti aliter atque Ihnius hanc scholiorum discrepantiam explicare studuerunt. Ihnium enim commode sane, sed sine sufficienti ratione, schol. ad prol. v. 13. ut spurium proscripsisse vidimus. Recte autem monet Kampius (l. l. p. 7.), »dass eine deratige Behauptung unmöglich aus der Luft gegriffen sein kann«.

Dziatzko (l. l. p. 248—249) consentit quidem cum Ihnio Donati notas saepenumero non esse accuratas et veras inque commentario Donati maximam partem unum tantum idque gravius exemplar graecum ad comparationem cum Terentii fabulis esse adscitum, sed nullum se habere argumentum fatetur, quo ostendat nullum veterem scholiastam etiam secundaria exemplaria graeca cum Terentianis fabulis comparavisse. Propterea iudicat Dziatzko notam ad v. 13 esse veram neque admodum adnotationi ad v. 10 obstare, cum colloquium senis cum uxore paucis tantum versibus contineri, cetera in scenis primis graecarum fabularum eadem esse potuerint. Recte autem monet Regelius (l. l. p. 2 adnot. 6.) ex verbis scholii »senex ita cum uxore loquitur, ut apud Terentium cum liberto« sequi Perinthiae scenae primae colloquium aeque longum atque Terentianae Andriae fuisse. E contrario vocat Dziatzko in suspicionem notam ad prol. v. 10 »cetera dissimilia sunt exceptis duobus locis altero ad v. XI., altero ad XX. v., qui in utraque fabula positi sunt«: haec enim verba tam accuratam ambarum graecarum fabularum comparationem prae se ferre, qualis ceteroqui apud Donatum (in eiusque veteribus fontibus) nobis non occurrat. Haec sunt Dziatzkonis verba: »Dies setzt eine so specielle und genaue Vergleichung der beiden griechischen Stücke voraus, wie wir sie sonst bei Donat (und seinen alten Quellen) gar nicht kennen. Der Scholiast fand vielleicht bei zwei Scenen oder Scenentheilen in einem älteren Commentar die Notiz, dieselben fänden sich auch in der Perinthia, und verwertete dieselbe zu obiger Behauptung« (l. l. p. 249). Dziatzkonis coniectura verisimilis est, sed firmiore fundamento caret neque omnes difficultates solvit.

Mira est Brauni (l. l. p. 8) coniectura, qui de scholiastae verbis sic iudicat: »verba »ita, ut« non »cum uxore« et »cum liberto« opponunt, quam in utraque fabula collocutum, non solum locutum (id quod in Menandri Andria facit), senem efficiunt«. Sed itane credibile scenam Terentianam eidem scholiastae visam esse de Perinthia »translatam« propterea solum, quod in utraque duae colloquerentur personae?

Vides itaque nullum Ihnii sectatorem quaestionem recte solvisse. Quid vero Grauertus de hac re iudicavit? Haec sunt ipsius verba: »Man muss sich hier nicht irre machen lassen dadurch, dass einmal gesagt

wird, die erste Scene der Perinthia sei *paene iisdem verbis* geschrieben wie die der Andria, und das anderemal, es habe in beiden die Abweichung stattgefunden, dass in der Perinthia Simo zu seiner Frau sprach, in der Andria allein. Denn jene Gleichheit bezieht sich nur auf den Hauptinhalt der Scene, die Erzählung von der Lebensweise des Pamphilus, das andere ist nur äussere Form« (l. l. p. 175). Et Grauerti explicatio aeque, ac Spengelio et Nencinio, mihi quoque verissima esse videtur; nam et illud »paene iisdem verbis« primi, et illud »ita loquitur (non iisdem verbis loquitur)« secundi scholii firmissime Grauerti opinionem comprobare videntur.

Verba igitur Donati ea ratione intellegenda esse cum Nencinio arbitror, ut non tota graeca Andriae scena prima paene iisdem verbis, quibus tota prima Perinthiae scripta esse dicatur, sed haec nonnulla etiam habuerit, quae Andriae soliloquio deessent: quae vero Perinthia et Andria communia haberent, ea paene iisdem verbis exarata fuerint (l. l. p. 26.). Terentium vero etiam in hac scena vertenda nonnulla archetypi momenta immutavisse iam supra ostendimus. Itaque de illorum scholiorum sensu non esse puto desperandum, sed coniciendum utrumque scholiastam non satis accurate suam sententiam expressisse. Quod quidem saepius apud scholiastas occurrit.

Sed quid nobis de reliquis Ihnii eiusque sectatorum argumentis dicendum est, quibus illi demonstrare conantur Terentium Charini et Byrriae personas de suo addere non potuisse?

Haec tria Ihnio duce plerumque adferuntur: primum, quod de ea re tacuerit Luscius, deinde quod verisimile non sit Terentium in prima quam scripsit fabula ausum esse commenta sua Menandreis inserere, tum quod tres versus in ea scena positos, ubi Charinus interloquitur, cum totidem Menandri Euripidisque, cuius Menander acerrimus fuit sectator, componere liceat[1]). Haec argumenta optime refutat Nencinius in suo libello; neque quidquam melius in hac re facere possum quam ut argumenta eius hoc loco tantum referam:

Itaque Luscii silentium nihil nos offendere debet, propterea quod, etiamsi Luscius de Terentianis additamentis locutus esset, Terentius hoc ulcus tangere in prologo vitavisset — prologi autem Terentii unicus est fons, ex quo de Luscio scimus, — cum probe sciret graecis tantum gaudere spectatores fabulis minusque propterea laudis existimaret Donato teste (in Adelph. praef.) »propria scribere, quam graeca transferre«. Quod de nimia Terentii audacia dicitur, nimis vagum est argumentum:

[1]) Praeter Ihnium Teuffel »Studien und Charakt.« p 280.

non minore enim quispiam iure dixerit Terentium, iuvenili quadam audacia abreptum, id ausum esse, quod aetate provectior inque re scenica exercitatior non fuisset facturus, cum praesertim personae Charini et Byrriae, quod ad artem spectat, non omnibus absolutae numeris merito habeantur[1]). Ceterum Donatus, cui sane commode Ihnius fidem abiudicat, propterea quod ad eius coniecturam non quadrat, claris verbis Terentii audaciam testatur, cf. Test. IV. = Donat. ad Andr. V. 6, 13 — »et audacter et artificiossime binos amores duorum adulescentium et binas nuptias in una fabula machinatus est (sc. Terentius) q. s.« — Quid vero ex illis tribus similibus locis sequi videtur, quorum unus tantum Menandri Perinthiae fragmento manifeste respondet, duo autem Euripidis locis similes sunt et propterea tantum ad Menandri Perinthiam referuntur fontem, quod tali coniectura Ihnio opus est, ut demontretur Charini et Byrriae personas e Menandri Perinthia esse repetitas? De duobus Euripideis locis non longa opus est disputatione: si non exstant in Menandri fragmentis, pro certo affirmari non potest eos in Menandri Perinthia fuisse indeque a Terentio repetitas esse. Ceterum uterque ille locus satis tritam habet sententiam similiaque multa etiam hodie proferuntur ab hominibus, qui ne audierunt quidem quidquam de Menandro aut Euripide. Tertius locus consentit quidem aperte cum Perinthiae fragmento, sed nihil pertinet ad Charini personam, quod etiam Dziatzko (l. l. p. 250) concedit, ita ut locus Terentianus ex alterutra graeca comoedia, quae Donato teste (ad prol. 10) etiam quasdam iisdem verbis scriptas scenas habuerunt, derivatus esse iudicari possit.

Itaque Ihnii eiusque sectatorum quae contra Donatum proferuntur argumenta nullam aptam ad persuadendum vim habent neque prohibent, quominus — cum Grauerto, Duebnero, Spengelio, Nencinio, Schanzio — Donato credamus et Terenti inventioni praeter cetera eius minora commenta, quae eum de suo addidisse vidimus et videbimus, etiam Byrriae et Charini personas adscribamus. Inde autem nondum sequitur nos quoque cum Donato (ad prol. 13) solam scenam primam e Perinthia a Terentio sumptam esse iudicare debere; tali enim sententiae manifeste repugnat Terentii prologus, ex quo Terentium plura quam unam scenam e Perinthia Menandri repetivisse coniciendum est. Sed quaenam illa sint, hodie dici non potest.

[1]) Cf. Regel. l. l. p. 5 et Spengel. l. l p. 610., qui Charini personam ex quarti actus altera scena iacere et languescere concedunt.

De aliis integris praeter primam scenis, a Perinthia sublatis, cogitavit Grauertus. Spengelius autem restringit Grauerti sententiam, cum scribit: »Wahrscheindlich hat Terenz ausser jener ersten Scene des ersten Actes überhaupt nichts, oder nur unbedeutendes, der Περινθία entnommen, wie er auch in den Adelphoe nur die eine Scene, die erste des zweiten Actes, aus den Συναποθνήσκοντες des Diphilos einschob (Andria² 1888 p. XIII.).

Nencinius defendit schol. ad prol. v. 13 et iudicat tantum de prima scena, a Perinthia sublata. Quod si quis quaerat, cur non in prologo poeta, ut in Adelphis, hanc unam scenam de Perinthia manasse aperte fateatur, id propterea factum esse respondet Nencinius, quod non totam primam scenam, sed ex hac »quae convenere« in rem suam convertisset poeta, contra e Diphili Synapothnescusi totum integrumque episodium idque ad verbum expressum extulisset.

Et revera Perinthiae scenam — triginta vel pluribus versibus novis inductis, colloquente persona mutata, nonnullis etiam de Andria sublatis — adeo diversam Terentius praebuit, ut e Perinthia depromptam esse vix quisquam agnosceret et iure scholiasta adnotaret »quia conscius sibi est q. s.«, quasi Terentii secretum hoc esset. Sed Nencinii defensio, quamvis acuta, tamen haud necessaria est; scholiasta enim verbis suis nondum negat Terentium etiam alia quaedam e Perinthia sumere potuisse; quod quidem ex ipsius poetae prologo sequi videtur.

Neque tamen Donati testimonium contaminationi repugnare iudico, quam in Andria usurpatam esse etiam ab ipso Terentio comperimus quamque Ihnius admodum premit[1]). Nam eam contaminandi notionem, quam Ihnius in animo habuerit quamque Klasenius[2]) his verbis expresserit »fabulas c o n t a m i n a r e est fabulas c o n i u n g e r e« — a Te-

---

[1]) Cf. Andr. prol 13—16:

Quae convenere in Andriam ex Perinthia
Fatetur transtulisse atque usum pro suis.
Id isti vituperant factum atque in eo disputant
Contaminari non decere fabulas,

et Heautontim. prol. 16 sqq.:

Nam quod rumores distulerunt malivoli
Multas contaminasse graecas, dum facit
Paucas latinas, factum id esse non negat.

Ante Heaut. scripta sunt tantum Andria et Hecyra (cf. Dziatzko: Comoediae praef.); verba ergo prologi ad Andriam necessario referenda sunt eo magis, quod de contaminatione in Hecyra nihil audimus.

[2]) Quam rationem Terentius in contaminatis fabulis componendis secutus esse videatur 1884

rentii Lusciique cogitatione longe afuisse Nencinius clarissime comprobat eiusque argumenta hoc loco breviter repetam:

Nulla quidem dubitatio est, quin contamino a contamine idque a radice tag rectissime derivetur, quod iam Grauertus luculentissime demonstravit. Sed vocabuli vis, dequa hoc loco agitur, ex ipso Terentio definienda est. Nencinius igiturrecte proficiscitur ab Heautontin. prol. v. 16 sqq.:

— quod rumores distulerunt malivoli
Multas contaminasse graecas, dum facit
Paucas latinas, factum id esse hic non negat
Neque se pigere et deinde facturum autumat.

Hoc loco contaminare neque proprie corrumpere, vitiare simil. significat, quemadmodum scholiasta Bembinus interpretatur, — fateretur enim poeta se graecas fabulas corrupisse, — neque omnino confl-re contexere simill. — nihil erat enim, cur de malivolis rumoribus poeta loqueretur, aut haec adderet »factum id esse non negat neque se pigere q. s.«, nisi illud »contaminasse« aliquid reprehensionis prae se ferret. »Quod si ita est — concludit Nencinius — sequitur, ut contaminare hoc loco non proprie, sed ironice dictum intellegatur. Fatetur scilicet poeta se et fecisse et deinde facturum esse id quod adversarii tamquam contaminationem graecarum fabularum vituperabant (l. l. p. 3). Quid vero vituperare illi potuerunt in Terentio?

Terentius defendit se contra adversariorum vituperationes ita, ut se Naevium, Ennium, Plautum in fabulis scribendis sequi dictitet cf. Andr. prol. v. 17 sqq.:

Faciuntne intellegendo, ut nil intellegant?
Qui quom hunc accusant, Naevium, Plautum, Ennium
Accusant, quos hic noster auctores habet,
Quorum aemulari exoptat neclegentiam
Potius, quam istorum obscuram diligentiam,

et Heaut. prol. v. 20—21:

Habet bonorum exemplum, quo exemplo sibi
Licere id facere, quod illi fecerunt, putat.

Ignotum non est Terentii aetate rei comicae condicionem non parum esse immutatam ab ea, quae Naevi, Plauti, Enni, vigebat temporibus, atque gliscente graecarum litterarum studio et admiratione comoediam

palliatam pressius pressiusque graecis exemplaribus adhaesisse[1]): id quod inter cetera e titulis fabularum conspicitur, quos Terentius nunquam nisi in Phormione idque coactus (cf. Dziatzko Phorm.[2] Einleit. p. 41) immutavit, nomen tamen parasiti Graecum retinens. Quod si etiam perpendimus, quod Donatus tradidit in Adelphorum praefatione: »potuit eam Terentius »Fratres« dicere, sed et Graeci nominis euphoniam perderet et praeterea togata videretur, ad summum non statim intellegeretur Menandri esse, quod Terentius imprimis cupit scire lectorem minus existimans laudis propria scribere, quam Graeca transferre« — possumus inde facile colligere Terentii aetatis tale fuisse ingenium, ut ad captandum spectatorum favorem sese poetae Graecorum fidos faterentur interpretes. Cui opinioni id etiam favet, quod Terentius nunquam se quidquam de suo dedisse indicavit. »Quod si ita se res habent — sunt Nencinii verba — et indignatio Terentii facile explicatur, qui fateri coactus sit, quod minime vellet, nec prorsus inepta apparet incusatio Luscii, Terentium redarguentis, quod titulo non mutato fabulam mutaret titulique exspectatione populum aliquo modo deciperet«. Hoc autem fieri potuit non solum ita, ut Terentius binas tantum fabulas in unam confunderet, sed sententias quasdam vel praecepta vel breves narratiunculas a quotquot libuit Graecis fabulis mutuatus, aut de suo etiam addens, primario exemplari immisceret. Ad quam sententiam optime quadrant etiam duo Donati loci sic adnotantis: ad Andr. prol. v. 16: »contaminari non decere fabulas] id est ex multis unam non decere facere» et ad Andr. IV, 5, 3 (v. 959): »Hanc sententiam totam Menandri de Eunucho transtulit (sc. Terentius). Et hoc est quod dicitur: contaminari non decere fabulas«. Itaque Luscio videbatur Terentius non solum prototypon, sed etiam cetera, quae adhibebat, exemplaria deformare et corrumpere eatenus, quatenus integrae ab aliis transferri deinceps non potuissent[2]).

---

[1]) Cf. Ritschl Parerga p. 144 et sagacissimum opus doctissimi viri Friderici Leo: „Plautinische Forschungen. Zur Kritik und Geschichte d. Komödie" Berlin 1895. De Plauto sic scribit Leo: »Spezifisch Römisches und individuell Plautinisches leuchtet fast in jeder Scene aus der griechischen Umgebung heraus« (p. 150).

[2]) Nencinius adfert Ciceronis verba, ut osteudat ita etiam contaminationem gentium, a non legitima adoptione ortam, ad eam quoque pertinuisse gentem, quae desereretur. Cic. dom. 13, 35: »Tu neque Fonteius es, qui esse debebas, neque patris heres neque amissis sacris paternis in haec adoptiva venisti. Ita perturbatis sacris, contaminatis gentibus et, quam deseruisti, et, quam polluisti, iure Quiritium legitimo tutelarum et hereditatum relicto, factus es filius contra fas, cuius per aetatem pater esse potuisti«.

Quod vero Ihnius schol. ad Andr. IV. 5, 3, ut spurium proscribit hac subiecta ratione, quod singulas sententias ex alio scriptore mutuari nullus umquam antiquorum dubitavit[1]), neque quisquam eis contaminationem vitio dedit, nihil nos cogit, ut eum sequamur; palliatae enim condicio, quae erat Terentii Lusciique temporibus, multum differebat et a condicionibus palliatae, quae erant alio tempore, et a condicionibus togatae. Ceterum quam lubrica sint huiusmodi e scriptorum silentio petita argumenta vel eo evincitur, quod, ni Luscius Terentio male dixisset nihil de Naevi, Enni, Plauti, contaminatione compertum haberemus[2]).

Perlustravimus iam omnia Ihnii eorumque qui eius partes sequuntur argumenta, quibus Donati notae impugnantur, neque quidquam in eis invenisse credimus, quod nos cogeret, ut Donato fidem abrogandam iudicaremus. E Donato autem sequitur Terentium satis sui iuris fuisse, cum Menandri comoedias verteret. Neque etiam sine causa C. Caesar[3]) Terentium, »dimidiatum Menandrum« appellavit. Neque sane temere Horatius Terentium ceteris palliatae poetis arte antecellere dicit, cum scribit:

> Dicitur Afrani toga convenisse Menandro,
> Plautus ad exemplar Siculi properare Epicharmi,
> Vincere Caecilius gravitate, Terentius arte.
> (Ep. II. 1, vv. 57—59).

Sed repetamus iam summatim certo ordine ea, quae nostra disseratione effici videntur et si qua insuper alia ex Andria peti possunt ad illam Terenti artem illustrandam, quam praedicat Horatius.

---

[1]) Afranius Cicerone auctore (de fin. I. 7) solitus erat locos quosdam de Menandro transferre atque de se ipse scripsit (Macrob. Sat. II. 1):

> — Fateor, sumpsi non ab solo illo modo
> Sed ut quisque haberet, conveniret quod mihi,
> Quod me non posse melius facere credidi
> Etiam a Latino.

[2]) Cf Nencini l. l. p. 7.

[3]) Cf. Suetonii vitam Terentii (Dziatzko: Terent. Comoediae p. 5): »Item C. Caesar:

> Tu quoque, tu in summis, o dimidiate Menander,
> Poneris, et merito, puri sermonis amator.
> Lenibus atque utinam scriptis adiuncta foret vis
> Comica ut aequato virtus polleret honore
> Cum Graecis, neve hac despectus parte, iaceres!
> Unum hoc maceror ac doleo tibi deesse, Terenti«.

Terentius fatetur Andr. prol. 1—3 se admodum studuisse, ut populo placerent, quas scripsisset fabulas, cf.:

Poeta quom primum animum ad scribendum adpulit,
Id sibi negoti credidit solum dari,
Populo ut placerent, quas fecisset fabulas.

Quod studium Terenti, quem fabularum argumenta a graecis auctoribus sumpsisse scimus, collocatum esse potuit aut in singulas sententias vertendi modo, aut in fabularum mutatione, quod argumentum earum et oeconomiam attinet.

Videamus quomodo se utraque res in Andria habeat.

Atque in primis, quamvis per fragmentorum paucitatem ac brevitatem accurate adsequi vix liceat, quam fideliter Terentius sententias graecas expresserit, tamen hoc certe constare videtur eum liberius exemplaria graeca tractavisse neque sua ipsius commenta immiscere dubitavisse, sicubi occasionem oblatam sibi vidisset, — praesertim cum, Lusci diligentiam dum aspernatur, conscius sibi esse videatur, quam longe suum interpretandi genus a mera interpretatione, quae fit verba verbis reddendo, distet. Quod quidem et Donati adnotationes hic illic testantur, ut: 1) Donati ad Andr. IV. 4, 32 (v. 771): »Liberae] Testimonia libera (sic Vulg.; liberarum: Dziatzko) contra servum, et hoc proprium Terentii est, nam de Romano more hoc dixit«; et 2) Donat. ad Andr. V. 3, 20 (v. 891): »Domus, uxor, liberi inventi] Mira gravitate sensus elatus est; nec de Menandro, sed proprium Terentii est«. Quod si singulas sententias perscrutamur, revera non desunt proverbia mere Romana, dicta ad Romanorum consuetudinem cett. simill. Cf. proverbia:

Andr. 845: omnis res est iam in vado.
» 941: nodum in scirpo quaeris[1]).

V. 473 invocat parturiens Glycerium Iunonem Lucinam pro Diana graeci exemplaris, quod plane testatur Donatus (cf. Andr. Frgm IV.). Et »μυρρίνας« verbenas non myrtos poeta vertit (Andr. 756), ut ad usitatius Romanorum loquendi genus accederet. Ceterum nomina personarum et condiciones vitae manserunt graeca. Nencinius de Terentii interpretandi arte in universum haec censet: »Manifesto apparet in ea re elaborasse Terentium, ut eam, quam sibi ipse graecae vitae imaginem finxisset, quo potuit accuratius expressam redderet, non eam, quae licet vera, non tamen esset Romanis familiaris et vulgata — a Plauti neglegentia, cum graecis latina miscentis, atque ab angusta diligentia Lusci, bene vertentis et male scribentis, aeque alienus« (l. l. 156).

[1]) In hac re sequor Nencinium l. l. 160.

Quod oeconomiam fabulae attinet, eam Terentius secutus est viam, ut, quemadmodum iam vidimus, rem variaret et locupletaret. Itaque primum monologum Simonis Andriae Menandreae proprium subsidio similis Menandreae fabulae Perinthiae in scenae formam redegit; deinde personas Charini et Byrriae addidit. Sed oeconomiam graecae fabulae vix unquam poetae licuisset perturbare, nisi rerum coagmentationi arte sua prospexisset. Quam Terentii operam optime in Charini et Byrriae partibus videmus. Recte monet Spengelius (Andria[2] XXIII.) Andriae actionem proprie finiri iam v. 956., quo Pamphilus patre tandem concedente, ut Glycerium uxorem duceret, laetus exclamat: »O faustum et felicem diem!« Scenas, quae sequuntur, Terentius de suo addidit, ut nodum secundariae quoque actionis, i. e. Charini erga Philumenam amoris, solveret. Poetam properare ostendunt potissimum vv. 980—981, quibus Davus ad spectatores conversus dicit:

Ne expectetis dum exeant huc, intus despondebitur
Intus transigetur siquid est, quod restat —

quae erat causa etiam alius suppositicii Andriae exitus, ubi Chremes Charini filium in scena despondet.

Sed etsi plane videmus Charini et Byrriae personas non ex omni parte esse absolutas neque ita cum cetero fabulae argumento coniunctas ut nihil offendant[1]), tamen Terentium his personis admixtis admodum, Menandreae fabulae actionem variasse et locupletasse negari non potest. Dziatzko recte mihi conicere videtur Terentium propterea saepissime graecarum fabularum oeconomiam mutavisse, quod semper longos illarum monologos et lyricas partes vitavisset et in colloquium immutare conatus esset[2]).

Quod testatur etiam Donatus ad Eunuch. III. 4, 1 (v. 539): »Bene inventa persona est, cui narret Chaerea, ne unus diu loquatur, ut apud Menandrum«. Hanc igitur ob causam maluit poeta in Andriae prima scena Perinthiae colloquium, quam Menandreae Andriae soliloquium[3]);

[1]) Cf. quod Spengelius de hac re disseruit Andr.[2] p. XX—XXI.

[2]) Über die Plautinischen Prologe, p. 15.

[3]) Quod vero Terentius Simonem cum liberto, non cum uxore, colloqui iussit, id factum est primum propterea, ne spectatores Romani peregrinis moribus offenderentur — matrona enim Romana non potuit ignorare filii sui vitam ita, ut apud Graecos id fieri potuit, — deinde, quod Terentius, etiam personam protaticam liberti (προτατικὸν πρόσωπον) fabulae immiscere voluit, liberto commendans, ut Pamphilum et Davum observaret (v. 171), ne videretur supervacanea persona fabulam suam onerasse, quod Simonis uxori non aeque facile permittere potuisset (cf. Dziatzko l. l. p. 249, Nencini l. l. p. 30, Kampe, l. l. p. 7).

hanc ob causam invenit etiam et immiscuit Andriae argumento secundum amorem (Charini), ut lyrica carmina, quae sine dubio apud Menandrum, Euripidis imitatorem, post infelicem primae Davi fal aciae eventum locum habuissent, quodammodo evitaret. Memorabilia sunt in hac re Dziatzkonis verba, quae hic affero: »Sowohl. Act III. als Act IV. 1, vor dem Eingreifen des listigen Davos und nach dem unglücklichen Ausgang seines ersten Versuches, der Sache des jungen Herrn eine günstige Wendung zu geben, ist die Handlung in ein gewisses Stocken gerathen: nur für die Gefühlsausbrüche des verzweifelnden Pamphilus ist Platz da. Dass in der Andria des Menander an diesen Stellen ausgedehnte lyrische Partien — in Euripideischer, nur der Comödie angepasster Manier — sich befanden, scheint mir ziemlich sicher. Nun dürfen wir uns nicht verhehlen, dass in den lyrischen Partien nicht die Stärke und der Vorzug der lateinischen Palliatcomödie liegt und auch nicht liegen kann; war in dieser doch der Dichter, dem Wesen aller Lyrik entgegen, nur der Interpret des Interpreten fremder Gefühle. Wir brauchen daher dem Geschmacke des Terenz, mit welchem wohl das Urtheil seiner litterarischen Gönner und vielleicht auch schon des grösseren Publicums sich in Übereinstimmung befand, nicht zu viel zuzutrauen, wenn wir annehmen, er habe mit Absicht jene einförmigen Monodien vermieden, sie durch Zuziehung weiterer Personen in Dialogpartien verwandelt und dadurch der Handlung wenigstens äusserlich mehr Lebendigkeit und Mannigfaltigkeit verschafft. Ich sehe hierin einen neuen Beleg für den besonders kunstgemässen Charakter der Terenzischen Dramen« (l. l. p. 253).

Iam ad calcem perveni. Summa meae disputationis his verbis comprehendi potest:

Terentii Andria non est fideliter conversa ex eiusdem nominis Menandri fabula graeca, sed a poeta suo iudicio uso libere retractata et conformata. Retractatio magna ex parte auctori laudem affert[1]).

Leopoli. *Ioannes Kopacz.*

[1]) Idem effici veterum testimoniis indiciisque confitetur nuperrime etiam Hartmann Terentii Eunucho investigato in dissertatione, quae inscribitur »De Terentio et Donato commentatio» (Lugduni Batavorum 1895.). Argumentum eius dissertationis novi tantum ex recensione Fr iderici Schlee (Bursian's Jahresberichte vol. 93, pag. 125—129), cuius pauca verba hic affero: »Terenz ist ihm (sc. Hartmanno) nicht blos Übersetzer oder Interpret des Menander und Apollodor, sondern selbständiger Dichter, der zwar im allgemeinen Stoff und Gang der Handlungen den Griechen entlehnt, aber in der Sprache, in der Charakteristik der Personen, in der Erfindung neuer Motive, ja oft auch im Aufbau der Stücke, durchaus seine Unabhängigkeit sich gewahrt hat« (p. 129.).

Kwestya platońska

w świetle najnowszych badań

Winc. Lutosławskiego,

złożonych w dziele p. n. „The origin and growth of Plato's Logic with an account of Plato's style and of the chronology of his writings«. London — New York — Bombay (Longmans, Green and Comp.) 1897, str. XVIII i 547,8°.

Kwestya autentyczności i następstwa dyalogów platońskich, znana powszechnie pod ogólną nazwą kwestyi platońskiej, jest owym wielkim problematem naukowym, nad którego rozwiązaniem silili się najznakomitsi filologowie i filozofowie od przeszło stu lat aż do najnowszych czasów. Tennemann, Ast, Schleiermacher, Hermann, Zeller, Susemihl, Überweg, a w nowszych czasach Campbell, Dittenberger i Lutosławski są tymi pionierami, którzy kwestyi platońskiej wytyczali nowe tory i wskazywali nowe kierunki. Kwestya ta wywołała olbrzymią literaturę, w której tylko z trudnością można się zoryentować. Atoli pomimo tych niezwykłych usiłowań nie powiodło się dotychczas uczonym dojść do zadowalającego jej rozwiązania. Stwierdzają to wymownie ostateczne wyniki badań, jej poświęconych, w których zamiast oczekiwanej jednomyślności panuje wielka rozmaitość, a nawet niezgodność, i to w wielu ważnych punktach tejże kwestyi, co oczywiście dowodzi tylko tego, że dalekimi jeszcze jesteśmy od ostatecznego jej rozwiązania. Przyczyna tego niekorzystnego stanu kwestyi leży głównie w tem, że materyał, którym rozporządzamy w badaniach nad tą kwestyą, jest niedostateczny. Skutkiem tego są też ostateczne wnioski, uzyskane z tego materyału, niepewne i w znacznej mierze zależne od indywidualnych zapatrywań autorów.

Celem rozwiązania kwestyi platońskiej posługiwali się uczeni wszelkimi możliwymi argumentami, zaczerpniętymi z formy i treści pism platońskich. Jednak ani forma, ani treść, nie dostarcza we wielu razach dość silnego punktu oparcia. Platon bowiem należy do najwszechstronniejszych i najhojniej z natury wyposażonych talentów literackich. Rozporządza stylem nader bogatym i rozmaitym, który umie wybornie

dostroić do każdej sytuacyi. Nadto styl jego nie ma pewnej wybitnej właściwości, odrazu każdemu w oko wpadającej, którąby umożliwiała już na pierwszy rzut oka odróżnienie płodów Platona od pism apokryficznych. Jeśliby nawet gruntowne badania wykazały, że jakieś pismo, zachowane w zbiorze dzieł Platona, zgadza się pod względem stylistycznym z autentycznymi dyalogami platońskimi, to i ta okoliczność sama przez się, jeśli nie będzie poparta innymi dowodami, nie może jeszcze rozstrzygać o platońskiem pochodzeniu tego pisma, a to dlatego, że każdy fałszerz, jak wiadomo, stara się pod względem formy zbliżyć jak najbardziej do stylu autora, pod którego nazwisko swój płód podszyć usiłuje. Prócz tego trzeba mieć i to na względzie, że działalność literacka Platona nie ograniczała się krótkim czasem, lecz obejmowała okres życia przeszło 50-letni. Mamy zatem wśród spuścizny literackiej Platona płody młodzieńcze, wieku dojrzałego i zgrzybiałej starości. Że między po-szczególnymi płodami, pochodzącymi z owych trzech okresów, musiały zachodzić takiesame różnice stylistyczne, jakie zdradzają utwory pisarzy nowożytnych z różnych okresów ich życia, to rozumie się samo przez się, chociaż te różnice, znajdujące się niewątpliwie w pismach Platona, które pochodzą z różnych okresów jego życia, są mniej widoczne dla nas, oddzielonych przeszło 2000 lat od Platona. Jest również rzeczą naturalną, a nawet badaniami najnowszych czasów wprost stwierdzoną, że zaszły pewne zmiany w stylu Platona w ciągu jego długiego okresu literackiego. O ile ta okoliczność może ewentualnie ułatwić określenie chronologicznego następstwa pism platońskich, o tyle utrudnia badania nad ich autentycznością.

Również i treść filozoficzna pism platońskich nie dostarcza we wielu wypadkach dość silnej podstawy do rozstrzygnięcia kwestyi ich autentyczności i następstwa, a to dlatego, że Platon, rozpoczynając zawód filozoficzny, nie wystąpił odrazu z gotowym i we wszystkich szczegółach wykończonym systemem filozoficznym, którąby w całym szeregu dyalogów, po sobie następujących, rozwijał i uzasadniał. Platon bowiem dokonywał w swoim systemie filozoficznym w ciągu swego długiego życia różnych zmian, uzupełnian i sprostowań; ta zaś okoliczność sprawia, że w zapatrywaniach Platona na tesame kwestye filozoficzne, złożone w poszczególnych dyalogach, zachodzą większe lub mniejsze różnice, a nawet sprzeczności. Skutkiem tego niekiedy trudno rozstrzygnąć, czy to lub owo zapatrywanie Platona na jakąś kwestyę filozoficzną, złożone w jednym dyalogu, a pozostające w sprzeczności z podobnem zapatrywaniem Platona, przytoczonem w innym dyalogu, jest rzeczywiście platońskie, czy obce duchowi Platona, lub czy ono jest wcześniejsze a każde inne późniejsze, czyteż rzecz ma się odwrotnie, jak to n. p. stwierdzają poglądy Platona na idee, złożone w dyalogu Sofiście, które pozostają w sprzeczności z wyobrażeniami jego o nich, przedstawionemi w innych dyalogach.

Także śledzenie t. zw. anachronizmów, jakoteż stosunku i polemiki Platona z innymi współczesnymi filozofami, mowcami i historykami, której wyrazem są wrzekomo niektóre alluzye, zawarte w dziełach Platona, przyczyniły się do ustalenia chronologii zaledwie kilku

dyalogów. Również szczegółowe badania nad rozwojem poszczególnych nauk Platona, dotyczących fizyki, etyki, logiki, psychologii, nie doprowadziły w kwestyi platońskiej do zgodnych wyników.

W najnowszych czasach zaczęto pilną zwracać uwagę na styl Platona i wykazywać różnice, które pod tym względem zachodzą między wcześniejszemi a późniejszemi pismami Platona. Zupełnie niezależnie od siebie rozpoczęli te badania dwaj uczeni, Campbell w Anglii (r. 1867) i Dittenberger w Niemczech (1881). Jakkolwiek ich badania były uwieńczone świetnymi wynikami, to jednak i one kwestyi platońskiej ostatecznie nie rozstrzygnęły. Atoli dzięki niestrudzonym usiłowaniom badaczy osiągnięto w najnowszych czasach w kwestyi platońskiej pewną zgodność przynajmniej w kilku zasadniczych punktach. Wiele jednak szczegółów do dziś dnia pozostało istną zagadką i bardzo wątpliwą jest rzeczą, czy kiedy w przyszłości doczekają się zupełnego wyjaśnienia. Największej korzyści dla kwestyi platońskiej należy oczekiwać przedewszystkiem z tych badań, które będą się opierały na jak najszerszej podstawie. Ani dowody, zaczerpnięte z samej treści pism platońskich, ani ze samego stylu, nie doprowadzą do zamierzonego celu. Tylko obie metody, razem połączone, tudzież ściśle, wszechstronnie i umiejętnie przeprowadzone, umożliwią rozwiązanie kwestyi platońskiej, lub przynajmniej zdołają ją zbliżyć do granic rozwiązania.

Obie powyższe metody zostały zastosowane z całą ścisłością i wszechstronnością zadziwiającą przez naszego rodaka, W. Lutosławskiego, w dziele angielskiem, którego tytuł wymieniliśmy na czele tego artykułu. Dzieło dedykował autor, znany z licznych, gruntownych rozpraw z zakresu filozofii szczególnie platońskiej, ogłaszanych w różnych językach, profesorowi uniwersytetu oksfordzkiego, Lewisowi Campbellowi, wyrażając mu tym sposobem hołd i uznanie za jego głębokie badania nad stylem Platona, którym autor wiele zawdzięczał. Wysoka wartość i znaczenie tego dzieła w literaturze platońskiej w ogóle, jakoteż chlubne oceny jego i głosy protestu, o niem się pojawiające w naukowych pismach zagranicznych, są dostatecznym powodem, by z niem choć w krótkości bliżej się zaznajomić, a to tem bardziej, że jest owocem długoletnich, gruntownych i wszechstronnych studyów autora, który z podziwienia godną ścisłością i sumiennością nietylko zdołał opanować dawniejszą i najnowszą olbrzymią literaturę platońską, lecz umiał ją także w sposób nowy i oryginalny wyzyskać dla swoich celów. Tak pod względem metody, jak ostatecznych wyników, przewyższa to dzieło wszystkie inne, które się pojawiły w dziedzinie literatury platońskiej w ostatnich lat dziesiątkach. Ma ono wielkie znaczenie nietylko dla kwestyi platońskiej, którą znacznie naprzód posunęło, lecz także dla poznania i zrozumienia filozofii Platona w ogóle.

Głównem zadaniem autora było, jak to się okazuje z tytułu dzieła, przedstawić początek i rozwój logiki Platona na podstawie jego dyalogów. Wyłożeniu tego przedmiotu są poświęcone rozdziały I. i IV—X. W rozdziale I., str. 1—34., przedstawia autor Platona jako logika i ocenia prace dawniejszych i nowszych uczonych, poświęcone temu przed-

miotowi. Sąd autora o tych pracach jest w ogóle niekorzystny. W r. IV., str. 14—218., bada teorye logiczne Platona, złożone w najwcześniejszych dyalogach, które powstały jeszcze w t. zw. okresie sokratycznym, jakoto w Eutyfr., Apol., Kryt., Charm., Lach., Prot., Menonie., Eutyd. i Gorgiasie, któryto dyalog toruje przejście od sokratycznej do ściśle platońskiej filozofii. Etyczna bowiem treść jego jest wprawdzie jeszcze sokratyczną, ale apodyktyczna pewność, z jaką etyczne zasady bywają wygłaszane, jest wyłącznie platońską.

W rozdziale V., str. 219—266., przedstawia autor początki ideologii platońskiej, wyłożonej w późniejszych dyalogach, t. j. Kratylosie, Biesiadzie i Fajdonie, którejto nauki śladów nie spotykamy jeszcze w poprzednio wymienionych dyalogach, napisanych w okresie sokratycznym.

W r. VI., str. 267—362., p. n. »średni platonizm« wykazuje autor w jaki sposób zastosowywał Platon dotychczas uzyskane teorye filozoficzne w kierunku praktycznym, a mianowicie w dziedzinie wychowania publicznego (w Państwie) i poszczególnego osobnika (w Fajdrosie).

W dyalogach, napisanych między r. 40. a 50. życia, jak w Fajd., Bies., Państwie, przedstawiał sobie Platon zdaniem p. L. idee jako byty realne, same przez się istniejące, wprawdzie niezależne od badającego rozumu, ale dla niego dostępne. Te wieczne byty realne mógł człowiek odczuwać dzięki natchnieniu boskiemu. W powyższych zatem dyalogach znajdujemy zwykłe, powszechnie znane i przez większość uczonych uznane zapatrywania na idee platońskie. Atoli w ostatnich 20 latach życia zaczął Platon pod wpływem zwątpienia o prawdziwości powyższych wyobrażeń o ideach, które dotąd podzielał, powoli je zamieniać w ten sposób, że odtąd nie uważał idei za niezmienne byty realne, same przez się wiecznie istniejące, lecz za twory samego podmiotu, je pojmującego. Ta teorya o ideach, wybitnie logiczna, nastąpiła po teoryi metafizycznej. Została ona krytycznie przygotowana w Teajtetosie i Parmenidesie, pozytywnie wyłuszczona w Sofiście, a rozwinięta w Polityku, Filebosie, Timajosie i Prawach. Celem wiedzy nie jest odtąd bezpośrednie pojmowanie prawdy, od wieków istniejącej, lecz doskonalenie naszych własnych idei aż do wydoskonalenia systemu, we wszystkich szczegółach wykończonego. Zmiany, które zdaniem L. zaszły w wyobrażeniach Platona o ideach, są wykazane w rozdziale VII., str. 363—415., p. n. »reforma logiki Platona«, poświęconym rozbiorowi dyalogów Teajtetosa i Parmenidesa, tudzież w r. VIII., str. 416—471., p. n. »nowa teorya wiedzy« (Sof., Polit. Fil.) i w r. IX., str. 472—516., p. n. »ostatni rozwój platońskiego myślenia«, w którymto ustępie poddaje szczegółowemu badaniu teorye logiczne Platona, złożone w Timajosie, Krytyasie i Prawach. W r. X., wreszcie str. 517—527., p. n. »logika Platona« reasumuje autor ostateczne wyniki, uzyskane z badań nad teoryami logicznemi i ideami Platona, przeprowadzonych szczegółowo w poprzednich rozdziałach.

Nie mogąc wdawać się w krytyczny rozbiór i ocenę wywodów L., dotyczących teoryi logicznych Platona, tudzież rozwoju i zmian, dokonanych zdaniem jego w ideologii Plat., co wszystko będzie niewątpli-

wie wdzięcznem zadaniem dla specyalnych badaczy filozofii platońskiej, zaznaczam tylko mimochodem, że powyższe wywody p. L., poświęcone ideologii platońskiej, zawierają wiele nowych myśli, które znacznie wzbogacają dotychczasową naszą wiedzę o filozofii platońskiej i jako takie będą niewątpliwie stanowić podstawę i podnietę do dalszych badań w tym kierunku. Trzeba jednak z drugiej strony zauważyć i to, że niektóre zapatrywania L. na idee spotkają się ze stanowczym protestem i nie zdołają wytrzymać trzeźwej krytyki, głównie dlatego, że się sprzeciwiają wyraźnym świadectwom Arystotelesa w Met. I. i XIII. i Cycerona, wyjaśniającym genezę i rozwój ideologii platońskiej, tudzież zmiany, w niej dokonane w duchu filozofii pytagorejskiej przez Platona przy końcu jego żywota, o którychto zmianach L. ani słówkiem nie wspomina. Poważne zarzuty przeciw niektórym wywodom L., dotyczącym ideologii, uczyniło już kilku wybitnych uczonych, jak Susemihl w recenzyi dzieła L., umieszczonej w Wochenschrift f. class. Philologie r. 1898 nr. 17 i 18. tudzież P. Natorp w Preussische Jahrbücher t. 93. str. 347 nst. i kilku innych.

W powyższych uwagach pominęliśmy umyślnie rozdziały II. i III. dzieła L., najpierw dlatego, że pozostają pozornie tylko w luźnym związku z głównym przedmiotem dzieła, powtóre z tego powodu, że rozdziały te, zwłaszcza III., ze względu na ważność ich treści wymagają obszerniejszego omówienia.

W r. II., str. 35—64., traktującym o autentyczności i chronologii pism platońskich, daje autor pogląd na badania w tym kierunku, począwszy od F. Patritiusa (1591), Serrana i Tennemanna, aż do najnowszych czasów, wyliczając szczegółowo wszystkie znane dotychczas rozprawy i oceniając znaczenie i zasługi poszczególnych badaczy kwestyi platońskiej.

Rozdział III., str. 64—193., poświęca autor stylowi Platona, a raczej stylometryi, t. j. statystyce właściwości stylistycznych (czyli stylemów, jak je autor nazywa,) ostatnich dzieł Platona, przedewszystkiem Praw, któreto stylemy zebrał autor z 45 rozmaitych rozpraw naukowych, traktujących o stylu Platona. Oba powyższe rozdziały umieścił autor w tym celu, by dla swoich badań nad początkiem i rozwojem logicznych teoryi Platona uzyskać silną podstawę. Wychodził bowiem z tego całkiem słusznego założenia, że tak długo niemożna się kusić o wyczerpujące przedstawienie początków i rozwoju logiki platońskiej, dopóki autentyczność i następstwo poszczególnych dyalogów platońskich, jeśli nie całkowicie, to przynajmniej w zasadniczych punktach, nie jest rozstrzygnięte. Jak zatem na wywodach autora, przedstawionych w rozdziałach II. i III., opierają się dalsze jego roztrząsania, poświęcone przedstawieniu teoryi logicznych Platona, tak znowu naodwrót badania nad rozwojem teoryi logicznych Platona i ostateczne ich wyniki dostarczają autorowi kryteryum i kontroli, czy i o ile jest prawdziwe następstwo chronologiczne dyalogów platońskich, uzyskane na podstawie stylometryi, w rozdziale III. przedstawionej. Obie zatem części dzieła Lutosławskiego, t. j. rozdz. I, IV—X. i II—III., jak widzimy, ze sobą ściśle się łączą, wzajemnie się wspierają i motywują.

Ze względu na ważność treści rozdziału III. i na jego wielką doniosłość w kwestyi platońskiej wypada dłużej nad nim się zastanowić. Rozdział III. traktuje o stylometryi (t. j. o właściwościach stylistycznych pism Platona) i o wnioskach, które można z niej wyprowadzić co do następstwa chronologicznego pism platońskich. Podstawę stylometryi L. stanowią głównie badania nad stylem Platona, przeprowadzone przez Lewisa Campbella, filologa szkockiego i profesora uniwersytetu oksfordzkiego, ogłoszone w przedmowie do wydania Platona Sofisty i Polityka z angielskiemi objaśnieniami (The Sophistes and Politicus of Plato with english notes, Oxford 1867). Mianowicie Campbell pierwszy zauważył, że Platon, jak prawie wszyscy wielcy pisarze, odznacza się nadzwyczajnem bogactwem języka i nietylko w całej pełni korzysta z bogactw greckiego języka, lecz także tworzy mnóstwo nowych wyrazów, często nawet dla jednorazowego użytku. Najbardziej uderza ta właściwość w Prawach, które są najpóźniejszem i najobszerniejszem dziełem Platona. Opierając się na wzmiankach starożytnych, według których Platon krótko przed Prawami rzekomo napisał Timajosa i Krytyasa, przyjął Campbell powyższe trzy dyalogi, w których odkrył nadzwyczajną oryginalność stylu, objawiającą się w zastosowaniu nowych wyrazów, nigdzie zresztą przez Platona nieużywanych, za podstawę porównawczego badania pod względem stylu z innemi pismami platońskiemi. Naliczył on w Timajosie, Krytyasie i Prawach aż 1492 wyrazów, których zresztą w żadnem innem piśmie Platona nie spotykamy. Podstawę badań stylistycznych Campbella i stylometryi Lutosławskiego stanowi przypuszczenie, że dwa pisma tegosamego autora mają tem więcej wspólnych własności, im bardziej są do siebie zbliżone pod względem czasu swego powstania. Dokładne zatem poznanie wszystkich właściwości stylistycznych pism jakiegoś autora umożliwia temsamem wykazanie chronologicznego ich następstwa. Opierając się na tej zasadzie, którą z wielkiem powodzeniem w badaniach nad Platonem zastosował w Anglii Campbell, a w Niemczech Dittenberger (1881), Schanz (1886), Ritter (1888) i inni, zabrał się Lutosławski z uznania godnym zapałem i sumiennością do przestudyowania wszystkich prac naukowych (w liczbie 45), traktujących o stylu Platona, które się dotychczas pojawiły we wszystkich krajach świata. Owocem tych rozległych i żmudnych studyów autora było zebranie 500 właściwości stylistycznych cz. stylemów, charakteryzujących ostatnie pisma Platona, szczególnie Prawa. Stylemy te, które są we właściwem słowa znaczeniu niezależnymi od treści dzieła, jak n. p. partykuły, formy odpowiedzi na zapytania i t. p., zestawia Lutosławski według liczb porządkowych 1—500 na str. 76—140 swego dzieła, przy sposobności omawiania poszczególnych rozpraw, traktujących o stylu Platona, i podaje zarazem przy każdej z owych 500 cech tytuł dyalogu Platona, w którym, oraz ile razy pewna cecha późniejszego stylu Platona, się znajduje. A czyni to w tym celu, by wykazać, które dyalogi i w jakim stopniu uczestniczą w znamionach stylistycznych, właściwych Prawom Platona.

Postępowanie autora wyjaśnię nad dwu przykładach, przytoczo-

nych z jego dzieła. Oto na str. 104. obok cechy stylistycznej, oznaczonej liczbą 200., czytamy: »ὥσπερ jest rzadsze od καθάπερ tylko v. Sof. $^{9}/_{14}$ (t. zn. na 9 ὥσπερ spotykamy 14 καθάπερ), Polit. $^{16}/_{34}$, Fil. $^{9}/_{27}$, Tim. $^{10}/_{18}$, Krytyas $^{2}/_{5}$, Praw. $^{24}/_{148}$. Ta rzadkość partykuły ὥσπερ, której Plato nader często używa we wszystkich innych dyalogach, jest oczywiście najbardziej charakterystyczną cechą późniejszego stylu Plat. i zgadza się z użyciem partykuły μέχριπερ zamiast ἕωσπερ«. Na str. 104. przy stylemie 205. czytamy: »καὶ μήν: Eutyfr. 1, Charm. 2, Lach. 3, Prot. 2, Meno 5, Eutyd. 4, Gorg. 9, Krat. 9, Symp. 9, Fajdon 7, Rep. 44, Fajdr. 3, Teajt. 11, Parm. 25, Sof. 24, Polit. 24, Fil. 20, Tim. 1, Legg. 36«.

Wszystkie stylemy w liczbie 500 dzieli Lutosławski według stopnia ich ważności na 4 klasy. Do klasy pierwszej zalicza te stylemy z Praw Platona, które w jakimś innym dyalogu tylko raz się zdarzają. Nazywa je autor przypadkowymi i oznacza cyfrą I. Klasa druga obejmuje te stylemy z Praw Plat., które w innym dyalogu plat. kilka razy się powtarzają; autor oznacza je cyfrą II. Do klasy trzeciej są zaliczone t. zw. ważne stylemy, oznaczone cyfrą III. Do nich należą te cechy stylistyczne Praw plat., które w jakimś dyalogu tak często się zdarzają, że stają się niejako charakterystycznymi. Klasa czwarta obejmuje nader ważne stylemy, które autor oznacza cyfrą IV.; zalicza zaś do nich te stylemy z Praw, które w jakimś innym dyalogu nader często się zdarzają, lub które z wewnętrznych względów rzeczowych trzeba uważać za nader ważne.

Na str. 162—182. podaje Lutosławski tabelę, w której obok tytułu dyalogów plat., kolejno umieszczonych według ich następstwa chronologicznego, wymienia ilość stylemów, jaką każdy dyalog posiada wspólnie z Prawami i to w ten sposób, że sumę stylemów każdej z 4 klas według podanego podziału umieszcza w osobnej rubryce. Przyznawszy następnie stylemom przypadkowym czyli I. klasy wartość 1, stylemom zaś powtarzającym się czyli II. klasy wartość 2, stylemom ważnym czyli III. klasy wartość 3, a w końcu stylemom nader ważnym czyli IV. klasy wartość 4, otrzymuje autor po zliczeniu stylemów wszystkich 4 klas według ich powyższej wartości przy każdym dyalogu sumę ogólną stylemów, jaką posiada wspólnie z Prawami Platona. W ostatniej wreszcie rubryce podaje liczbę, która oznacza, jaka część z ogólnej sumy stylemów, właściwych Prawom, przypada na pewien dyalog. Wyjaśnię to na przykładzie, zaczerpniętym z dzieła autora na str. 162. Otóż według obliczeń autora ma

Apologia 9 cech przypadkowych	(cecha przypadkowa	= 1)	= 9
2 cechy powtarzające się	(» powtarzająca się	= 2)	= 4
1 cechę ważną	(» ważna	= 3)	= 3

Suma zatem wszystkich cech Apologii, wspólnych z Prawami wynosi 16.
Prawa zaś Plat. mają według obliczenia Lutosławskiego:

cech przypadkowych 175	(cecha przypadkowa	= 1)	175
» powtarzających 176	(» powtarzająca się	= 2)	352
» ważnych 37	(» ważna	= 3)	111
» nader ważnych 20	(» nader ważna	= 4)	80
Suma ogólna wszystkich cech Praw wynosi . .			718.

Podzieliwszy 16 (t. j. sumę ogólną wszystkich cech Apologii) przez 718 (t. j. sumę wszystkich cech Praw) otrzymamy 0·02, którato liczba oznacza, że wszystkich cech stylistycznych, właściwych Prawom Platona, przypada na Apologię tylko 0·02.

Dokonawszy w ten sposób z całą ścisłością obliczenia cech stylistycznych według ich wartości, wyżej podanej, we wszystkich dyalogach platońskich, których autentyczność nie jest sporną (jako takie wykluczył autor ze swojego spisu dyalogi: Klitofon, Minos, Hipparchos, Epinomis, Theages. Hippias minor. Alcibiades I. i II., Amatores — prócz powyższych wyłączył także te dyalogi, które nie mają żadnego znaczenia dla logiki, jak Hippias minor, Io, Menexenus, Lysis), wyznacza Lutosławski każdemu dyalogowi w miarę tego, czy ma większy czy mniejszy udział w cechach, właściwych Prawom bliższe lub dalsze miejsce od Praw i uzyskuje w ten sposób prawdopodobne następstwo chronologiczne wszystkich dyalogów. Autor wychodził oczywiście z tego założenia, które uważał za prawdziwe, że dyalog platoński, który ma więcej cech stylistycznych wspólnych z Prawami, będącemi ostatniem dziełem Platona, jest bardziej zbliżony do tego dzieła także co do czasu powstania.

Cztery grupy dyalogów Platona i ich następstwo, uzyskane przez Lutosławskiego zapomocą stylometryi, są następujące:

1. Grupa sokratyczna. Do niej należą: Apologia, Eutyfron, Kryton, Charmides, Laches (wszystkie napisane dopiero po śmierci Sokratesa), Protagoras (skreślony najwcześniej około r. 392), Menon, Eutydemos (około r. 390) i Gorgias, który jest najpóźniejszym dyalogiem grupy sokratycznej;

II. 1. Grupa platońska. Do niej zalicza L. Republiki księgę I., dyalogi: Kratylosa (ok. r. 387), Biesiadę (r. 385).

III. 2. Średnia grupa platońska. Do niej należą dyalogi: Fajdon, Republiki ks. II—X (ok. 384—377), Fajdros (ok. r. 379), Teajtetos (napisany ok. r. 367,) po 12-letniej przerwie, spowodowanej poświęceniem się Platona wyłącznie działalności nauczycieiskiej), w końcu Parmenides (ok. r. 366). Republikę uważa L. za dzieło jednolite, opracowane według pewnego planu w ten sposób, że najpierw skreślił Platon ks. I. Rep., a dopiero po pewnej przerwie, podczas której napisał inne dyalogi, przerobił ją i połączył w jedną całość z następnemi księgami Rep., później skreślonemi.

IV. Pisma najpóźniejsze. Do nich należą: Sofista, Polityk, Filebos, Timajos, Krytyas i Prawa. Wszystkie te dzieła napisał Platon zdaniem L. w ostatnim, 20-letnim okresie swego życia, od r. 365—347.

Prawdziwość powyższego następstwa chronologicznego dyalogów Platona, uzyskanego zapomocą stylometryi, stwierdzają zdaniem L. szczegółowe badania nad teoryami logicznemi Platona, które, wyczerpująco przeprowadzone w rozdziałach IV—X. dzieła, doprowadziły w kwestyi następstwa dyalogów Plat. do tegosamego wyniku. Ta zaś okoliczność, że zapomocą dwu zupełnie różnych metod osiągnięto tesame wyniki, świadczy zdaniem Lutosławskiego wymownie o prawdziwości powyższego następstwa dyalogów.

Za największą korzyść, osiągniętą ze stylometryi, uważa L. uzyskanie pewności, że badania stylistyczne, należycie przeprowadzone, doprowadzają rzeczywiście do wykrycia pewnego następstwa pism platońskich i że wniosków, czynionych z porównań stylistycznych, nie można zbić lub osłabić przypuszczeniem, jakoby niektóre dyalogi przy późniejszem ich wydawaniu uległy różnym poprawkom lub przeróbkom.

Co się tyczy następstwa dyalogów, wyżej podanego, to sam L. nie rości sobie pretensyi do bezwzględnej jego pewności. Tę uznaje tylko co do następstwa poszczególnych grup dyalogów. Co się tyczy następstwa dyalogów w obrębie poszczególnych grup, to autor wstrzymuje się od zbyt śmiałych wniosków, zadowalając się twierdzeniem tej treści, iż Fajdon jest późniejszym od Tejtetosa i Fajdrosa, że Filebos późniejszy od Sofisty. Również stanowczo przestrzega autor przed mniemaniem, jakoby na podstawie jego badań stylistycznych można było dokładnie określić wzajemny stosunek Republiki, Teajtetosa, Fajdrosa, tudzież Polityka, Filebosa i Timajosa.

Za najważniejszy rezultat, osiągnięty ze stylometryi, uważa L. przeprowadzenie dowodu o fałszywości tradycyjnie przekazywanego zapatrywania na platonizm, podzielanego przez Schleiermachera, Hermanna i jeszcze obecnie przez Zellera i innych. Ich bowiem zapatrywanie, jakoby dyalektyczne dyalogi Plat., jak Teajtetos, Sofista, Polityk i Parmenides, były wcześniejsze od Biesiady i Republiki, stanowczo obaliły zdaniem L. jego badania statystyczne nad stylem Platona.

Sam autor uważa swoją stylometryę za niedostateczną do oznaczania następstwa mniejszych dyalogów Plat. (należących do t. zw. grupy dyalogów sokratycznych), w których wzajemna różnica, dotycząca udziału w cechach późniejszego stylu Platona, wynosi mniej, niż 0·1. Do oznaczenia następstwa dyalogów Plat. grupy t. zw. sokratycznej potrzebaby zdaniem L. obrać za podstawę badań statystycznych stylu inny dyalog, nie Prawa, z któremi owe dyalogi mają zbyt mało wspólnych stylemów. Najodpowiedniejszym do tego celu byłby zdaniem L. Gorgias, który z grupy dyalogów sokratycznych jest najpóźniejszym, a zarazem najobszerniejszym. Należałoby zatem skrzętnie zbierać i klasyfikować właściwości stylistyczne wszystkich dyalogów grupy sokratycznej wspólne z Gorgiasem. Jeśli zaś 500 stylemów było potrzeba do oznaczenia następstwa dyalogów, późniejszych od Gorgiasa, to wobec szczupłych rozmiarów dyalogów grupy sokratycznej potrzebaby oczywiście zdaniem L. takich stylemów, wspólnych z Gorgiasem, mieć znacznie więcej.

Aby uniknąć wszelkich błędów, od których nie są wolne porównawcze badania nad stylem Platona innych uczonych skutkiem tego, że nie uwzględniali należycie objętości dyalogów Plat., lub brali za podstawę swoich obliczeń stronice wydań plat., nierównomiernie zadrukowane (jak n. p. edycye dzieł Plat., dokonane przez Stefanusa lub Teubnera), obrał L. za podstawę statystycznych obliczeń stylemów stronice wydania dzieł plat., ogłoszonego w zbiorze Didota w Paryżu. Strony tego wydania są równo i całkowicie zadrukowane i nie wykazują ża-

dnych luk lub odstępów pomiędzy tekstem. W swoich obliczeniach uwzględniał autor dokładnie również objętość każdego dyalogu, podając przy każdym z nich ilość stron według wydania Didota.

Atoli pomimo tej oględności i ścisłości nie jest stylometrya Lutosławskiego wolną od poważnych metodycznych błędów, które, jakkolwiek całkowicie nie obalają ostatecznych wyników, z niej uzyskanych, to w każdym razie w wysokim stopniu zmniejszają ich pewność. Pominąwszy bowiem już tę okoliczność, że w stylometryi L. wiele najróżnorodniejszych stylemów jest uważanych za równe, oraz dowolny podział tychże stylemów na różne stopnie ważności, któreto braki przy ściślejszych badaniach możnaby usunąć, to najsłabszym punktem całej stylometryi, stanowiącym jej podstawę i jedyną podporę, jest niczem nieuzasadnione, a priori powzięte przypuszczenie, że rozwój stylu Platona odbywał się w prostej linii (t. j. że każdy dyalog Platona późniejszy musi mieć więcej, a każdy wcześniejszy mniej cech wspólnych z Prawami i że nie należy dopuszczać żadnych wyjątków od tej zasady.

Można się wprawdzie w zasadzie zgodzić na to, że pisarz tej miary, co Platon, odznaczający się niezwykłą twórczością, z biegiem lat wykształca i wydoskonala coraz bardziej niektóre właściwości języka i stylu; w zasadzie słusznem jest również to, że niejeden pisarz będzie w ogóle obficiej korzystał z tych wydoskonalonych właściwości stylistycznych w późniejszych swoich pismach. A zatem w zasadzie jest to całkiem słusznem i naturalnem, że przy ustaleniu chronologii dzieł platońskich obok innych argumentów należy także uwzględniać właściwości stylistyczne i z niemi się liczyć. Jednak każdy nieuprzedzony badacz musi przyznać, że stylemy same przez się nie wystarczają jeszcze do ostatecznego rozstrzygnięcia kwestyi następstwa dyalogów. Że i sam autor to poniekąd uznaje, chociaż tego wyraźnie nie wypowiada, można wnosić stąd, iż na poparcie prawdziwości następstwa dyalogów, uzyskanego zapomocą stylometryi, powołuje się na zgodne wyniki, osiągnięte zapomocą roztrząsań teoryi logicznych, złożonych w poszczególnych dyalogach. Trudno bowiem przypuścić, by Platon, pisząc swoje dyalogi, z matematyczną ścisłością przestrzegał tej zasady, żeby w każdym późniejszym dyalogu zwiększać ilość cech, wspólnych z Prawami. Częstsze lub rzadsze ich użycie zależało niekiedy od okoliczności zupełnie przypadkowych, które w wielu razach są dla nas wcale nieznane. Że liczba cech stylistycznych jakiegoś dyalogu, wspólnych z Prawami, niezawsze stoi w prostym stosunku do jego następstwa chronologicznego, dowiodły badania Campbella, złożone w przedmowie do przyt. wydania Sofisty z r. 1867. Campbell stwierdził wprawdzie w ogólności w późniejszych pismach Platona dążność do używania rzadkich wyrazów, jednak znalazł dwa rażące wyjątki od tej reguły. Albowiem Fajdros w porównaniu z czasem jego powstania wykazuje wielką liczbę rzadkich wyrazów, wspólnych z Prawami, gdy przeciwnie dyalog Parmenides ma ich bardzo mało, a nawet najmniej ze wszystkich dyalogów platońskich. Jeśli zatem od zasadniczego prawidła odstępują dwa dyalogi, to oczywisty

stąd wniosek, że cała stylometrya i następstwo chronologiczne dyalogów Plat., na niej oparte, opierają się na kruchej podstawie.

Wprawdzie według ścisłych obliczeń L., przeprowadzonych na podstawie stylometryi, wykazuje każdy następny dyalog większą liczbę cech, wspólnych z Prawami, jednak i ten rachunek wydaje się problematycznym w odniesieniu do dyalogów Sofisty i Polityka, których następstwo po sobie nie ulega najmniejszej wątpliwości. Tak według obliczeń L. wynosi suma wszystkich cech Sofisty, wspólnych z Prawami, 468 I, Polityka zaś 493 I., jednak Polityk jest za to o $3^1/_2$ strony w wydaniu Didota większym od Sofisty, a wzrost cech w Polityku dotyczy tylko cech I. i II. klasy, t. j. przypadkowych i powtarzających się. Suma pierwszych w Sof. wynosi 139, w Polit. 163, drugich zaś zawiera Sof. 36, Polit. 43. Cech zaś III. klasy czyli ważnych ma Sofista 59, Polityk tylko 56, a cech IV-tej klasy czyli nader ważnych ma Sofista 20, Polityk tylko 19. Uderza zatem w powyższym rachunku to, że liczby cech ważnych i nader ważnych w Sofiście i Polityku mają się w odwrotnym stosunku do następstwa tych dyalogów, co się oczywiście sprzeciwia zasadzie stylometryi Lut. Wiemy bowiem, że Polityk został napisany po Sofiście i to dopiero po pewnym przeciągu czasu, gdyż Plato odpowiada w nim już na zarzuty, które krytycy czynili niektórym myślom, zawartym w dyalogu Sofiście. Powyższy przykład dowodzi zatem tego, że wobec wniosków, osiągniętych ze stylometryi, jest wskazana pewna przezorność i oględność. Stwierdza on również jasno, że do Platona niemożna w zupełności zastosować zasady, iżby w każdym późniejszym dyalogu używał większej ilości cech stylistycznych, wspólnych z Prawami.

Pomimo powyższych braków niemożna odmówić gruntownemu dziełu L. prawdziwej, trwałej wartości. Wyczerpujące bowiem zbadanie teoryi logicznych w poszczególnych dyalogach platońskich, tudzież oparcie dotychczasowych jednostronnych badań nad stylem Platona na szerokiej podstawie i sprowadzenie ich do jednej wspólnej zasady, jest już samo przez się wielkiem i trudnem zadaniem i za podjęcie i chlubne przeprowadzenie jego należy się autorowi zasłużone uznanie. Odtąd każdy badacz Platona musi to dzieło uwzględniać i z niem się liczyć. Jest ono bowiem najpoważniejszem ze wszystkich dzieł, jakie pojawiły się w dziedzinie literatury platońskiej w ostatnich lat dziesiątkach, a jako takie przynosi prawdziwy zaszczyt autorowi i polskiej nauce. Życzyćby tylko należało, by to wyborne dzieło naszego rodaka z angielskiego języka, którego znajomość u nas jest stosunkowo mało rozpowszechnioną, doczekało się jak najrychlej przekładu przynajmniej na język francuski lub niemiecki i tym sposobem znalazło licznych czytelników wśród polskich filologów, na co dla swej wysokiej wartości w zupełności zasługuje.

Lwów. *M. Jezienicki.*

Teorya pedagogiczna Kwintyliana.

Wychowanie rzymskie w stosunku do greckiego ma w sobie coś niestatecznego, sztucznego, nie poczętego na ojczystym gruncie. Na Rzymianach mamy pierwszy przykład, jak między rozmaitymi wpływami musi się pod względem wychowawczo-kulturnym wykręcać naród, który się widzi w obec gotowej, wyrobionej i wyższej kultury. Odrzucić ten wpływ i zamknąć się przed nim chińskim murem niepodobna — ale cóż robić z wyrobionemi już rodzimemi formami wychowawczemi? Naturalnym sposobem wyrabiają się dwa obozy, walczące ze sobą o zwycięstwo: konserwatywny i postępowy. Ale chociaż wpływ obcy odnosi zwycięstwo, potrzebne jest dostrojenie obcej kultury do swojskiego rozwoju i swojskich potrzeb — stąd wahanie się, objawiające się czasem powrotem do dawniejszych form. Takie prądy przebiegają rzymską kulturę i rzymską pedagogikę. Reprezentantem konserwatywnego typu jest M. Porcyus Katon, którego pedagogiczna teorya się nie zachowała, postępowego Seneka, a zwłaszcza Kwintylian.

Zanim Rzymianie rzucili się w objęcia kultury greckiej, wyrobili pewne własne formy wychowania. Wszystkie świadectwa zgadzają się na to, że chodziło w niem o wyrobienie moralnej osobistości, opartej na silnym i moralnym charakterze: osobiste męstwo, poświęcenie dla sprawy publicznej, skromność, podporządkowanie swej indywidualności pod interes ogółu — oto cnoty rzymskie, które były celem rzymskiego wychowania. Do tego prowadziło przyzwyczajenie w domu i żywy przykład rodziców — na wychowanie za pomocą nauki mniej zwracano uwagi. Pisarze rzymscy późniejszej doby z przyjemnością podnoszą tę okoliczność, że prawo dwunastu tablic było zrazu jedyną książką szkolną, której młodzież uczyła się na pamięć. Epoka ta nie obyła się jednak zupełnie bez książkowego wykształcenia, a, jeżeli pisarze późniejsi sławią brak książkowej erudycyi ludzi ówczesnych, to jestto, jak się zdaje, przesada, której dopuszczają się umyślnie, chcąc przerafinowaniu swego czasu przeciwstawić prostotę dawniejszych stosunków.

Szkoła jest w Rzymie i we Włoszech bardzo starą instytucyą — uczyli zwykle niewolnicy albo wyzwoleńcy. Tradycya zachowała nazwisko najsławniejszego z tych nauczycieli, Spuryusa Karwiliusa, który, jak się zdaje, żył w połowie trzeciego wieku i któremu przypisywano uporządkowanie łacińskiego alfabetu i ustalenie form językowych. Nie omylimy się zapewne przypuszczając, że bardzo rychło interes w wykształceniu grupował się koło wymowy. Rzymianie tak rychło wykształcili ideę państwa, tak rychło cały interes swego duchowego życia przywiązali do forum, kuryi i rostrów, że wymowa stała się dla nich celem nauki κατ' ἐοχήν. Już bardzo rychło kształcenie we wymowie u Rzymianina musiało wypełniać znaczną część wszelkiej wychowawczej pracy. Jednakże kształcenie retoryczne nie było pierwotnie książkowem, lecz polegało na przyłączeniu się młodego Rzymianina do osoby wpływowej a wymownej, która go prowadziła po sądach i zgromadzeniach ludowych i kształciła w wymowie własnym przykładem. Wymowa jako cel, do którego wychowanie i wykształcenie zmierzało, została, chociaż zmieniły się później warunki kulturne. Jak Grek przy swoim wybitnym zmyśle do spekulacyi za najwyższy cel wykształcenia uważał filozofię, tak praktyczny Rzymianin w wymowie widział koronę wykształcenia. To nam tłómaczy, dla czego Kwitylian swoją teoryę wychowawczą związał z teoryą wymowy.

Nadszedł czas, kiedy kultura grecka wtargnęła do Rzymu. Związek ze Wschodem wyrobił potrzebę uczenia się języka greckiego. Najpierw uczyli języka greckiego prywatnie niewolnicy greccy, a uczyli synów możnowładzców rzymskich dla praktycznych względów; za nimi przyszli uczeni greccy, którzy zaszczepili zamiłowanie do greckiej literatury. Napróżno zwolennicy konserwatywnego kierunku zżymali się na tę nowość, napróżno wydawano banicyjne wyroki na wszystkich greckich retorów. Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio. Ponieważ kultura grecka weszła do Rzymu za pośrednictwem obcego języka, wywołało to nowy motyw kształcenia, t. j. filologię i gramatykę. Ale Rzymianie, zaostrzywszy swój zmysł gramatyczny na obcym języku, przenieśli go zaraz na swój język. Gramatyczna nauka językowa odtąd aż do naszych czasów uchodzi za środek wykształcenia. W tych czasach szkoły zaczęły się różniczkować. Najniższy stopień stanowiły szkoły elementarne, stojące pod kierunkiem nauczyciela, który zwał się literator albo grammatista. Nauka trwała w nich przez 8 miesięcy w roku; od lipca do października były ferye. Uczono czytania, pisania i rachunków. Nauczycielami byli niewolnicy, którzy przyjmowali do szkoły synów obcych ludzi, za co pan ich brał zapłatę. Wyższą szkołę prowadził grammaticus albo literatus, który uczył gramatyki, retoryki, czytał poetów, n. p. Homera w tłómaczeniu Liwiusa Salinatora, później Wergiliusa i innych pisarzy, jakoteż uczył języka greckiego. Ten typ szkoły zbliżał wykształcenie rzymskie do idealnego muzycznego wykształcenia greckiego. Jeżeli szkołę gramatyka przyrównamy do dzisiejszej szkoły średniej, to rodzaj uniwersytetów możemy upatrywać w szkołach retorów. Szkoły te były zrazu zakładane i utrzymywane przez Greków, a wszelkie próby zakładania

szkół retorycznych łacińskich nie udawały się z początku. W r. 92. prz. Chr. Krassus, jak o tem świadczy Cyceron de orat. 3, 24. 93. zakazał szkół retorycznych łacińskich, ponieważ zagważdżają umysły i wzmacniają bezczelność, nazywając je ludi impudentiae, w których młodzież uczy się bezwstydnego występowania. Pierwszym łacińskim retorem był L. Plocyus Gallus, a opinia była tak dalece przeciwko niemu, że Cyceron nie mógł go słuchać, chociaż miał do tego duszną ochotę. Do szkół retorów cisnęła się młodzież z wyższych stanów, chcąca się przygotować do zajęcia politycznego stanowiska. Tu czytano autorów, ale zwykle nie poetów, których lektura była przywiązana do szkół gramatyków, wykładano zasady retoryki i ćwiczono się praktycznie w elaboratach retorycznych, zwanych declamationes.

Takim retorem był Kwintylian. Wespazyanus nadał mu posadę publicznego profesora wymowy z pensyą, wypłacaną z kasy państwa. Był on pierwszym publicznym profesorem wymowy. Domicyanus powierzył mu wychowanie swych ciotecznych wnuków, a za zasługi w pracy profesorskiej nadał mu godność konsularną. Po 20-letniej czynności zyskał impetratam studi sui quietem i cofnął się w życie domowe. Podczas swego dobrowolnego otium zajmował się literaturą retoryczną. Najważniejszem jego dziełem jest institutio oratoria w 12 księgach. Za najważniejszą partyę uchodzi zwykle dla literackich szczegółów księga 10-ta, dla naszego celu jednakże ważniejsze są księgi 1. i 2., wyjątki z 10-tej i 11-tej.

Kwintyliana teorya wychowawcza jest częścią teoryi retorycznej. Wypada nam wpierw wytłómaczyć ten niezwyczajny według naszych pojęć związek między wychowaniem a wymową. Na pozór mogłoby się zdawać, że między wychowaniem a wymową niema żadnej łączności. Podług naszych wyobrażeń celem wychowania jest wyrobienie moralnego charakteru, a ten cel nie ma żadnej wspólności z wymową, czyli że można być dzielnym mowcą, a przytem wprost niemoralnym człowiekiem. Tymczasem inne zapatrywanie panowało w starożytności i u Kwintyliana: od mowcy żądano, żeby był vir probus. Teorya wymowy zakreślała mowcy wyższy cel, niż u nas: nie uznawano urzędowych kaznodziei i urzędowych obrońców, którzy mówią albo z obowiązku albo dla materyalnych korzyści. Jako mowcę uznawała starożytna teorya retoryczna tylko tego, który mówi z przekonania którego mowy są wyrazem jego charakteru. Rzeczą mowcy bronić tego, co moralne, bronić cnoty — tak więc mowcą może być tylko człowiek moralny, vir probus. Jest jednakże w tem pojmowaniu wymowy błąd, z którym nam nie wypada się identyfikować. Moralność nie znosi w wychowaniu takiego podrzędnego stanowiska, jakie jej Kwintylian zgodnie z przekonaniem swego wieku wyznaczył. Kto przez wychowanie zmierza do wymowy, czyli podporządkuje wymowie moralność, ten musi nieraz nakazać milczenie moralności, skoro mu przeszkadza w jego retorycznych celach. Tak też Kwintylian przyznać musi 2, 1. 7: ego rhetoricen nonnunquam dicere falsa pro veris confitebor, albo: nam et mendacium dicere etiam sa-

pienti concessum est. Połączenie więc wymowy z wychowaniem musimy uważać za nienaturalne i sztuczne. Z tem wszystkiem jest Kwintylian dla nas ważnym jako teoretyk pedagogiczny, bo jest pierwszym w starożytności, który nam daje praktyczną pedagogikę, czyli raczej dydaktykę. Jego książka jest przesiąkłą na wskróś praktyką i to praktyką nam najbliższą, bo szkolną. Pomimo odrębnego celu jego praktyka schodzi się z naszem postępowaniem w wykształceniu szkolnem.

Na wstępie tłómaczy Kwintylian stosunek wychowania do wymowy. Mowcą może być tylko vir bonus, a do tego nietylko jest potrzebna zdolność do wymowy, ale także potrzebne są zalety umysłu. Człowiekiem najlepszym, który ma w społeczeństwie zajmować dominujące stanowisko, nie może być, jak u Platona, filozof, ale mowca; gdzie potrzeba siły umysłowej i wymowy, tam pierwszeństwo ma wymowa. Filozofia kryje obecnie pod płaszczem mądrości największe zdrożności: niema człowieka tak zepsutego, żeby nie rozprawiał o sprawiedliwości, słuszności i dobroci. Mowca winien być prawdziwym mędrcem, odznaczać się podniosłym charakterem, wiedzą i zdolnością mówienia. Jest to ideał niedoścignięty, ale zbliży się ku niemu przynajmniej ten, co go zna — zato zostaje w tyle człowiek, który sobie z góry powiada, że wypada mu się zadowolić niższym stopniem doskonałości. Aby zaś urzeczywistnić ideał viri boni, cz. mowcy, omawia Kwintylian jego wychowanie od początku, polemizując z tymi, którzy początkowe wychowanie uważają za tak mało ważne, że się retor nie potrzebuje nad niem zastanawiać.

Omówienie pierwszego wychowania przyszłego mowcy zaczyna się od omówienia przyrodzonych zdolności. Kwintylian jakby w myśl dzieła encyklopedysty francuskiego Helwecyusa, przypuszcza, że każdy człowiek ma dostateczne zdolności do nauki: plures invenias et faciles in cogitando et ad discendum promptos. Zdolności przyrodzone są tak dobrze przywiązane do natury ludzkiej, jak lot powietrzny właściwy jest ptakom, albo szybki bieg koniom; ludzi niezdolnych do nauki z przyrodzenia jest równie mało, jak ludzi z nieprawidłowościami w ustroju fizycznym — ludzi, na których wychowanie wcale nie działa, niema na świecie: nemo reperitur, qui sit studio nihil consecutus.

Przy wyborze piastunki nie zapomina Kwintylian wprawdzie o moralności, ale (podobnie jak Plutarch w περὶ παίδων ἀγωγῆς) główny nacisk kładzie na to, żeby poprawnie władała językiem. Kwintylian rozumie dobrze wpływ pierwszych wyobrażeń na umysł dziecięcy i zna przysłowie: czem się skorupka za młodu napije, tem na starość trąci — natura tenacissimi sumus eorum, quae rudibus annis percepimus, ut sapor, quo nova imbuas, durat. Pedagog w znaczeniu starożytnem, t. j. człowiek, który nie uczy, ale prowadzi chłopca do szkoły, i ma nad nim pieczę, musi być albo zupełnie wykształconym, albo nie powinien mieć pretensyi do wykształcenia — najgorsi są tacy pedagodzy, którzy, liznąwszy początków, zabierają się do uczenia i psują wykształcenie.

Kwintylian radzi rozpocząć od nauki języka greckiego, ponieważ języka łacińskiego chłopiec i tak uczy się bez trudu, a język grecki staje się źródłem umiejętności. Jest to jednak powód, nie wytrzymujący krytyki, — zresztą Kwintylian nie obstaje przy tym porządku i nie ma nic przeciw temu, żeby dwu języków uczyć równocześnie. Pomimo że za Kwintyliana czasów rok siódmy życia przeznaczano zwykle na początek nauki, radzi naukę rozpoczynać rychlej. Cóż bowiem lepszego, mówi, mogą chłopcy w tym wieku robić? Na to pytanie odpowiada Rousseau w drugiej księdze »Emila«, że winni się uczyć bez książki, że mają na mocy doświadczenia nauczyć się oryentowania w otaczającym ich świecie—winna to być nauka, wyrabiająca i zgłębiająca doświadczenie, a nie krępująca dziecięcej swobody. Kwintylian, jak się zdaje, ma na myśli rzeczywistą naukę, dowodząc, że quantum in infantia praesumptum est temporis, adolescentiae acquiritur. Ma on bardzo dobre wyobrażenie o zpolnościach człowieka w wieku dziecięcym, wie, że pamięć jest najżywszą w tym czasie, że więc początki nauki, o ile się opierają na mechanicznej pamięci, trzeba rozpocząć jak najrychlej. Ale początkowa nauka niepowinna zohydzać nauki w ogólności na późniejsze czasy, powinna być zabawą, podtrzymywaną wywołaniem interesu i współzawodnictwa. Zaczyna się studiorum infantia, t. j. czytanie i pisanie. Na przykładzie Arystotelesa i Aleksandra Wielkiego wykazuje, że nauczanie elementów nie uwłacza bynajmniej nauczycielowi z wyższem wykształceniem. Chociaż Kwintylian postępowania przy nauce czytania i pisania nie charakteryzuje, to jednak widoczna, że miał o niej dobre pojęcie, ponieważ pisania nie odłącza od czytania. Celem nauki pisania jest osiągnięcie dobrego i szybkiego pisma, ponieważ powolne pisanie wstrzymuje myśl. Zdaje się, że już w starożytności rozpowszechnione były skargi na złe pismo ludzi wykształconych, honesti, taksamo jak u nas. Zamiast prowadzenia ręki piszącego, radzi pisać na wosku wzory i kazać uczniom prowadzić rylec po już gotowych zagłębieniach. Nauka czytania i pisania nie powinna być wyłącznie mechaniczną, ale z pisaniem można połączyć objaśnianie nieznanych chłopcu wyrażeń. Wzory pisma nie powinny zawierać nic nieznaczących sentencyi, otiosas sententias, ale wyrażenia o etycznej wartości. Dla wprawy we wymawianiu radzi kazać wymawiać t. zw. χαλινοί t. j. sentencye o trudnych dla wymowy brzmieniach. Widzimy, że kruczki retoryczne, jak polskie: nie pieprz Pietrze wieprza pieprzem... albo: przeleciały trzy pstre przepierzyce... albo: chrząszcz brzmi w trzcinie, albo francuskie: Didon dina, dit-on, du dos d'un do-du dindon są bardzo dawnym wymysłem. Jako wzór łacińskiego χαλινός cytuje wiersz Enniusa: o Tite tute Tati tibi tanta tyranne tulisti.

Osobny ustęp poświęca Kwintylian sprawie nauki domowej i zbiorowej czyli szkolnej. To zagadnienie praktycznej pedagogiki, pierwszy raz przez rzymskiego retora poruszone, zostało przez niego rozstrzygająco załatwione. Wszyscy późniejsi pedagodzy aż do wydanej przed kilku miesiącami pedagoki Müllera powtarzają jego argumenty. Naprzód zbija Kwintylian argumenty, które się przytacza za nauką domową przeciw

zbiorowej. Argumenty te są: 1) w nauce zbiorowej moralność narażona jest na niebezpieczeństwo, 2) wpływ nauczyciela zanadto się rozdrabnia na większą ilość uczniów. Pierwszemu nie może odmówić słuszności, ale osłabia go uwagą, że gorszy wpływ może wywrzeć nauczyciel domowy, jeżeli wybór padnie na człowieka niegodnego. Prócz tego z ironią wspomina o tem, że nieraz uczniowie zdrożności nie uczą się w szkole, lecz przynoszą je ze sobą z domu, czerpiąc je z niemoralnego życia rodziców. Co do drugiego zaś argumentu, uwagi Kwintyliana są tak trafne, że i dzisiaj bodajby można do nich coś nowego dodać. Głos nauczyciela to nie uczta, która wystarcza dla ograniczonej liczby biesiadników, lecz słońce, wystarczające dla wszystkich: non enim vox illa praeceptoris ut coena minus pluribus sufficit, sed ut sol universis idem lucis calorisque largitur. Powody dodatnie, przemawiające za wspólną nauką, są następujące: przyszły mowca nie ma stronić od ludzi, ale musi się przyzwyczaić do obcowania z nimi, ława szkolna łączy ludzi na całe życie, w szkole uczy nietylko nauczyciel, ale uczą także współuczniowie. O ambicyi, jako motywie nauki, Kwintylian dziwnie trafne wypowiada zdanie: licet ipsa vitium sit ambitio, frequenter tamen causa virtutum est, czyli, jak my dzisiaj mówimy: ambicya, opierająca się na etycznej idei doskonałości, może z pożytkiem być zużytą jako motyw kształcenia. Z Kwintyliana dowiadujemy się, że w szkołach rzymskich istniał już podział uczniów na oddziały, classes, i że istniała już t. zw. lokacya: ordinem dicendi secundum vires ingenii dabant. Uczniowie sami sądzili o postępach swych kolegów, a największym zaszczytem było być pierwszym, classem ducere — co trzydzieści dni powtarzało się dobijanie się o pierwszeństwo. Bardzo poważnym jest też argument końcowy, że większa ilość uczniów pobudza nauczyciela do intenzywniejszej działalności, a zwłaszcza wymowa potrzebuje poparcia w większej ilości słuchaczów: non enim esset in rebus humanis eloquentia, si tantum cum singulis loqueremur. Do trafnych zewszechmiar uwag Kwintyliana w sprawie nauki zbiorowej możnaby jeszcze jeden argument dodać, przez niego pominięty, że nauczyciel publiczny działa daleko silniej na młodzież, ponieważ na mocy swego urzędu nie może nigdy występować w bezpośredniej roli. Jego powaga jest poniekąd większą, niż powaga rodziców, ponieważ nie zużywa się w życiu codziennem. Uczniowie nie widzą nauczyciela nigdy w takich położeniach, w jakich widzą ojca lub matkę w pożyciu domowem. Nie uwzględnił także Kwintylian względu ekonomicznego, który zresztą za jego czasów nie był tak ważny, ponieważ świat starożytny miał nadprodukcyę sił ludzkich w instytucyi niewolnictwa, a wykształcenie było udziałem tylko niewielu ludzi. Przy naszem zapotrzebowaniu wykształcenia nie starczyłoby przy nauce domowej nauczycieli, choćby jeden nauczyciel, nie jak nauczyciel Emila jednego ucznia, ale kilku w swojem życiu zdołał wykształcić.

Kwintylian jest przedewszystkiem praktykiem — dlatego z całą swobodą obraca się w obrębie pedagogiki praktycznej, za to słabsze są

jego uwagi, kiedy wkracza w dziedzinę pedagogiki ogólnej. To, co mówi o indywidualności, jest dość powierzchownie pojęte. Indywidualność polega u niego na pamięci, która się objawia w łatwem pojmowaniu i pamiętaniu. Z pamięcią łączy zdolność naśladowania, która przecież niczem innem nie jest, jak tąsamą pamięcią. Kwintylian nie ma zaufania do t. zw. cudownych dzieci: illud ingeniorum velut praecox genus. Jego ideałem ucznia jest chłopiec ambitny: mihi ille detur puer, quem laus excitet, quem gloria iuvet, qui victus fleat. Przyznać jednak trzeba, że, jeżeli nauczycielowi wolno w ogólności mieć ideał ucznia, to wypadałoby go postawić wyżej. Co do mnie, wolałbym ucznia, który zmierza do dobrego dla dobrego samego, a tylko z konieczności zadowoliłbym się chłopcem ambitnym. Kwintylian zabiera także głos w sprawie kary cielesnej. Wbrew swemu mistrzowi Chryzyposowi oświadcza się przeciwko niej. Jak się zdaje, spowodowały go do zajęcia tego stanowiska nadużycia, jakich się nauczyciele jego czasu przy karach cielesnych dopuszczali: in quae probra nefandi homines isto caedendi iure abutuntur. Nie chce przytaczać w tej sprawie szczegółów i kończy sentencyą, że przeciw słabemu i na skrzywdzenie wystawionemu wiekowi nie powinno się nauczycielowi przyznawać za wiele swobody: in aetatem infirmam et iniuriae obnoxiam nemini debet nimium licere.

Na tem się kończy pierwszy stopień nauki: chłopiec ze szkoły gramatysty przechodzi do szkoły gramatyka. Kwintylian w nauce gramatyki nie robi różnicy między językiem ojczystym a obcym — między łacińskim a greckim, chociaż woli zaczynać od nauki języka greckiego. Nauka gramatyczna zawiera więcej, niż zawiera jej nazwa. Należy do niej nauka pisania, poprawnego czytania, lektura, krytyka tekstowa, poetyka, muzyka, o ile utwory poetyczne są pisane we wierszach i rytmach — do objaśniania autorów jest potrzebna astronomia, filozofia i znajomość przyrody. O tych wszystkich rzeczach musi przyszły mowca umieć mówić. Gramatyka jest niezbędną dla chłopców, rozkoszą dla starców, przyjemną towarzyszką w samotności, w niej więcej, niż w każdej innej nauce, spoczywa pracy. Gramatyka jest w oczach Kwintyliana otoczona szczególniejszą aureolą. Jest ona dla wtajemniczonych świętością, z której czerpią subtelność, wszelką wiedzę i zdolność. Nam trudno odczuć ten kult, którym Rzymianie, a z nimi Kwintylian, przejęci byli dla gramatyki. Ale nie trzeba zapominać, że zagadnienia gramatyczne były w Rzymie nadzwyczaj popularne, że najznakomitsi politycy rzymscy zajmowali się gramatyką i literaturą, że Cezar w Galii wśród szczęku oręża napisał dzieło gramatyczne de analogia, a Swetonius w biografiach cesarzy rzymskich z nad zwyczajną ścisłością podaje szczegóły ich studyów gramatyczno-literackich.

Przechodząc do właściwej nauki gramatycznej, daje Kwintylian gramatykom dydaktyczne przepisy. Pierwszą część nauki stanowi poprawne mówienie. Poprawne mówienie zaś polega na unikaniu barbaryzmów i solecyzmów. Jeden i drugi wyraz jest zaczerpnięty

z języka greckiego, w którym się ich używa na oznaczenie błędów robionych w mowie. Kwintylian nazywa barbaryzmami błędy w poszczególnych wyrazach, a solecyzmami błędy w połączeniu wyrazów, a więc wykroczenia przeciw składni. Wyraz solecyzm wywodzono w starożytności od miasta Soloj w Cylicyi, kolonii atyckiej, której mieszkańcy mówili podobno zepsutem narzeczem atyckiem. Rozprawa o barbaryzmach i solecyzmach języka łacińskiego jest dla nas, którzy znamy przeważnie język książkowy łaciński, a więc język najlepszych łacinników, ciekawą jako przykład błędów przeciw gramatyce w potocznej mowie. Jak w naszych szkołach uważa się na poprawność językową i usuwa zdrożności językowe, które chłopcy przynoszą ze sobą, tak samo też było w Rzymie. Barbaryzmem jest według Kwintyliana użycie obcego wyrazu w łacinie, n. p. galickiego ploxenum w znaczeniu woza albo sardyńskiego mastruca w znaczeniu futra; barbaryzmem jest niestosowne wyrażenie, wypowiedziane w namiętności albo uniesieniu; barbaryzmem jest zmiana jakiegoś wyrazu przez dodanie, ujęcie albo przekręcenie jakiegoś dźwięku. Przywilej odstępowania od zwykłego języka potocznego mają podług Kwintyliana klasyczni pisarze; nauka powinna w młodzieży wyrobić przekonanie, że barbaryzmy klasycznych autorów inne mają umotywowanie, niż barbaryzmy potocznej mowy. Jak u nas wiele jest wątpliwości w języku, tak też i za czasów Kwintyliana tensam stosunek był w języku łacińskim. Otóż zadaniem gramatyków: wprowadzać używanie języka na dobrą drogę, przyzwyczajać młodzież do poprawnych form i poprawnej akcentuacyi. Przez usunięcie błędów osięga się poprawną mowę, t. zw. ὀρθοέπεια. Kwintylian wyraz ten rozumie w ogólniejszem znaczeniu, niż my — u nas bowiem rozumie się przez ortoepię poprawne wymawianie pod względem iloczasu. Materyalne uwagi gramatyczne Kwintyliana, chociaż mamy do czynienia z uczonym retorem, nie odznaczają się wielką gruntownością i stoją na stanowisku przeciętnych gramatyk starożytnych.

Język, którego się przyszły mowca uczy w szkole, polega na prawidłowości (ratio), powadze (auctoritas) i zwyczaju (consuetudo). Prawidłowość stwierdza głównie analogia, a niekiedy etymologia. Powagę stanowią mowcy i historycy, mniej poeci, ponieważ rytm powoduje ich nieraz do odstępowania od prawidłowego używania języka; najpewniejszym zaś nauczycielem języka jest zwyczaj: consuetudo loquendi magistra. Język, uświęcony zwyczajem, to moneta ze stemplem państwowym. Zapomocą analogii rozstrzyga się o prawidłowości form n. p. fervēre zam. fervĕre mówi się przez analogię z prandēre, pendēre. Prawo analogii długo pokutowało w umysłach gramatyków łacińskich. Odgłos walki, prowadzonej między Kratesem z Malosu a szkołą Arystarchosa o to, czy w języku panuje analogia czy anomalia, doszedł także do Rzymu, gdzie Krates, zatrzymany chorobą, dłuższy czas przebywał jako wysłannik króla Atalosa II. z Pergamonu. Dał on pochop w Rzymie do gramatycznych studyów. Kwintylian o analogii ma wcale dobre wyobrażenie: analogia nie spadła z nieba w czasie, kiedy ludzie powstawali, aby dawać przepisy języ-

kowe, lecz wynalezioną została wtedy, kiedy język już istniał, tak że nie jest niczem innem, jak zwyczajem. Stądtež analogia nie może rozstrzygać o prawidłowości zjawisk językowych, ponieważ jest w języku czemś przypadkowem, nie znamiennem. Podobną ostrożność okazuje Kwintylian także względem etymologii, a była ona na gruncie rzymskim tem potrzebniejszą, że gramatycy rzymscy nie krępowali bynajmniej pod tym względem swej pomysłowości. Kilka awanturniczych wywodów etymologicznych przytacza Kwintylian, które po części u nas weszły w przysłowie, n. p. verba od verberare aera, albo etymologie ex contrario, n. p. lucus, ponieważ nie daje światła (lux), ludus, ponieważ w szkole nikt się nie bawi (ludere), bóg podziemia Ditis, ponieważ nie jest bogaty (dives), caelibes, ponieważ jako żyjący bez troski są niebianami (caelites). Przy sposobności etymologii poleca Kwintylian używanie starożytnych wyrazów, ponieważ mają za sobą powagę czasu, a dlatego, że użycie ich jest przerwane, także urok nowości. Jednakże nie radzi sięgać za daleko wstecz. Co do powagi klasycznych pisarzy radzi używać tego zasobu wyrazów, który znalazł prawo obywatelstwa, a za zwyczaj w języku uważa nie jakieś osobiste upodobanie, lecz zgodę wykształconych: consuetudinem sermonis vocabo censuram eruditorum, sicut vivendi consuetudinem bonorum.

Z przepisami, tyczącymi się prawidłowego używania języka, łączy się nauka ortografii, czyli recte scribendi scientia. Kwintylian nie rozumie przez ortografię elementarnej nauki pisania, która należy do gramatysty, lecz zrozumienie ortograficzne w wątpliwych razach, których wytłómaczenie winien dawać gramatyk. Sprawa ortografii w starożytności tak samo była żywotną, jak za naszych czasów. Starożytność jednakże co do ortografii była w gorszem położeniu, aniżeli my dzisiaj jesteśmy, bo, nie mając publicznych jednolitych szkół, nie mogła ortografii normować prawem. Dlatego zamieszanie ortorgraficzne było w starożytności prawdopodobnie większe, niż u nas. Możemy sobie wyobrazić, że ze szkoły każdego gramatyka wychodziła młodzież z innem przyzwyczejeniem ortograficznem, tem więcej że: irritabile est genus grammaticorum. Kwintylian pod względem ortografii nie jest zbyt wielkim pedantem, (frigidus) i wojuje z tymi, którzy chcą za każdym razem wyrazić długość samogłoski przez znak długości, (apex), albo rozróżniają cum=z i cum=gdy, ad=do i at=ale i t. d. Stosunku starszej ortografii do języka Kwintylian nie rozumie, bo starsze formy językowe uważa za starszą ortografię n. p. *d* na końcu wyrazów łacińskich w columna rostrata jest właściwością językową, a nie ortograficzną. Jest to podobne zamieszanie, jakie zachodzi w przepisach ortograficznych Akademii krakowskiej, obowiązujących w naszych szkołach. Lecz jaką zasadę we wszystkich wątpliwościach ortograficznych stawia Kwintylian? Nie marząc o prawodawstwie ortograficznem, sprawę ortografii oddaje w ręce gramatyka; ten powinien mieć swój własny sąd, nam hoc valere plurimum debet. W przypadkach, w których norma ortograficzna jeszcze się nie utrwaliła, oświadcza się za ortografią fonetyczną: sic scribendum quidque iudico, quomodo sonat. Al-

bowiem litery są na to, aby zachowywały głos i jako powierzony sobie fant oddawały czytelnikowi; dlatego mają to wyrażać, co chcą powiedzieć. Jest to chyba najmędrsza, bo najprostsza zasada ortograficzna. Nieszczęśliwe te narody, którym dla tradycyi wypada się trzymać ortografii etymologicznej.

Po omówieniu wstępnej nauki przechodzi Kwintylian do lektury, rozumie się lektury poetów. Czytanie winno być męskie i łączyć wdzięk z powagą: sit autem imprimis lectio virilis et cum suavitate quadam gravis, nie ma być prozaicznem, ani też przesadzonem i miękkiem, effeminata: przy recytowaniu nie wymaga zupełnego zmieniania głosu na wyrażenie osób, jak w komedyi, jedynie rozróżniać każe głosem słowa poety od słów osób, przez poetę przytoczonych. Lektura zaczyna się od Homera i Wergiliusa: wzniosłość heroicznej poezyi ma podnosić ducha, wielkość przedmiotu winna młodzież porywać i wypełniać umysł jak najlepszemi wyobrażeniami. Poleca dalej czytanie tragików i liryków, ale radzi prowadzić ścisły wybór rzeczy czytanych, albowiem w poezyi lirycznej jest wiele miejsc zbyt swobodnych, a nawet z utworów Horacego nie wszystko z młodzieżą można czytać. Elegie, hendekasylaby, a zwłaszcza sotadee radzi usunąć ze szkoły, lektura zaś komedyi tylko pod pewnemi warunkami jest możliwą. Z łacińskich poetów radzi czytać tylko to, co podnosi ducha i powiększa zawartość umysłową: quae ingenium alant atque animum augeant, a więc rzeczy wpływające na wyrobienie dodatniego usposobienia — na rzeczy potrzebne do erudycyi pozostaje jeszcze wiele czasu. Na tym punkcie widać ciekawą różnicę między pojmowaniem lektury przez Kwintyliana, a pojmowaniem współczesnego mu prawie Plutarchosa. Podczas bowiem gdy Plutarchos akcentuje głównie etyczny wpływ lektury, u Kwintyliana przeważa motyw gramatyczno-retoryczny. Uczeń winien z poetów uczyć się poznawania części mowy, metryki, stylistycznych własciwości, figur, tropów, a wreszcie historyi. Z tego widzimy, że kanon egzegezy literackiej, który później przeszedł do średnich wieków i utrzymał się aż do naszych czasów, już był znany w starożytności. Egzegeza ta z czasem zabiła prawie samą lekturę, tak że treść jej znikała prawie pod obuchem egzegetycznych uwag. Tak jednostronnie nie pojmuje jeszcze Kwintylian lektury, bo wyraźnie zaleca, aby gramatyk wskazywał chłopcom korzyść dobrej dyspozycyi, wartość traktowanego przedmiotu, stanowczość przytoczonych charakterów, zalety myśli i słów, pełni i oszczędności wyrażenia.

Z lekturą łączy Kwintylian początkowe stylistyczne ćwiczenia jako przygotowanie do wymowy. Ćwiczenia stylistyczne należy zaczynać od przerabiania bajek Ezopa przez zamienianie ich na prozę, przez rozszerzanie i skracanie znanego materyału. Wyższy stopień stanowią sentencye, chryje i ajtiologie. Sentencya jest rozprowadzeniem moralnego przepisu, chryja zastosowaniem sentencyi w poszczególnym wypadku, ajtiologia skreśleniem charakteru. Znane w starożytności wyrażenie τῆς παιδείας αἱ μὲν ῥίζαι πικραί εἰσιν, οἱ δὲ καρποὶ γλυκεῖς jest w tej formie sentencyą. Z tego powstaje chryja, jeżeli się powie: Katon zwykł był mawiać, że korzenie wychowania są gorzkie, ale owoce słodkie;

albo: kiedy się Katona pytano, co jest słodkiem i gorzkiem, odpowiedział, że wychowanie, bo jest to drzewo, którego korzenie i t. d.: albo: kiedy ktoś powiedział, że wychowanie jest gorzkie, Katon odpowiedział: gorzkie są jego korzenie, ale słodkie owoce. Dla wprawiania młodzieży w przerabianiu sentencyi na chryje deklinowano je w szkołach, n. p.: Katon mawiał, że korzenie wychowania są gorzkie, ale owoce słodkie; wyrażeniem Katona było...; Katonowi zdawało się... i t. d.

Gramatyka jest dla Kwintyliana właściwą sferą wykształcenia. Ale obok gramatyki potrzebował uczeń rzymski jeszcze zaokrąglenia wiedzy przez t. zw. realia. Aleksandryjscy uczeni ujęli to, co wykształcony człowiek wiedzieć powinien, w osobny system, nazwany ἐγκύκλιος παιδεία. Dla Kwintyliana jest wiedza realna, jak muzyka, geometrya, arytmetyka, astronomia, czemś pobocznem, aliae disciplinae, które istnieją dla siebie i nie popierają właściwego celu wykształcenia, t. j. wymowy. Dla tego Kwintylian musi wpierw zwalczać uprzedzenie, że realna wiedza dla mowcy nie jest potrzebną. Że bez znajomości ἐγκύκλιος παιδεία można być mowcą, Kwintylian przyznaje, ale, ponieważ w jego wychowawczym systemie mowca równa się człowiekowi wykształconemu, a on nie liczy się z rzeczywistością, lecz kreśli ideał mowcy, dlatego wymaga od niego obszernej pozytywnej wiedzy, bo, chociaż ta wiedza nie występuje w wymowie, daje jednak wewnętrzną siłę: non erit totum, cui vel parva deerunt. Kwintylian nie daje zupełnego kursu encyklopedycznej nauki, lecz wyjmuje z niej tylko niektóre przedmioty. Muzykę poleca przyszłemu mowcy zapomocą przykładów, zaczerpniętych z przeszłości greckiej, które rzekomo dowodzą jej potrzeby. Wyobraża sobie, że mowa powinna mieć zalety muzycznego utworu: kadencyę słów, modulacyę głosu, powinna być utrzymaną w tymsamym tonie i zmieniać go wedle potrzeby. Jako przykład przytacza Gajusa Grakchusa, który, zabierając się do mów przeciw optymatom, miał przy sobie człowieka z tonarium, t. j. piszczałką, na której mu podawał ton, z jakiego należało zacząć mowę. Dla nas, przyzwyczajonych do przenoszenia treści nad sposób wygłoszenia, wolących mowę przeczytać niż jej wysłuchać, nie znoszących przesady w deklamacyi, ten kult dla muzykalnej wymowy niezupełnie jest zrozumiały. Omawiając geometryę, którą dzieli na naukę o liczbach i kształtach, zdradza Kwintylian świadomość jej formalnego działania. Geometrya (mówi) ćwiczy umysł, zaostrza go i nadaje mu chyżość w myśleniu, działa więc samem zajmowaniem się nią: prodesse eam non, ut ceteras artes, cum percepta sit, sed cum discatur. Ma ona związek formalny z wymową przez to, że obie z rzeczy danych dowodzą następstw i z pewnych dowodzą niepewnych. Geometrya uczy logicznego myślenia, a tego potrzebuje właśnie mowca: geometrya dowodzi nieraz, że fałszywe jest to, co ma za sobą pozory prawdopodobieństwa. Że to rozumowanie Kwintyliana jest słuszne, nie ulega żadnej wątpliwości, lecz tensam formalny związek ma matematyka z każdem innem myśleniem, a więc niekoniecznie tylko z myśleniem retorycznem.

Przyszły mowca potrzebuje prócz tego znajomości sztuki aktorskiej i gimnastyki ze względów retorycznych. Deklamacya aktorska winna

usuwać błędy w wymowie, które tak dobrze zachodziły w szkołach rzymskich, jak w naszych, a nawet wymawiano fałszywie tesame głoski, n. p. *r* jak *l*, *k* jak *g*, *t* jak *d*. Kwintylian wspomina nawet o szeplenieniu, bo chyba nic innego nie mogą znaczyć jego słowa: simplicem vocis naturam pleniore quodam sono circumlinere, quod Graeci καταπεπλασμένον dicunt. Ale nauka powinna także na to uważać, żeby chłopiec nie połykał ostatnich zgłosek, żeby umiał szafować powietrzem w piersiach, żeby gesty i ruchy były zastosowane do treści, nauka musi układać usta, czoło i całą twarz do wymowy. Jest to więc w całem znaczeniu tego wyrazu nauka deklamacyi, której gramatyk winien udzielać chłopcom. Przy zaniedbaniu strony estetycznej w mówieniu w naszych czasach, szkoła, jak na to się skarży Münch, w tym kierunku prawie nic nie robi. Przyzwyczailiśmy się słuchać wykładów tak nędznie wygłaszanych, że znosimy największe w tym względzie wykroczenie w nauce szkolnej. Szerszemu przeprowadzeniu ćwiczeń deklamacyjnych w naszych szkołach przeszkadzają dwie okoliczności: 1) ćwiczenie deklamacyi wymaga pewnej swobody co do czasu, a u nas nauka szkolna w czasie tak jest ograniczona, że deklamacyę uważa się prawie za zbytek, 2) poczucie estetycznego piękna w mówieniu musi mieć przedewszystkiem nauczyciel, jeżeli je chce zaszczepić w młodzieży, a przyznać trzeba, że nauczycieli, którzyby umieli sami deklamować, jest nieskończenie mało. Dlatego w szkołach naszych deklamacya leży zupełnie odłogiem.

Gimnastyce naznacza Kwintylian zupełnie inne stanowisko w swym systemie wychowawczym niż miała u Greków. Podporządkuje ją także wymowie. Jej rzeczą: układać ruchy i gestykulacye, ręce, nogi, głowę i oczy, aby przy mówieniu stanowiły harmonijną i estetyczną całość. Z Cyceronem domaga się, żeby mowca występował zewnętrznie w postaci silnej i męskiej, nie zaczerpniętej ze sceny i od aktorów, ale raczej od żołnierzy i atletów.

Wciągnąwszy w zakres nauki gramatyka więcej przedmiotów naukowych, zastanawia się Kwintylian nad tem, czy siły umysłowe wystarczają do przyjęcia równoczesnego większej ilości przedmiotów. Uwagi, które Kwintylian przy tej sposobności wypowiada, dowodzą znajomości psychologii dydaktycznej, jakiej mógłby mu pozazdrościć niejeden dzisiejszy pedagog. Umysł ludzki ma większą siłę, niżby się to pozornie mogło wydawać: jest on tak elastyczny, że się nie może ograniczyć do jednego przedmiotu, ale, robiąc jedno, równocześnie spogląda na inne przedmioty: ita est agilis ac velox, sic in omnem partem, ut ita dixerim, spectat, ut ne possit quidem aliquid agere tantum unum, sed in plura vero non eodem die modo, sed eodem temporis momento vim suam impendet. Zmiana zatrudnienia umysłowego nietylko nie jest przeszkodą, ale wprost podnietą myślenia, cum praesertim reficiat animos ac reparet varietas ipsa contraque sit difficilius in labore suo perseverare. Owszem przechodząc do nowej pracy umysłowej, człowiek przystępuje do niej ze świeżą siłą: quodammodo recentes sumus ad id, quod incipimus.

Przeciwników równoczesnego uczenia rozmaitych przedmiotów wzywa wprost Kwintylian, aby mu wskazali inny sposób uczenia: dicant isti mihi, quae sit alia ratio discendi. Uczeń nie może się uczyć naprzód wyłącznie gramatyki, potem matematyki, potem muzyki, słowem nie może zawsze tylko zajmować się ostatniem: nihil faciamus nisi novissimum. Na tem miejscu robi Kwintylian bardzo słuszne empiryczne spostrzeżenie, (experimentis deprensum). Dziecko w dwu latach uczy się języka, którego starszy człowiek całemi latami z trudem się może wyuczyć. Otóż młody umysł uczy się daleko łatwiej, niż starszy, albowiem pojętniejszy jest, zanim stwardnieje: dociliora sunt ingenia, priusquam obdurauerunt. Warto też zapisać jeszcze jedno ciekawe spostrzeżenie Kwintyliana: dziecko przy swoim naturalnym interesie do nauki jest niestrudzone i nie powiada sobie »dosyć«, oglądając się na to, co już zrobiło, ale ciekawość pcha je naprzód: nec, quae iam egerint, metiuntur. Z tem wszystkiem między systemem kształcenia Kwintyliana a naszym jest zasadnicza różnica. U nas w nauce panuje w rzeczywistości decentralizacya. Uczenie się równoczesne kilku przedmiotów naukowych ma swój punkt środkowy tylko w umyśle uczącego, a ponieważ nie mamy dostatecznej rękojmi, że te różnorodne wpływy naukowe dojdą do umysłu jako jednolite działanie, że się nawzajem nie będą krzyżować, staramy się sprowadzić jednolitość przez zewnętrzne zarządzenie, zwane koncentracyą pedagogiczną, której przeciwieństwem jest chirurgia pedagogiczna, tymczasem w systemie Kwintyliana istnieje ognisko naukowe, czyli koncentrujący przedmiot, a tym jest gramatyka. Właściwe kształcenie odbywa się na gramatyce, inne przedmioty są poboczne, przykrojone do gramatyki. Kwintylian wyraźnie powiada: skoro gramatyka nie może zatrudniać chłopca przez cały dzień, ponieważ wzbudziłaby w nim wstręt, dlatego pauzy, czyli jak Kwintylian się wyraża, wcięcia (subsiciva) można poświęcić pobocznym przedmiotom.

Na tem się kończy wykształcenie w szkole gramatyka i pierwsza księga Kwintyliana. Właściwej wymowy powinien chłopiec uczyć się w szkole retorów. Tymczasem wkradł się zwyczaj, że co do nauki właściwej wymowy nie robiono ścisłej granicy między szkołami gramatyków a retorów. Gramatycy wciągali w zakres swej nauki pewne stopnie wymowy, jak się zdaje t. zw. genus demonstrativum, γένος ἐπιδεικτικόν, mowy popisowe, do których należały pochwały pogrzebowe, laudationes funebres — retorzy zaś zaczynali swą naukę od genus deliberativum, mów radzących i genus iudiciale, t. j. mów sądowych. Jak się zdaje, wymowa gramatyków dotyczyła więcej fikcyjnych wypadków, podczas gdy wymowa retorów uwzględniała raczej rzeczywiste potrzeby. Kwintylian radzi retorom, ażeby ze swej arystokratycznej wyżyny nie gardzili także propedeutycznemi ćwiczeniami. Do szkoły retorów, mówi, uczniowie wchodzą jako chłopcy, a wychodzą jako młodzieńcy. Dlatego uważać trzeba na charakter nauczyciela, aby ucznia nie skrzywdził i umiał zapanować nad jego rozwijającem się usposobieniem. Tu następuje ideał nauczyciela, ważny dla historyi te-

oryi pedagogicznej, bo powtarza się po książkach pedagogicznych średnich wieków. Nauczyciel powinien być przejęty dla swoich uczniów ojcowskiem usposobieniem i występować w tem przekonaniu, że zajmuje miejsce tych, którzy mu swe dzieci powierzyli. Powinien być sam bez błędów i nie znosić ich u innych (ipse nec habeat vitia, nec ferat). Jego surowość nie powinna być ponurą, jego uprzejmość wylaną, ażeby z tego powodu nie wyrobiła się dla niego z jednej strony nienawiść, a z drugiej pogarda. Na ustach jego powinna być moralność i cnota, albowiem im więcej uczy, tem mniej będzie musiał karać. Przedewszystkiem nie powinien tracić równowagi w gniewie, ale nie ignorować tego, co potrzebuje naprawy. Swobodnym niechaj będzie przy nauce, niechaj okazuje cierpliwość przy pracy, wytrwałość raczej, niż nieumiarkowanie. Pytającym się niech odpowiada chętnie, nie pytających się niech sam wypytuje. W pochwałach niech nie będzie ani oszczędnym, ani rozrzutnym, ponieważ jedno wzbudza niechęć, drugie fałszywe o sobie rozumienie. Przy poprawianiu błędów niechaj nie okazuje zgorzkniałości a tem mniej prostactwa, albowiem odbiera to chęć do nauki, jeżeli nauczyciel gani, jakby nienawidził. Ucząc niechaj codzień daje coś nowego, co uczniowie mogą zabrać ze sobą. Chociaż uczniowie wielu rzeczy mogą się nauczyć z książek, to jednak żywe słowo (viva illa, quae dicitur, vox) obfitszy daje pokarm, zwłaszcza, jeżeli wychodzi od nauczyciela, którego uczniowie kochają, jeżeli są dobrze chowani. Trudno wypowiedzieć, o ile chętniej tych naśladujemy, którym sprzyjamy. Powaga była, jak się zdaje, w szkołach retorów tem potrzebniejszą nauczycielowi, że istniał zwyczaj wypowiadania uznania koledze ze strony współuczniów. W szkołach więc niekarnych wkradł się zwyczaj, że uczniowie wyskakiwali ze swych miejsc, aby składać mowcy życzenia z powodu deklamacyi, skoro tylko wypowiedział ostatnie słowa. Kwintylian wymaga, aby retor tak dalece przygniatał powagą swą uczniów, żeby czekali uznania z jego ust, a nie spieszyli się z wypowiadaniem swych niedojrzałych sądów.

W osobnym rozdziale uzupełnia Kwintylian ideał nauczyciela pod względem uczoności. Wymaga on, żeby nawet dla początków retoryki oddawano chłopca najlepszemu nauczycielowi, co jest równoznaczne z najuczeńszym nauczycielem. Zręcznymi argumentami zbija zapatrywanie, że dla początków wystarcza mniej uczony nauczyciel. Nie byłoby to wielkiem nieszczęściem, gdyby mniej uczony nauczyciel uczył tylko mniej, tymczasem uczy on także gorzej. Nieprawdą także jest, że uczonemu nauczycielowi nie chce się uczyć początków, bo takiego w ogólności nie uważa za nauczyciela. Zato ten, który ma wiadomości we większych rzeczach, ma je także w elementach. Fidyas, który stworzył arcydzieło rzeźbiarstwa, tworząc posąg Zeusa, bez wąt-

pienia celowałby także w łatwiejszych zagadnieniach sztuki. Prawdziwie uczony nauczyciel będzie się umiał zniżyć do poziomu umysłowego chłopców, podczas gdy karzeł umysłowy, nadając sobie pozory uczoności, mniej będzie zrozumiałym dla młodocianych umysłów. W zapatrywaniu tem przebija się praktyczny zmysł rzymski. Kwintylian wierzy w to, że zrozumiałość i jasność, (perspicuitas), bardzo dobrze może iść w parze z uczonością. W tem przyznać mu trzeba słuszność. Co do mnie przyznaję, że, ile razy mam sposobność słyszenia niejasnego wykładu, wynoszę to wrażenie, że niejasną jest rzecz samemu wykładającemu. Dlatego zgodziłbym się na zdanie Kwintyliana: erit ergo etiam obscurior, quo quisque deterior.

Przechodząc do nauki w szkołach retorów, mówi Kwintylian najpierw o kompozycyach czyli wypracowaniach. Kompozycya zaczyna się od opowiadania. Rozróżniano w starożytności trzy rodzaje opowiadania: opowiadanie mityczne, nie liczące się z prawdą, którego sferą była tragedya, opowiadanie wymyślone, mające za sobą przynajmniej prawdopodobieństwo, którego sferą była komedya, i opowiadanie historyczne. Ponieważ czytanie poetów należało do gramatyków, dlatego na tem miejscu zajmuje Kwintyliana głównie trzeci rodzaj, t. j. historyczne opowiadanie. Zapatrywania jego na kompozycyę są nadzwyczaj trafne i dowodzą spostrzegawczego ducha oraz rozległej praktyki. Bardzo rychło, mówi, zarysowywa się u młodzieży różnica co do zdolności w kompozycyi: jedni mają pomysły i nie brak im nigdy materyału, u drugich pojawia się posucha w myślach. Kwintylian radzi nie hamować pełności i pomysłowości, bo na wybujałość myślenia można łatwo znaleść lekarstwo, ale posuchy nie można sztuką naprawić: facile remedium est ubertatis, sterilia nullo labore vincuntur. Stąd przedewszystkiem nie powinien być suchym nauczyciel, aby ta suchość nie udzieliła się młodzieży. Przez suchą naukę osiągnie się może to, że uczniowie nie mają błędów, ale zato niemają także zalet. Młodzież zrazu nie tworzy arcydzieł literackich, ale zbyt ostra przedwczesna krytyka może ją zniechęcić i zabić w niej polot i samodzielność. Nauczyciel nie powinien się zniechęcić słabymi elaboratami, lecz niechaj każe je robić jeszcze raz i podtrzymuje nadzieję, że z czasem będą lepsze, albowiem nullo magis studia, quam spe gaudent.

Kompozycyę zaczyna Kwintylian od reprodukcyi słów i myśli nauczyciela. Skoro uczniowie nabędą już pewnej wprawy w pisaniu i mówieniu, uważa za konieczne pracować nad tem z całą usilnością, aby zabierali się do kompozycyi po gruntownym namyśle, i zwalczać zbytnią pochopność do literackiej produkcyi. Wystarczy, jeśli chłopiec z trudem, przywiązanym do jego wieku, zdobędzie się na napisanie czegoś znośnego: interim satis est, si puer omni cura et summo, quantum illa aetas cupit, labore aliquid probabile scripserit. Ten bowiem tylko może się stać dobrym pisarzem, qui ante discat recte dicere, quam cito. Co do wyboru tematów kompozycyi, to możebyśmy się z Kwintylianem nie we wszystkiem zgodzili. Naszemu szkolnemu wychowaniu przyświeca jako cel

umoralnienie i do tego celu odnosimy także tematy kompozycyi, u Kwintyliana cel retoryczny dopuszcza tematy, które etycznie wydają nam się bez wartości. Po opowiadaniu radzi przejść do t. zw. ἀνασκευή i κατασκευή t. j. do potwierdzania albo obalania historycznych faktów przez rozumowanie: n. p. czy jest prawdopodobną rzeczą, że Scipio pochodził od węża, albo że wilczyca żywiła Romulusa. Za stosowniejsze tematy uważalibyśmy pochwały sławnych i nagany podłych mężów, albo porównania. W naszych szkołach bodaj który nauczyciel zgodziłby się na opracowanie niektórych loci communes polecanych przez Kwintyliana, n. p. elaboraty przeciw cudzołostwu, lekkomyślności, a tem mniej w obronie tych zdrożności. Za pożyteczne przygotowanie do późniejszej wymowy publicznej uważa Kwintylian theses, zaczerpnięte z porównania, n. p. co lepsze, czy życie w mieście czy na wsi, albo pochwałę lub naganę praw. W większej części tych tematów przeważa zbyt jednostronny cel pedagogiki Kwintyliana. Nasze szkoły nie mają celu przygotowywania wprost do jakiegoś zawodu, dlatego w wyborze tematów muszą iść inną drogą.

Z początkową kompozycyą retoryczną łączy Kwintylian czytanie prozaików, zwłaszcza mowców. Praca ta należy podług niego do retorów, jak czytanie i objaśnianie poetów do gramatyków. Zdaje się, że przeważna część retorów tę stronę wykształcenia zaniedbywała. Co najwięcej sami czytali głośno, a uczniowie postępowali oczami za słowami tekstu: scripta oculis sequebantur. Taki kursoryczny sposób lektury uważa Kwintylian za stojący poniżej godności retora. Zamiast niego poleca inne postępowanie. Retor, nakazawszy spokój, każe uczniom czytać po kolei. Wykazawszy tendencyę i sytuacyę mowy, objaśnia wszystko, co się może odnosić do inwencyi i elokucyi, a więc daje materyalne i językowe objaśnienia. Ponieważ jako artysta sam najlepiej rozumie artystyczny układ mowy, wykazuje na każdym kroku jej zalety, dyspozycyę, argumenty, siłę, wdzięk, gwałtowność napaści, delikatność dowcipu. Pod względem językowym zwraca uwagę na stylistyczne subtelności. Radzi Kwintylian wykazywać normalny smak także na złych mowach przez to, że się je poddaje logicznej i artystycznej krytyce. Ale sposób uczenia nie powinien być ściśle dogmatyczny. Nauczyciel powinien powodować uczniów heurezą do wydobycia tego, co jest piękne i zdrowe i do zaostrzania swego estetycznego sądu. Takie praktyczne ćwiczenia ze współudziałem uczniów uważa za daleko korzystniejsze, aniżeli wszelkie teoretyczne pouczania: nam in omnibus fere minus valent praecepta, quam experimenta. Cały ten sposób uczenia Kwintyliana zmierza do tego, aby ucznia nietylko uzdolnić do reprodukcyi, ale aby go przymusić do samodzielnego produkowania.

Co do memorowania polemizuje Kwintylian ze zwyczajem, podług którego chłopcy uczyli się na pamięć własnych prac i recytowali je w oznaczonym dniu. Ponieważ ustępy, wyuczone na pamięć, mają dla nich być źródłem stylu, dlatego lepiej, że się uczą czegoś absolutnie dobrego i pięknego, do czego będą mogli powracać jako do wzoru: semper habebunt inter se, quod imitentur. Zdaje się, że

memorowanie pięknych miejsc w szkołach rzymskich na wielką skalę było traktowane, ponieważ literatura rzymska, zwłaszcza poetycka, przepełniona jest reminiscencyami literackiemi. Nie jest to plagiat w naszem rozumieniu, ponieważ brakło mu »dolus fallendi«, ale maniera literacka, od której na parnasie rzymskim niema wyjątków. Pisarze rzymscy z powodu odpowiedniego sposobu uczenia rzeczywiście bardzo wiele miejsc mieli inter se i nie uważali ich za obcą własność: iam, non sentientes formam orationis illam, quam mente penitus exceperant, exprimebant.

W końcu drugiej księgi, przytaczając obszerny aparat definicyi greckich i łacińskich pisarzy, dochodzi Kwintylian do przekonania, że retoryka jest świadomością dobrego mówienia: rhetorica esse bene dicendi scientiam. Jej najwyższym celem jest bene dicere, nie tylko pod względem formalnym, ale także etycznym. Dobrze mówić pod względem etycznym może tylko dobry, moralny człowiek. Dobry mowca nie jest zależny od wyniku mowy, bo, choćby argumenty jego nie odniosły zwycięstwa, ponieważ dobrze mówił, osięgnął przynajmniej to, na co ze stanowiska swej sztuki mógł się zdobyć. Jeżeli w tem rozumowaniu widzimy wiele sztucznej sofistyki, to wprost za niemoralne trzeba uznać twierdzenie, że mowca zostaje moralnym człowiekiem, chociaż używa dla osiągnięcia swego celu nieszlachetnych środków, jeżeli to czyni w dobrym zamiarze. Wywija się Kwintylian na tym ślizkim gruncie następującym argumentem: mowca nie zawsze ma sprawę przed mądrymi sędziami, istnieją przecież także niedoświadczeni sędziowie, których dla tego samego trzeba oszukiwać, żeby nie błądzili: imperiti enim iudicant et qui frequenter in hoc ipsum fallendi sunt ne errent.

Na tem kooczy się właściwa pedagogika Kwintyliana. Księga od 3—9. włącznie poświęcone są wykładowi teoryi retorycznej. Nas chyba zajmować jeszcze może księga 10-ta, której początek poświęcony jest zbieraniu zasobu słownikarskiego, (copia verborum). Zasób wyrazów bowiem nietylko musi mieć mowca, ale każdy wykształcony człowiek. Kwintylian uważa lekturę za jedyny środek zebrania copiae verborum. Lectura ma więc w tym razie cel ściśle formalny. Kwintylian radzi przez dłuższy czas czytać tylko najlepszych pisarzy i ich styl naśladować. Za mniej korzystną lekturę dla mowcy uważa dzieła poetów, ponieważ ze względu na rytm dopuszczają się niejednej licencyi, a życzyłby sobie, żeby broń retoryczna była czysta jak łza, wolna od brudu i rdzy, a za to miała blask, któryby straszył i zarazem oślepiał. Z pewną ostrożnością mowca winien studyować historyków, ponieważ ich cel jest zwrócony na przeszłość, a nie na teraźniejszość. Koniecznem jest studyum filozofii, ponieważ w dziełach filozofów znajduje się umotywowanie zagadnień, które zajmują także mowcę, ale nie trzeba o tem zapominać, że czem innem są filozoficzne dysputy a mowy przed kratkami sądowemi. Właściwą lekturę mowcy stanowią więc mowy, o tymsamym przedmiocie z rozmaitego stanowiska pisane.

Następuje przegląd autorów greckich i rzymskich, godnych studyowania, który dla nas ma raczej interes literacki, niż pedagogiczny, tem

więcej, że motyw naszego czytania jest zupełnie inny, niż motyw czytania Kwintyliana. Nie chcąc powtarzać jego literackich uwag, zaznaczam tylko, że z greckich tragików przeciwko zwykłemu pojmowaniu najwyżej stawia Eurypidesa, ponieważ styl jego ma zabarwienie retoryczne. Bardzo wysoko stawia także Menandrosa, któryby mógł podług jego zdania wystarczyć jako wzór dla mowcy; jest on w jego oczach tak wielki, że zaćmił wszystkich komedyopisarzy. Co do literatury rzymskiej, to sąd jego pod niejednym względem jest zamącony motywem retorycznym i uczuciem szowinistycznem. Wergilius wytrzymuje porównanie z Homerem, chociaż przyznaje Homerowi większą siłą twórczości, zato Wergilius rzekomo go przewyższa pilnością i starannością. Jako prawdziwy wzór dla mowcy uznaje z innych poetów Lukanusa. Wstrętny serwilizm okazuje wobec cesarza Domicyanusa, który podług niego dlatego nie stał się największym poetą, ponieważ bogom się zdało za małą rzeczą zrobić go tylko największym poetą. O satyrze mowi, że jest wyłącznie rzymską własnością, a za nim to nieco jednostronne zdanie z przyjemnością powtarzali Rzymianie. Z liryków uważa Horacyusa za jedynego prawie godnego czytania. Komedya rzymska wydaje się Kwintylianowi najsłabszym punktem literatury: in comoedia maxime claudicamus; w porównaniu z Grekami w komedyi Rzymianie dochodzą zaledwie do lekkiego cienia doskonałości, tak że wdzięk komedyi jest przywiązany tylko do Atyki. Salustyma, zestawia z Tukidydesem, Liwiusa z Herodotem. Szczególniejszy kult, jak się tego można spodziewać, ma dla Cycerona. Jest on w jego oczach królem w rozumowaniu, a nazwisko Cycerona nie oznacza osoby, ale jest znamieniem wymowy. Wstręt okazuje dla Seneki: jego styl rzekomo zepsuty i spaczony wszelkimi możliwymi błędami powoduje niechęć Kwintyliana do niego, a popularność jego u młodzieży tem więcej go gniewa.

Lwów. *A. Danysz.*

O uwzględnianiu archeologii klasycznej w szkołach średnich.

Sprawę uwzględniania archeologii klasycznej w szkołach średnich poruszyło Towarzystwo nasze na zjeździe w Krakowie w r. 1895. Prof. Stan. Bednarski wystąpił wówczas z referatem, zatytułowanym: »Nauka archeologii w gimnazyach«. Uzasadniwszy potrzebę uwzględniania archeologii w gimnazyach i podawszy historyczny przebieg tej kwestyi za granicą i w Austryi, mówił o środkach pomocniczych, o zakresie i sposobie traktowania tego przedmiotu w gimnazyach, a wreszcie podał szereg wniosków, z których zgromadzenie przyjęło w głosowaniu następujące cztery:

»Zważywszy, że archeologia nietylko sama przez się jest bardzo ważną umiejętnością, ale nadto jako środek poglądowy może oddać znakomite usługi filologii klasycznej i historyi i przyczynić się do harmonijnego wykształcenia młodzieży, Towarzystwo filologiczne powinno na właściwej drodze postarać się o to:

1) aby archeologię traktowano tymczasowo przygodnie na wszystkich stopniach nauki gimnazyalnej począwszy od klasy drugiej;

2) aby na zakupienie środków pomocniczych każdy zakład przeznaczał co roku znaczniejszą kwotę pieniężną;

3) aby każdy zakład miał osobny gabinet archeologiczny, którym będzie zawiadował filolog lub historyk;

4) aby co roku w Krakowie i we Lwowie odbył się cykl wykładów z archeologii dla nauczycieli gimnazyalnych w czasie do tego stosownym«.

Nad dalszymi trzema punktami natomiast uchyliło Zgromadzenie dyskusyą i głosowanie na wniosek Prezesa prof. Dra Ćwiklińskiego, nie chcąc o nich orzekać bez poprzedniego gruntownego rozważenia. Były to punkty następujące:

5) aby archeologia była przedmiotem obowiązkowym dla kandydatów stanu nauczycielskiego;

6) aby archeologię zaliczono do realiów, objętych egzaminem z filologii klasycznej i historyi;

7) aby na przyszłość więcej uwzględniano wiadomości archeologiczne przy układaniu wypisów polskich i niemieckich.

Nie zawadzi tutaj wspomnieć, że żądaniu, aby archeologię wciągnięto w zakres egzaminu nauczycielskiego z filologii klasycznej i historyi, stało się tymczasem częściowo zadość, albowiem nowe przepisy egzaminacyjne żądają od kandydata, zdającego egzamin z filologii klasycznej jako przedmiotu głównego, niejakich wiadomości z archeologii klasycznej.

W rok później zajęło się tą sprawą Towarzystwo nauczycieli szkół wyższych. Na walnym zjeździe Towarzystwa we Lwowie w r. 1896 wystąpił prof. dr. Łuczakowski z referatem p. t.: »O nauce archeologii w szkole średniej«. Po rzucie oka na historyę kwestyi podniósł znaczenie archeologii i wykształcenia artystyczno-estetycznego w wychowaniu średniem a zakończył wnioskiem:

»Walne Zgrom. poleca Wydziałowi Towarzystwa, ażeby na jednem z najbliższych Walnych zgromadzeń przedłożył wnioski, jakie zmiany należałoby poczynić w gimnazyalnej nauce filologii klasycznej, ażeby bez obciążenia uczniów, tudzież bez nadmiernego pomnożenia materyału egzaminacyjnego dla kandydatów stanu nauczycielskiego i bez podniesienia kosztów ich zawodowego przysposobienia się uwzględnić także archeologię w naszych szkołach średnich, a mianowicie w tym duchu, iżby uczniowie tych szkół mogli kształcić się równocześnie w kierunku artystycznym i estetycznym«.

Nad referatem tym wywiązała się dłuższa dyskusya. Pożytek illustrowania nauki szkolnej okazami archeologicznymi uznali wszyscy mowcy. Jako jeden z nich, zwróciłem uwagę, że nie należy żądać uwzględniania archeologii tylko przy nauce języków starożytnych, bo i historycy winni się nią posługiwać; że więc z tego powodu należy mówić o stosowaniu jej przy nauce w szkołach średnich, nie tylko w gimnazyach. Wszyscy przemawiający objawili dalej zdanie, że archeologia nie powinna stanowić w szkole średniej osobnego przedmiotu. Zresztą wyrażono jedną tylko obawę, że może nie wszyscy nauczyciele są już dziś do takiego traktowania archeologii dostatecznie przygotowani.

W końcu uchwalono wniosek prof. Schneidra tej treści:

»Wydział Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych wejdzie w porozumienie z Towarzystwem filologicznem w sprawie zaprowadzenia archeologii przy nauce języków starożytnych w gimnazyum i odpowiednie wnioski przedstawi na przyszłorocznym zjeździe«.

Towarzystwo nasze, wezwane przez Wydział Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych do wyrażenia swej opinii o tym przedmiocie, powierzyło mnie opracowanie referatu. Ze względów zdrowia nie mogłem w ciągu roku zeszłego wywiązać się z tego obowiązku. W referacie moim obecnym z powodu, że Towarzystwo nasze ma tylko wyrazić swoje zdanie o uwzględnianiu archeologii w szkołach średnich, nie zamierzam dawać poglądu na historyę samej kwestyi; nie będę też wdawał się w szersze uzasadnianie potrzeby uwzględniania archeologii w nauce szkolnej i korzyści z tego uwzględniania płynących, lecz

przyjmując rzeczy te po uchwałach Zjazdu krakowskiego za znane i uznane, będę się starał przedstawić sprawę w szeregu motywowanych wniosków i tez *).

Wnioski.

1. Towarzystwo filologiczne uważa uwzględnianie archeologii klasycznej w szkołach średnich za rzecz pożądaną.

2. Archeologia nie powinna stanowić w szkołach średnich osobnego przedmiotu naukowego, lecz powinna się łączyć z nauką języków starożytnych i historyi, a przygodnie także i innych przedmiotów, jak np. języków nowożytnych.

3. Archeologia nie może być w szkole średniej celem, lecz środkiem. Wynika stąd, że nie należy podawać jej uczniom w systematycznym zarysie, ani też na zaznajomienie z nią obracać osobnych godzin, odjętych nauce filologii i historyi.

4. Archeologia ma w szkole zadanie podwójne: bezpośrednie i pośrednie.

Bezpośrednim jej zadaniem jest służyć do objaśniania tego w utworach literackich a przy historyi w wykładzie nauczyciela, co bez jej pomocy musi albo pozostać niezrozumiałem, albo też zrozumianem zostać połowicznie lub błędnie. W nauce filologii starożytnej i historyi archeologia zajmuje zatem to stanowisko, co atlas przy nauce geografii a okazy i przyrządy przy historyi naturalnej i fizyce.

Pośrednim zadaniem archeologii jest: a) kształcić zmysł piękna, b) kształcić zmysł spostrzegawczy, c) kształcić wyobraźnię.

Do tych celów nadaje się archeologia w wysokiej mierze. Kształcenie zmysłu piękna wyłącznie na utworach literackich nie jest wystarczające i pozostawia lukę w wykształceniu ogólnem; pełne i harmonijne wykształcenie estetyczne da się osiągnąć tylko przez równomierne kształcenie tak na pomnikach literackich jak na utworach sztuki. Pokazywanie uczniom dzieł sztuki nauczy ich widzieć piękno; dla przeważnej liczby uczniów będzie to jedyna w życiu sposobność nauczenia się, jak patrzeć na twory sztuki. W dalszem następstwie archeologia, podnosząc zrozumienie piękna wśród wykształconych sfer na-

*) Referat poniższy odczytałem na posiedzeniu Towarzystwa filologicznego we Lwowie d. 15. października 1898. Po jego odczytaniu wszczęła się dyskusya nad kilku poruszonemi w nim pytaniami ogólniejszej natury, przedewszystkiem nad potrzebą kanonu miejsc autorów, któreby należało illustrować (wniosek 9). Na poświęconem sprawie archeologii w szkołach średnich drugiem posiedzeniu z d. 12. listopada tegoż roku odczytałem referat ponownie, poczem zgromadzenie przyjęło go za podstawę do dyskusyi szczegółowej, której przebieg podany jest poniżej. W czasie między pierwszem a drugiem posiedzeniem poczyniłem w kilku miejscach referatu drobniejsze zmiany natury stylistycznej celem dokładniejszego sprecyzowania swych myśli (we wnioskach: 4, 5, 9 i 11). Zmian tych nie uważałem za potrzebne zaznaczać tutaj szczegółowo.

rodu, przyczyni się do podniesienia sztuki narodowej, która bez tego zrozumienia u warstw szerokich nie może się opierać na silnych i zdrowych podstawach.

Dzisiejsza szkoła w ogóle kształci za mało zmysł spostrzegawczy, a już nauka języków i literatur i nauka historyi nie kształcą go zupełnie; archeologia jest środkiem, obok nauk przyrodniczych wybornie ten brak wypełniającym.

Wyobraźnię kształci archeologia przez wskazywanie, jak wyobraźnia artystów starożytnych odtwarzała to, co naród wyraził w mitach lub poeci w swych utworach, a powtóre przez prostowanie błędnych wyobrażeń, które sobie wyrabia fantazya uczniów przy czytaniu autorów.

Główną rzeczą przy pokazywaniu uczniom reprodukcyi pozostanie treść; forma jej stać musi na drugim planie.

5. Przy rozstrzyganiu pytania, co należy przy pomocy zabytków objaśniać, trzymać się trzeba zasady, ażeby przy nauce języków starożytnych objaśniać tylko to, co bez pomocy archeologii musiałoby pozostać niezrozumiałe albo niezupełnie zrozumiałe dla ucznia. Nie może więc być zadaniem archeologii objaśniać obrazem każdą rzecz, o której jest mowa w tekście autora. Postępowanie takie nietylko nie byłoby pożytecznem, lecz przeciwnie przynosiłoby skutek szkodliwy, gdyż odrywałoby uwagę ucznia od lektury, która musi pozostać zawsze w szkole rzeczą główną, a wyobraźni jego nie tylkoby nie rozwijało, lecz tamowało na każdym kroku jej lot. Nie należy więc pokazywać uczniom rzeczy które są jasne i zrozumiałe same przez się, lecz uciekać się do środków poglądowych dopiero wtedy, kiedy wyobraźnia człowieka dzisiejszego nie może sobie odtworzyć pewnej rzeczy bez pomocy zabytków. Dla tego też unikać ile możności należy częstego illustrowania archeologią poezyi, zwłaszcza najplastyczniejszego jej rodzaju, epopei. Błędem byłoby illustrować przedstawieniami obrazowemi scenę z Iliady, w której Tetyda pędzi na grzbiecie delfina niosąc zbroję dla swego syna, lub scenę, w której Zeus ciska piorunem a w Eneidzie burzę morską albo pożar Troi. Natomiast doskonałe odda usługi pokazanie potwornej Chimery i Geryonesa o trzech ciałach, warsztatu tkackiego i uzbrojenia bohaterów. Daleko częściej uciekać się należy do archeologii przy czytaniu utworów prozaicznych, zwłaszcza historyków. Jak wyglądała świątynia i teatr, łuk tryumfalny i portyk, szaty i naczynia, machiny oblężnicze i broń, nie zrozumie uczeń, jeżeli mu się tych rzeczy nie pokaże.

Drugą zasadą, o której przy posługiwaniu się archeologią pamiętać należy, jest: nie objaśniać rzeczy podrzędnych i ubocznych. Objaśnianie takie oddalałoby od przedmiotu, zamiast prowadzić do głębszego jego zrozumienia. Objaśniać trzeba tylko rzeczy główne, na które podczas lektury skupiona jest uwaga czytającego.

Przy nauce historyi poleca się grupowanie zabytków według ważniejszych miejscowości starożytnych. Należy więc traktować razem wszystko, co się odnosi do Myken, do altis w Olimpii, do Akropolis w Atenach, do Forum romanum w Rzymie. Widoki miejscowości pokazywać należy ile możności rekonstruowane. Wielką usługę oddać

mogą krajobrazy miejscowości starożytnych, przedewszystkiem krajobrazy kolorowane.

Jeżeli pokazywanie jakichś rzeczy odrywałoby nauczyciela czyto języków starożytnych czy historyi od przedmiotu a nauczyciel uważa zaznajomienie uczniów z temi rzeczami za pożądane, pokazywać je należy w godzinach pozaszkolnych.

6. Pokazując uczniom zabytki starożytne, dążyć należy do tego, żeby reprodukcyę ich mogła widzieć równocześnie cała klasa. Do tego celu nadają się najlepiej odlewy gipsowe, modele, tablice ścienne i fotografie dużego formatu, poza godzinami szkolnemi także skioptikon. Nieodpowiednie są reprodukcye małego formatu, na które może patrzeć równocześnie tylko kilku uczniów.

Tablice powinny zawierać tylko po jednym przedmiocie, ażeby uwaga uczniów nie rozpraszała się podczas oglądania.

7. Pokazanie samo reprodukcyi nie wystarcza; towarzyszyć mu powinno objaśnienie ze strony nauczyciela, które dopiero uczy ucznia patrzeć. Objaśnienie to powinno być krótkie. Nauczyciel winien objaśnić przedstawiony przedmiot, podać imię artysty i czas jego życia, określić styl, wspomnieć, gdzie się zabytek znajduje i z jakiego jest zrobiony materyału.

Jeżeli zabytek jest mocno uszkodzony, należy go pokazywać uczniom w stanie uzupełnionym.

Przy objaśnianiu unikać należy tak ogólników estetycznych, jak patosu i przesady w pochwałach. Zabytki sztuki winny działać same swą pięknością; nauczyciel co najwyżej wskazać może uczniom, na czem w zabytku ta piękność polega, a uczynić to winien w sposób wolny od wszelkiej retoryki i raczej być za skąpym w pochwałach, aniżeli za hojnym.

8. Pokazywać należy uczniom tylko rzeczy piękne; nie nadają się więc do celów szkolnych rzeźby archaiczne i wazy czarnofigurowe.

9. *) Celem zapobieżenia, by tychsamych rzeczy nie pokazywali uczniom kilkakrotnie różni nauczyciele przy różnych przedmiotach, przez coby uczeń na nie zobojętniał, powtóre celem uniknięcia, by nauczyciel nie pominął pokazania niektórych rzeczy, licząc na to, że uczniowie poznają je w innej klasie, przez coby znowu uczniowie pewnych rzeczy w ciągu nauki całkiem nie poznali, pożądany byłby spis, w którymby materyał archeologiczny, który uczeń w ciągu studyów koniecznie poznać powinien, rozłożony był na klasy, ewentualnie autorów i miejsca.

Spis ten nie krępowałby nauczyciela, gdyż zawierając minimum rzeczy, mających się pokazać, przypominałby mu tylko, czego nie powi-

*) Pierwotna stylizacya wniosku 9. była następująca: „Pożądany byłby spis miejsc w autorach starożytnych, ułożony według klas, w którymby wskazane było, co w każdej klasie, przy każdym autorze i w każdem miejscu koniecznie należy pokazywać. Spis ten byłby zarazem wskazówką, jakie środki archeologiczne winien każdy zakład posiadać«. Ponieważ nabrałem przekonania, że potrzeba kanonu wymaga umotywowania, przeto na drugiem posiedzeniu odczytałem ustęp ten w stylizacyi rozszerzonej, którą umieszczam w tekście.

nien pominąć, pozostawiając mu zresztą zupełną swobodę wychodzenia poza granice kanonu i pokazywania uczniom tego, co uzna za stosowne. Spis ten byłby zarazem wskazówką, jakie środki archeologiczne winien każdy zakład posiadać.

10. Każda szkoła średnia powinna posiadać gabinet archeologiczny. W gabinecie tym mieścić się powinny odlewy gipsowe, modele, tablice ścienne, ryciny i fotografie, odtwarzające zabytki starożytne. Gabinet winien posiadać raczej mniej zabytków a pięknych i wyborowych, niż wiele a lichych.

11. Sale szkolne i kurytarze powinny być ozdobione popiersiami, malowidłami i fotografiami zabytków świata starożytnego. Obawa, że uczeń, mając reprodukcye ciągle przed oczyma, przestanie na nie zwracać uwagę, nie powinna wstrzymywać od takiego ozdobienia budynku; obrazy świata starożytnego, widziane ciągle przez ucznia, wbiją mu się mimowoli w pamięć, a choćby nawet z czasem przestały działać na niego, to w umyśle pozostanie zawsze po nich jakiś ogólny obraz, co jest równie korzystne pod względem rzeczowym jak estetycznym. Pod względem rzeczowym, bo wrażenia takie ciągłe utorują drogę prawdziwemu poglądowi na świat starożytny; pod względem estetycznym, bo uczeń, otoczony ciągle wrażeniami piękna, kształci i uszlachetnia mimowoli swój smak.

12. W miastach, posiadających zbiory zabytków sztuki starożytnej lub odlewów gipsowych, należałoby uczniów prowadzić w czasie wolnym od nauki do tych zbiorów i wskazywać im rzeczy, o których była mowa w nauce szkolnej, z podaniem potrzebnych objaśnień. (Tak np. w Krakowie powinniby uczniowie zwiedzić gabinet archeologiczny Uniw. Jag., muzeum XX. Czartoryskich, ewentualnie także zbiór monet starożytnych w Muzeum narodowem). Zbiory takie zwiedzićby też powinni uczniowie szkół średnich miast sąsiednich, podejmując do nich wycieczkę w dzień wolny od nauki. (Tak np. zbiory krakowskie zwiedzićby mogli uczniowie gimnazyów w Wadowicach i Bochni).

13. Biblioteki dla młodzieży powinny posiadać przystępnie napisane dziełka z zakresu sztuki starożytnej (w rodzaju Gymnasial-Bibliothek wychodzącej w Gütersloh) opisujące Ateny starożytne, Olimpię, Pergamon itd., a opatrzone illustracyami. Powinny też biblioteki być zaopatrzone w obszerniejsze dzieła illustrowane, traktujące o życiu starożytnem, np. w polski przekład Guhla i Konera i inne podobne książki.

14. Słuchaczom wydziału filozoficznego powinna być dana sposobność zaznajomienia się w ciągu studyów uniwersyteckich z elementarnemi wiadomościami z archeologii. Z uznaniem też powitać należy wciągnięcie archeologii w zakres przedmiotów egzaminu na nauczyciela filologii klasycznej. Elementarne wiadomości z archeologii powinny także wejść w skład egzaminu z historyi.

Pierwszorzędnym środkiem kształcącym dla nauczycieli są podróże naukowe do Włoch i Grecyi.

Pożądanemi byłyby także peryodyczne kursy wakacyjne z zakresu archeologii, któreby nauczycielom podawały krótki zarys sztuki

starożytnej a obznajomionych z tym przedmiotem pouczały o rezultatach najświeższych wykopalisk i badań naukowych. Od nauczycieli, którzy nie mieli sposobności obznajomienia się z zasadami archeologii, nie należy wymagać posługiwania się nią w szkole.

Na tem się kończy szereg moich tez i wniosków. Pozostaje mi jeszcze określić w kilku słowach, o ile w nich odstąpiłem od uchwał Zjazdu krakowskiego. Różnica dotyczy punktu 1) ówczesnych uchwał. Według mnie archeologii nigdy nie można traktować w nauce szkolnej inaczej jak tylko przygodnie; wykładu jej systematycznego nie uważam za odpowiedni. Powtóre żądam posługiwania się nią nie tylko w gimnazyach, lecz także w szkołach realnych. Po trzecie wreszcie nie uważam za stosowne zaczynać posługiwania się nią już w klasie drugiej; zdaniem mojem nawet w klasie III. niema jeszcze potrzeby do niej się uciekać; dopiero starożytności wojskowe u Cezara w kl. IV. wymagają posługiwania się środkami unaoczniającymi. Uważam jednak za najlepsze wcale nie wspominać o granicy od dołu i sprawę tę pozostawić uznaniu nauczyciela.

Lwów. *Stanisław Witkowski.*

BIBLIOTEKA
GIMNAZYUM
FRANCISZKA JÓZEFA
W LWOWIE

O środkach poglądowych do nauki filologii klasycznej w gimnazyum[1]).

Nowsi pedagogowie[2]), chcąc wykształcić umysł, serce i smak młodzieży gimnazyalnej w sposób poważny i trwały, żądają wszechstronnego zainteresowania przez naukę filologiczną przy szkolnej interpretacyi greckich i rzymskich autorów. To zainteresowanie należy rozbudzać w kilku kierunkach: empirycznym, spekulacyjnym, estetycznym, społecznym, etycznym i religijnym. Każdy z tych kierunków zainteresowania jest zarówno ważny i wpływa dodatnio na ukształcenie rozumu i serca.

Do zainteresowania uczniów w kierunku estetycznym, względnie archeologicznym, niedosyć jest okazać im oryginalne dzieło sztuki lub jego reprodukcyę, choćby najlepszą, celem ilustrowania tylko danego ustępu autora, lecz należy także objaśnić znaczenie owego dzieła sztuki. Korzyść odniosą uczniowie z omówienia obrazu wtedy, jeżeli się robi na nim spostrzeżenia i wyda uzasadniony sąd estetyczny, jeżeli następnie zrozumieją wybór motywu na obrazie i potrafią wykazać, że artysta zgodnie n. p. z opisem Homera obrał trafny i produktywny moment, jak się Lessing w Laokooncie wyraził. Zostawmy na razie tę rzecz na boku, a zajmijmy się środkami pomocniczymi, uzmysławiającymi naukę. Oto chcąc zaznajomić uczniów w gimnazyum nietylko z językiem, literaturą i umysłowością Greków i Rzymian, ale także z ich trybem życia prywatnego i publicznego, z potrzebami, jakie ze sobą przynosiło codzienne życie, z narzędziami, bronią, strojem, sprzętami, urządzeniem domowem i zbytkiem, w jaki obfitowała ich wytworna kultura, mamy do tego środków i okazów poglądowych w obrazach, rycinach i najrozmaitszych atlasach podostatkiem. Nie mówiąc o większych wydawnictwach takich, jak np. W. Lübkego i K. Lützowa, lub atlasie archeologicznym Karola Sittla, do szkolnego użytku wystarczą najzupełniej obok ściennych obrazów Edw. Launitza »Wandtafeln zur Veranschaulichung antiken Lebens und antiker Kunst« i Langla „Bilder zur Geschichte«, chromolitografowane tablice Stefana Cybulskiego, przed-

---

[1]) Czytano na zwycz. posiedzeniu Tow. filol. we Lwowie 15. paźdz. 1898 r.

[2]) H. Kern: Grundriss der Paedagogik §. 42—47., H. Schiller: Handbuch der prakt. Paedagogik, 2. Aufl. §. 43. nast. i inni.

stawiające zgodnie z opisami autorów różne przedmioty z zakresu starożytności i topografii. Tablice Cybulskiego są dokładne, choć nie wszystkie zdjęto z oryginałów; służą tylko za okazy bez względu na ich wartość estetyczną i artystyczną, nie mają też zadania sprawdzania źródeł piśmiennych, ani popierania ich swą autentycznością. Atoli na szczególniejszą uwagę zasługuje z wielu względów szereg obrazów T. Hoppego, wydany staraniem Komisyi archeologicznej dla gimnazyów austryackich: »Bilder zur Mythologie und Geschichte der Griechen und Römer. Te obrazy ilustrują po części materyał naukowy z zakresu starożytnej mitologii, z nauki o bogach i bohaterach, po części pouczają o kulturze i życiu starożytnych Greków i Rzymian lub głośniejszych klasykach, literatach i sławnych w dziejach mężach. Otóż te środki poglądowe, ilustrujące nam wybór lektury szkolnej, należy zużytkować. Posługiwać się przy lekturze celem lepszego zrozumienia autora zbyt wielką liczbą obrazów poglądowych znaczyłoby to obarczać zbytnio i niepotrzebnie naukę. Nie powinno się obrazu pokazywać, nie mając pewności, czy uczeń zagadnięty, co na obrazie widzi, da nam trafną odpowiedź. W przeciwnym razie będzie patrzyć na obraz bezmyślnie. Wiem z doświadczenia, że obrazy, przez cały kurs nauki wiszące w klasie, nie budzą wielkiej ciekawości i zajęcia u uczniów. Młodzież pragnie nowości, zmiany, zewnętrznej podniety, bodźca, wywołującego raźniej nowe wyobrażenia i pojęcia. Varietas delectat. Za częste pokazywanie i omawianie obrazów powszednieje i może być poniekąd dla nauki szkodliwem: zabierałoby ono zbyt wiele czasu, przeznaczonego na czytanie, za często przerywanoby lekturę, znaczenie czytanego utworu straciłoby wiele ze swej siły i świeżości i zainteresowanie autorem osłabiłoby się niemało.

Przy objaśnianiu czytywanych w gimnazyum autorów nie potrzebujemy wielu obrazów, ale potrzebujemy dobrych. Do Homera mamy atlasów i obrazów do zbytku: trudno wybór zrobić. Dla archeologów, dla nauczycieli, chcących się zapoznać bliżej z zabytkami Homerowymi bardzo pożądane jest: A. Baumeister, Bilderheft zum Sagenkreise des trojanischen Krieges, ale nie nadaje się to dla szkoły.

Ograniczając się w szkole do tablic poglądowych i obrazów T. Hoppego, rozdzielamy te ostatnie na poszczególne klasy wyższe jak następuje: V. Homer, Apollon belwederski, Pallas Giustiniani, Hera z Ludovisi, Dzeus z Otricolego, Apollon Kitarodos; Cezar, Nioba z córką, Orfeus i Eurydyka; VI. Ares, Pozejdon, Afrodyta z Melosu, Artemis, Atena Partenos, Herodotos, Tukidydes, Aleksander W.; VII. Demostenes, Meduza, Hermes, Teirezyas i Odyseus, Laokoon; VIII. Platon, Sokrates, Perykles, Dyonyzos, Satyr; Augustus, Gemma Augustea. Zabytki architektury pokaże się przygodnie. Te obrazy, omówione okolicznościowo przy lekturze greckiego lub rzymskiego klasyka, będą stanowiły zarazem materyał do demonstracyi skioptycznych, o czem będzie mowa poniżej. Wszelako nie dość środki poglądowe, obrazy i dzieła sztuki, rozłożyć na poszczególne klasy, choćby według nejlepszego planu, porozwieszać je w klasie i pokazywać, lecz uczniowie muszą się wpierw nauczyć na obraz patrzyć, zanim zaczną go objaśniać. Na okazany obraz patrzą

uczniowie z ciekawością, ale znaczenie jego wszechstronne jest dla nich zrozumiałe dopiero po należytem wyjaśnieniu w związku z odnośnym ustępem czytanego w szkole autora. Jeżeli tedy ma sobie uczeń wyrobić dokładny obraz o Dzeusie, Pozejdonie, Artemidzie, Apollonie lub Aresie i należycie z tego zdać sprawę, to powinno go się w tym kierunku kształcić przez częste oglądanie starożytności i dzieł sztuki, pouczających o stosunkach kulturnych. Młodzież, w gimnazyum kształcona w taki sposób, zżyje się niejako z klasycyzmem i zrozumie znacznie lepiej ducha arcydzieł literatury i sztuki tak doby klasycznej, jak i nowszej. Pamięć starszych uczniów odznacza się często tem, że jest chaotycznie przeładowaną wyrazami i zdaniami, a niezmiernie uboga w spostrzeżenia. Zabierając się jednak wcześnie do umiejętnego robienia spostrzeżeń na dziełach plastycznych, rzeźbie, architekturze i malarstwie, w niedługim stosunkowo czasie mogliby uczniowie w umysłach, swoich zaprowadzić pod tym względem pożądaną równowagę. Metoda poglądowa, stosowana przy nauce filologii klasycznej, a po części i nowożytnej, może oddać szkole dobre usługi i okazać się w swych skutkach zbawienną. Opiera się bowiem na ćwiczeniu spostrzegania: czynność umysłowa rozbudza się tu wrażeniem zmysłowem.

W części literacko-historycznej języków klasycznych leży głównie ich wartość humanitarna. Atoli w wychowaniu humanitarnem nie dosyć jest podać wychowankom tylko literackie wzory klasyczne w różnych gałęziach wiedzy ludzkiej, ale także i klasyczne wzory sztuki. Dokładniejsza bowiem znajomość całej starożytności pod względem historycznym w połączeniu, choćby w najskromniejszym zakresie, z archeologią jest każdemu człowiekowi wykształconemu niezbędnie potrzebną. Taka też dążność objawia się obecnie w nauczaniu filologii klasycznej w gimnazyum zagranicą i po części u nas przy zużytkowaniu środków, uwidoczniających przedmiot nauki, najpewniej zatem wiodących do celu.

Zaznaczono powyżej, że zanim przystąpią uczniowie do objaśniania obrazu, powinni się nauczyć patrzenia na obraz. Nie równie ważniejszą rzeczą, niż samo oglądanie, jest robienie na obrazie estetycznych uwag i spostrzeżeń i wyjaśnianie sytuacyi na podstawie opisu. Homer, jak wiadomo, przedstawia i maluje każdą sytuacyę w najdrobniejszych szczegółach, jak najplastyczniej, ale nierzadko także, tylko jakby mimochodem potrąca o jakiś moment, a wykończenie obrazu pozostawia fantazyi czytelnika. Owoż należy uczniów wprawić nietylko w robienie spostrzeżeń na obrazach, przez poetę szczegółowo opisanych, ale nauczyć ich także wyszukiwania momentów, o których poeta tylko napomyka.

Z kilku przykładów, przytoczonych przez Mengego [1]), wybieramy następujący z Iliady ks. I. w. 516 i dalsze:

Tetyda prosi gorąco i błaga Dzeusa, by uczcił jej syna Achillesa, przez Agamemnona sromotnie znieważonego. Dzeus daje Tetydzie odpowiedź,

---

[1]) Prw. Lehrproben und Lehrgänge, zesz. 38., str. 77.: Anschaulicher Unterricht und Kunstunterricht.

która staje się dla nas zrozumiałą dopiero w związku z w. 517, jeżeli sobie uzupełnimy t. zw. niemą akcyę:

Chcesz, bym Herze zarządził na przekór — rzecz niebezpieczna!
Będzie mi dogadywała ponownie na wiecu w Olimpie:
Już i tak napastuje mię ciągle pomiędzy bogami
Zła, iż synom trojańskim zwycięstwa daję w potyczkach.

Po tych słowach Dzeus milczy, spodziewając się, że Tetyda może się oddali i wybawi go z kolizyi; lecz Tetyda nie odchodzi, tylko wciąż błaga i obejmuje jego kolana, więc Dzeus, cokolwiek wzburzony, tak do niej mówi:

Oddal się tedy czemprędzej, by ona się czego przypadkiem
Nie domyśliła, a moja to rzecz, by zamiaru dokonać.

Tetyda daje Dzeusowi miną i gestami do poznania, ἀνανεύειν, że takie zapewnienie jej nie wystarcza; Dzeus, cokolwiek zniecierpliwiony, odprawia Tetydę:

Gdy więc chcesz, to przyrzekam i głową ci skinę, a miejże
Pewność, najlepsza to bowiem poręka dla niebian wieczystych.
Słowo bo moje nie marne i nie odwołalne i zawsze
Spełnić się musi, jeżelim powiedział i głową skinąłem.

Dopiero teraz samo spełnienie czynu przytacza poeta wyraźnie:

»Wyrzekł Dzeus niebogromca i brwiami ciemnemi poruszył« [1]).

Nikt nie zaprzeczy, że takie unaocznienie obrazu poetyckiego, połączone z oglądaniem dzieł sztuki plastycznej, niemało się przyczynia do zrozumienia utworu literackiego. Na »niemą akcyę« należy szczególniej uważać, gdy mowa z całością w luźnym pozostaje tylko związku: żywe i malownicze wyjaśnienie sytuacyi w słowach i gestach wielce przyczyni się do jej zrozumienia. Jednakowoż choćbyśmy przy lekturze pielęgnowali wewnętrzne skupienie, przytaczając równolegle ustępy z literatury ojczystej, to przez to jeszcze ani zmysłu dla sztuki u uczniów nie obudzimy, ani ich na tyle nie rozwiniemy, aby jej istotę zrozumieli. Chcąc ten cel choć w przybliżeniu osiągnąć, powinno się uczniom przynajmniej w jak najgrubszych zarysach podać pewne wiadomości elementarne o sztukach pięknych. W nauce pedagogicznej należy zawsze pojęcia nowe nawiązywać do rzeczy znanych. Zanim uczniowie przystąpili do czytania greckich i rzymskich poetów, poznali najważniejsze prawidła prozodyi i metryki, uczyli się, jak rytm powstaje i wiedzą, że rytm jestto prawidłowy podział i porządek czasu, ruchem wypełniony. Tak samo, jak czas, możemy także regularnie podzielić przestrzeń. W prawidłowo podzielonej przestrzeni panuje regularny podział, ład i porządek czyli s y m e t r y a. W poezyi

---

[1]) Tłóm. S. Mleczki.

są złożone płody umysłu i ducha ludzkiego, ona polega na rytmie, wyraża ideę piękna, dlatego poezyę zaliczamy do sztuk pięknych. Ale i dzieła rąk ludzkich, w których panuje ład i porządek, a które wyrażają ideę piękna, zaliczamy do sztuk pięknych. Stąd dzielimy sztuki piękne na muzyczne: (poezye, muzyka i taniec) i na plastyczne: (malarstwo, rzeźbiarstwo i architektura). Ten dwojaki podział sztuk polega na sposobie, w jaki dzieło sztuki poety lub artysty staje się przystępnem dla innych. Trzy sztuki pierwszego działu, lubo same w sobie wykończone, wymagają czynności osoby, któraby je dała poznać słuchaczom lub widzom. W drugich trzech sztukach tworzy artysta (malarz, rzeźbiarz, architekta) dzieło, które nie wymaga zewnętrznej pomocy, aby się stało przedmiotem duchowej rozkoszy dla widza: jest więc wykończone, gotowe. Każda z wymienionych sztuk wyraża ideę piękna w jakimś zmysłowym materyale. Atoli pierwsze trzy wyrażają ją w materyale, któremu czas, ruchem objęty, służy za miarę, drugie zaś trzy w materyale, którego miarą jest nieruchoma przestrzeń. Stąd też ruch i czas jest wspólnym łącznikiem pierwszej trójcy sztuk, a przestrzeń i spokój drugiej. Materyałem sztuk plastycznych jest marmur, spiż, kamień, drzewo, barwa i t. d.

Tak kształcona młodzież dopiero zrozumie heleński klasycyzm, dozna szlachetnych porywów, odczuje ideę piękna, którą daje sztuka, a ideałem jej będzie καλοκἀγαθία. O zaniedbaniu artystycznego kształcenia młodzieży w szkołach publicznych i o ważności sztuk pięknych w wychowaniu niemało w nowszych czasach pisano. Zaznajomienie ucznia ze sztuką samą bez uczenia go dziejów sztuki i wprowadzenia go w istotę artystycznej twórczości ma dla niego znaczenie, nie zaś nazwiska, liczby i suche daty. Przygodne wymienienie artystów przeszłości i scharakteryzowanie ich dzieł przypadłoby w udziale nauczycielowi rysunków. Niestety tak ważnego i potrzebnego w dzisiejszych czasach przedmiotu nie uczą powszechnie i obowiązkowo w naszych gimnazyach. Wszelako każdy nauczyciel bez wielkich specyalnych studyów po wyjaśnieniu uczniom najważniejszych prawideł o sztuce z »Laokoonta« Lessinga i po należytem przez nich przetrawieniu przysposobi ich dostatecznie do robienia trafnych samodzielnych spostrzeżeń na dziełach sztuki plastycznej [1]).

Nie może w gimnazyum chodzić o to, ażeby uczyć o sztuce w osobnych godzinach z uszczerbkiem głównych przedmiotów nauki; będzie to tylko nauka dodatkowa, rozłożona na kursy w związku z filologią i historyą powszechną, oparta na oglądaniu dzieł sztuki. Chodzi o to, jak środki poglądowe przedstawić uczniom. Drogi i sposoby są różne, zależne od okazów. Chcemy pokazać zwyczajny sprzęt, trójnog, broń i t. p., więc rysujemy go na tablicy, albo w braku potrzebnych warunków zręczności poleca nauczyciel narysować okaz wprawnemu uczniowi. Możnaby także przy sprzyjających warunkach modele spra-

[1]) Najmniej obeznanego z archeologią i sztuką poinformuje dostatecznie dzieło R. Mengego: Einführung in die antike Kunst, Lipsk. E. A. Seemann.

wiać i starannie je konserwować. Dla braku tanich obrazów i większej liczby można potrzebny obraz do nauki zawiesić w oszklonej szafce w klasie, na ten cel sprawionej. Wprawdzie format obrazów Hoppego jest tak wielki, że cała klasa może je równocześnie widzieć, ale widzi je stosunkowo bardzo krótko. Zawieszony w szafce obraz przez 1—3 dni oglądnęliby wszyscy uczniowie, a jeden z nich, uprzednio wyznaczony, musiałby go objaśnić. Obraz, łatwy do objaśnienia, powinien każdy uczeń, do tego wezwany następnej godziny, objaśnić. Po objaśnieniu zostaje jeszcze obraz 1—2 dni w szafce, aż się nauczyciel przekona, że uczniowie się z nim dobrze zapoznali. Tablice Cybulskiego, o których wyżej wspomniano, są tak dokładne, wyraźne, wielkie i praktyczne do rozmieszczenia w klasie, że podczas ich omawiania w niewielkiej sali wszyscy uczniowie mogą korzystać z nauki. Na ścianę nadawałyby się bardzo dobrze także wielkie fotografie w ramach ze ścianką ruchomą, w które możnaby także w razie potrzeby wkładać na jakiś czas obrazy Hoppego.

Jakkolwiek główną wartość obrazu stanowi niezawodnie jego treść, to przecież powinno chodzić o to, ażeby widz odczuł także piękność formy. Trafnie i przekonująco pisze o tem Koch w programie z r. 1896[1]): »Die Kunst gehört zu den höchsten Genüssen des Lebens, ist eins der edelsten Mittel, sich zu erholen und über der Berufsarbeit Mühseligkeiten sich emporzuheben. In jedes Menschenherz ist der zarte Keim der Empfänglichkeit für das Köstlichste auf Erden gesenkt, der Sinn für Schönheit ist mit jedem geboren; frühzeitig aber muss er in die Sonne gerückt werden, wenn er emporschiessen und kräftig gedeihen soll; gehütet muss er werden vor scharfem Wind und Frost... Die Erhaltung dieses Keimes darf nicht mehr dem Zufall überlassen werden«.

Dzielnym też środkiem do pouczenia uczniów w sztuce i obudzenia w nich zmysłu artystycznego jest skioptykon; zapomocą niego rzucane na ścianę fotogramy z płyt szklanych przy oświetleniu elektrycznem wychodzą czysto, wyraźnie, i w rozmiarach możliwie zwiększonych; wrażenie wywołane u uczniów po okazaniu im arcydzieł sztuki plastycznej zapomocą skioptykonu, jest trwałe. Toteż z upragnieniem wyczekują nowej seryi pilnie i z wielką ciekawością słuchają opisu danego obrazu na lekcyi, byleby tylko mogli go rychło opisywać z fotogramu skioptycznego.

Z rozpoczęciem lektury Iliady Homera opisuje nauczyciel uczniom biust Homera z obrazu Hoppego, poczem wzywa do powtórzenia opisu, zapowiadając, że skoro zapoznają się dokładniej z innymi wizerunkami bogów i bohaterów w toku lektury, to w swoim czasie objaśniać je będą z większych fotogramów, rzucanych na ekran za pomocą skioptykonu.

Po kilku lekcyach (Il. I. w. 44) objaśni się uczniom Apollona belwederskiego, w którym artysta po mistrzowsku wystawia typ zagniewa-

[1]) Dr. Koch: Beiträge z. Erth. d. Kunstunterrichtes auf den höheren Schulen. Programm des Gymnasiums in Bremerhaven 1896.

nego boga; zarazem uprzytomni ten obraz uczniom dokładnie t. zw. u Greków teofanię, pojawienie się bóstwa w świecie realnym. Następnie poznają Palladę Giustiniani, w której stosownie do sytuacyi (ks. I. Iliad. w. 195 i nst.) wystawił nam artysta obraz bogini poważnej, wolnej od namiętności i panującej nad sobą; wnet po tej bogini poznają uczniowie kolosalną głowę Hery z Ludovisi. Ten typ pouczy ich o takich własnościach charakteru bogini, jakie przystały dostojnej małżonce ojca bogów i ludzi.

Przy w. 603 będzie mowa o natchnionym boskim śpiewaku, Apollonie, który przedstawiony jest w marmurowym posągu jako Apollon Kitarodos czyli Muzagetes.

Najdłużej wypadnie nam się zatrzymać przy Dzeusie olimpijskim. Lessing, jak wiadomo, oparł swoje prawidła estetyczne głównie na Homerze i na oglądaniu posągów starożytnej sztuki. Chcąc te zasady estetyczne poznać i je sprawdzić, musimy się także trzymać tej samej drogi. Homer daje nam prawie na każdym kroku sposobność poznania arcydzieł starożytnej sztuki. Jedną z głównych zasad, obowiązujących niejako artystę, jest zachować miarę w afekcie i wybrać produktywny moment, t. j taki, któryby zostawiał szerokie pole fantazyi artysty. Wszelako robiąc spostrzeżenia na dziełach sztuki, niekoniecznie musimy się krępować teoryą estetyków pewnej epoki; każdy bowiem wiek ma swoje odrębne pojęcia o sztuce i jej piękności. Czytając poetów i obserwując równocześnie biusty i posągi bogów i bohaterów, możemy się najlepiej nauczyć spostrzeżeń estetycznych i poznać sztukę.

Zwracamy[1]) się do kolosalnej głowy Dzeusa olimpijskiego. Znaleziono ją w ostatnim dziesiątku lat zeszłego stulecia za papieża Piusa VI. w Otricolim, gdzie robiono wykopaliska. Zdaniem archeologów i głośnych estetyków Fidyas, tworząc sławną statuę Dzeusa olimpijskiego, trzymał się wiernie tekstu Iliady ks. I. w. 528 i nst.

Wprawdzie Zeus z Otricolego nie jest kopią statuy Fidyasa, jak to dawniej powszechnie przypuszczano, mimoto idąc za nauką Lessinga, można wykazać istotny związek między opisem Homera a rzeźbą artysty. Tak nam też przedstawia Homer Olimpijczyka. Sytuacya jest taka: Tetyda błaga Dzeusa na klęczkach, by uczcił jej syna Achillesa, zhańbionego przez Agamemnona.

Z opisu Homera widać, że jego Dzeus jest ponurym, waha się uczynić zadość prośbie Tetydy, choć jej tego wręcz nie odmawia i chce spełnić życzenie matki, stroskanej o syna. Dzeus wprawdzie kłótni i swarów się nie boi, ale chciałby ich za wszelką cenę uniknąć: jest to rys uległości, prawie słabości charakteru. Zarazem skinieniem głowy wstrząsa Dzeus Olimpem: to znak jego nadziemskiej siły i majestatu. Jak tedy wyobrażamy sobie Dzeusa olimpijskiego według opisu Homera? — Dzeus olimpijski to typ, jednoczący w sobie z jednej strony miękkość i łagodność, a z drugiej siłę i surowość. A teraz oglądnijmy figurę! Z opisu Homera odnieśliśmy ogólne wrażenie takie, że w tej silnej i wielkiej

[1]) Objaśnienie Dzeusa z Otricolego według obrazu Hoppego.

głowie, która dzięki bujnie spadającym kędziorom (oznace wiecznej młodości) wydaje się nam jeszcze większą, ucieleśniono siłę, moc, potęgę i majestat ojca bogów i ludzi. Na jego czole zasiadła powaga, prawie lekki odcień troski, dokoła zaś ust igra łagodność, niby dobrotliwy uśmiech. Oto są spostrzeżenia ogólne. Przypatrzmy się szczegółom! Szerokie, podniesione i wysokie czoło — to oznaka mądrości. Na niem pełno myśli, widoczne brózdy i wzniesienia świadczą o wielkiej energii i niezłomnej woli; brwi nie są równe: po jednej stronie więcej wypukłe, a po drugiej więcej proste; oczy leżą głęboko w cieniu, pełnym tajemniczości, szeroki grzbiet nosa każe nam się domyślać stałości charakteru i silnej woli, lekko zaś rozchylone usta nadają całości pewien rys miękkości. Ogólny wynik naszych spostrzeżeń jest następujący: Moc, siła i energia mają przewagę nad miękkością i łagodnością. Ten wizerunek głowy Dzeusa olimpijskiego odpowiada we wszystkich szczegółach opisanemu w Iliadzie. Jeszcze dalsze są spostrzeżenia możliwe: oto możemy sobie wyobrazić, jak to czoło otrzymuje głębsze brózdy, albo jak się wyjaśnia i wypogadza, jak te brwi jeszcze straszniej się chmurzą i marszczą, albotež wypogadzają, jak te lekko rozchylone usta składają się do dobrotliwego uśmiechu, albo gniewnie się zaciskają. Przypuśćmy w końcu odpowiednio do powyższej sytuacyi w Iliadzie, że artysta wybrał ten moment, kiedy Dzeus na błagającą o pomoc Tetydę spogląda, to wybrał rzeczywiście moment najtrafniejszy i najproduktywniejszy [1]).

Już dawniej znawcy piękna zwracali uwagę na ważność i znaczenie sztuk plastycznych w wychowaniu szkolnem; mianowicie żądali, ażeby młodzież szkół wyższych obok klasycznych wzorów poezyi zaznajamiano także z najcenniejszymi płodami w dziedzinie sztuki plastycznej. W nowszych zaś czasach coraz więcej w tym duchu odzywa się głosów, a każdy prawie przemawia za materyałem poglądowym, czerpanym z wzorów starożytnej sztuki, do którychby można nawiązać uwagi estetyczne przy lekturze klasyków.

Z licznych reprodukcyi obrazów, wydanych dla poznania kultury [2]), pokaże się, jak sztuka każdego narodu w parze z jego kulturą się rozwija i postępuje, jak tą samą drogą kroczy i od niej zależy. Najlepszą sposobność do osiągnięcia tego celu podaje nauka historyi powszechnej: uczniowie poznają drogą naturalną kulturę ludów azyatyckich z ich sztuką, sztukę egipską, klasyczne wzory mistrzów greckich, sztukę czasów rzymskich i wieków średnich aż do pojawienia się Laokoonta. Zreasumowanie nabytych wiadomości na poszczególnych stopniach nauki przed lekturą Laokoonta, a raczej przypomnienie rzeczy znanych, nie tylko będzie pożądanem przygotowaniem do lektury Laokoonta, ale zarazem przeglądem dziejów sztuki. Kwestya tedy artystycznego kształ-

[1]) Podług A. Ahlheima; por. Lehrproben und Lehrgänge zesz. 48.

[2]) Seemans Wandbilder. Meisterwerke der bildenden Kunst, Baukunst, Bildnerei, Malerei. Mit Text. Lipsk 1895.

cenia młodzieży w gimnazyum stoi w blizkim związku z lekturą Laokoonta. Oglądanie zabytków i dzieł sztuki, zwiedzanie muzeów i galeryi obrazów pod doświadczonem kierownictwem fachowem może znacznie obudzić zmysł piękna i zainteresowanie w kierunku archeologicznym i artystycznym. Tak się dzieje zagranicą. W Hamburgu zwiedzają gimnazyaści klasami galeryę obrazów i otrzymują fachowe pouczenie o sztuce [1]). U nas w Krakowie a po części i we Lwowie, możnaby to z korzyścią dla wychowania przeprowadzić. Nierzadko też i mieście prowincyonalnem spotykamy zabytki dawnej architektury, rzeźby lub malarstwa.

Historya pedagogii poucza, że jeszcze w w. XVIII. prawdziwa znajomość »artium bonarum, liberalium sive ingenuarum« cechowała wszechstronnie wykształconego człowieka. Później zaś pod wpływem różnorakich czynników społecznych i politycznych zaniedbano kierunku artystycznego, a sztuki zaczęto zimno, po dyletancku studyować. Nawet częściowe kształcenie młodzieży w kierunku artystycznym z czasem ustąpiło miejsca, że się tak wyrażę, wykształceniu polihistorycznemu.

Gdy sprowadzono kierunek wychowania na tory czysto scientyficzne, mało albo wcale nie troszcząc się o arcydzieła rąk ludzkich, nie dziw, że poczucie piękna u ogółu powoli zaczęło zanikać, bo zaniedbano kształcenia tak ważnego narządu zmysłu, jakim jest oko. Zmysł słuchu zawsze więcej kształcono i kształcą przez dość powszechne uprawianie instrumentalnej i wokalnej muzyki. Stądto i u nas zjawisko dość powszechne, że na produkcyach muzykalno-wokalnych, zebraniach towarzyskich, koncertach i artystycznych wieczorkach publiczność nawet przeciętna, zachwyca się i odczuwa więcej piękno muzyki, śpiewu, i poezyi, niż wartość i piękno sztuk plastycznych.

Toteż podnoszą się w sferach pedagogicznych głosy za takim ustrojem szkół, w którychby także wykształcenie artystyczne należycie uwzględniono. Godzi się zauważyć, że w dalszym związku z artystycznem wykształceniem zostają gimnastyka, wolne gry i zabawy, dzieła zręczności, ślizgawka, pływanie, wiosłowanie i t. p. Boż istotnie szkoły są powołane obok pielęgnowania wiedzy także do otaczania swą pieczą sztuk i zręczności [2]).

Wychowywać to znaczy wpływać na wolę wychowanków; lecz chcąc wpłynąć na wolę, musimy nietylko wywołać wyobrażenia, lecz także wzbudzić uczucia, a może i skłonności. Uczucia bowiem są źródłem wszystkich naszych pragnień i pożądań. Wprawdzie estetyczne wykształcenie niezupełnie wpływa na wolę i urobienie charakteru jednostki, lecz wiedza z artyzmem składają się na jej wykształcenie; ono wskazuje cel, do którego dążności ludzkie należy skierować.

---

[1]) Por. A. Lichtmark, Übungen in der Betrachtung von Kunstwerken. Nach Versuchen mit einer Schulklasse herausgegeben von der Lehrervereiniung zur Pflege der künstlerischen Bildung. Hamburg 1897. Als Manuscript gedruckt.

[2]) Artykuł niniejszy uwzględnia rozprawy Rauscha, Wernera, Mengego i innych. Por. Lehrproben und Lehrgänger, zesz. 38, 48, 53.

Do niedawna, chcąc pouczyć w najwyższych klasach o dziełach sztuki plastycznej, trzymano się Lessinga: oceniano w drodze krytyki rzeźbę i malarstwo; dzieło sztuki przymierzano do reguły estetycznej. Ta metoda wychodzi w gimnazyum z używania; biegli i kompetentni znawcy: wspomniany A. Lichtwark i K. Lange[1]), radzą zadowolić się nauką z poglądu. Takież traktują sztukę w gimnazyach niemieckich.

Takie postępowanie za Lessingiem wskazane jest jako środek wypróbowany na najwyższym stopniu nauki w uniwersytecie przy omawianiu dzieł sztuki równolegle z utworami poetyckimi. Tam bowiem przy czytaniu dzieł poetyckich zachowuje się trzy stopnie: krytyczny, literacko-historyczny i estetyczny. Taksamo są możliwe trzy sposoby zrozumienia dzieła sztuki: oglądamy je, dociekając jego znaczenia (treści), rozumiemy je w historycznym związku z innemi zjawiskami, wiadomemi z dziejów i biografii artysty, nareszcie rozważamy je krytycznie i oceniamy według prawideł sztuki.

W szkole średniej zaś uznano krytyczne i literacko-historyczne traktowanie poezyi za bezowocne przechodzące zdolności uczniów w gimnazyum, a zdecydowano się utwory poetyckie przyswajać i objaśniać jako osobne dzieła sztuki według ich treści. Na tym samym też punkcie stoi sprawa objaśniania obrazów, a że tą drogą trafiono do właściwego celu, chyba nikt powątpiewać nie będzie.

Przemyśl. *Aleksander Radecki.*

---

[1]) Die künstlerische Erziehung der Jugend. Darmstadt 1894.

Przyczynki do historyi humanizmu i filologii.

Nieznany list Mikołaja Hussovianusa (Hussowskiego).

O rękopisie ces. biblioteki w Petersburgu, sygn. Lat. XVIII. Fol. 59, który był ongi własnością kanoników gnieźnieńskich Stanisława Kilowskiego i Jana Kokalewskiego, a później dostał się do zbiorów Załuskiego, pisałem w pracy swej o Klemensie Janickim. Jest to cenny *liber miscellaneus* z pierwszej połowy w. XVI; prócz kopii zbioru listów, pisanych przez kanonika Kilowskiego lub do niego, zawiera wiele jeszcze materyału zajmującego, różnego rodzaju i różnej treści. W rękopisie tym znalazłem także niewydany dotychczas list poety Mikołaja Hussovianusa czyli Hussowskiego z d. 11. lutego 1531. r. do biskupa Karnkowskiego. List ten, choć krótki i w treść skąpy, a nadto w odpisie nędznym zachowany, zasługuje wszakże na uwagę, gdyż przyczynia się do wyjaśnienia i ustalenia niektórych szczegółów z życia poety i jego stosunków.

I tak — nagłówek listu, wypisany ręką samego przepisywacza, który skopiował list niezadługo po jego wysłaniu do adresata, stwierdza słuszność twierdzenia dr. Jezienickiego [Mikołaj Hussovianus (Hussowski) w świetle najnowszych badań, Kwartalnik histor. IX, 1895, 446], że nazwisko poety w polskiem brzmieniu opiewało Hussowski. Do świadectwa, które dr. Jezienicki odnalazł w zapisku rękopisu biblioteki Ossolińskich l. 2304, przybywa tym sposobem świadectwo drugie, współczesne, stanowcze.

Że Hussowski nie umarł niedługo po r. 1525. (w którym wydany został poemat jego o błogosławionym Jacku), jak twierdzili dawniejsi

pisarze jego żywota, wykazał najnowszy jego biograf i wydawca jego utworów, prof. Pelczar [Nicolai Hussoviani carmina (= Corpus antiquiss. poetarum Poloniae latinorum, vol. IV) Cracoviae 1894, str. XVI. n. i 98 n.]. Za dowód służyły mu wierszyki poety, umieszczone na czele dwu dziełek, wydanych w r. 1533., jednego w Pułtusku, drugiego w Krakowie[1]). W liście, poniżej wydrukowanym, zyskujemy nowe niezbite świadectwo, że poeta żył w r. 1531., i dowiadujemy się zeń, że mieszkał naonczas w Pułtusku, nękany ciężką chorobą, która mu dokuczała od lat wielu.

List ten wykazuje nam nadto, że poeta pozostawał w stosunkach z Janem Karnkowskim nietylko w r. 1523., kiedy mu, jako kanonikowi krakowskiemu i sekretarzowi królewskiemu, ofiarował swe usługi w krótkim wierszyku (u Pelczara str. 107 n.), lecz także później, kiedy Karnkowski siedział na stolicy biskupiej w Przemyślu i niebawem po Macieju Drzewickim miał się przenieść na stolicę do Włocławka.

Jaką drogą list dostał się do zbioru kanonika Kilowskiego, powiedzieć niepodobna. Godzi się jednakże nadmienić, że Kilowski obok kanonikatów w Gnieźnie i Płocku piastował także godność dziekana pułtuskiego. Do nielicznego więc grona osób, o których wiadomo, że miały znajomość z Hussowskim, zaliczyć będzie można także kanonika Kilowskiego.

[1]) Tem drugiem dziełem jest »Rubricella cottidiana pro dioecesi Cracoviensi ad annum 1534«; Hussowski (Ussovius) zamieścił w niej »Adhortatio pastorum ad curam gregis Dominici«. W w. 7. tej *Adhortatio* czyta Pelczar (wyd. str. 110): Sed cave quem tondes. Dr. Jezienicki pisze w recenzyi wydania prof. Pelczara, *Eos* II., 101: »błędne quem należy poprawić na quod, zgodnie z edit. I.« (t. j. z egzemplarzem bibl. Ossolińskich). Prof. Dembitzer (*Eos*, III., 170) wystąpił z obroną lekcyi quod i zauważył również: »Sed in exemplari bibliothecae Ossolinianae lectionem quod deprehendimus«. Otóż dr. Krček poprosił mię, abym korzystając ze sposobności, która się właśnie nadarzyła, podał do wiadomości, że w egzemplarzu biblioteki Ossolińskich wydrukowane jest *q* z kreską przekreśloną w poprzek czyli *qui*. Lekcya ta daje sens dobry i czyni wszystkie domysły zbędnymi.

Nicolaus Hussowski Reverendissimo domino episcopo przemisliensi.

Reverendissime in Christo pater et domine, domine colendissime! Commendatis meis servitiis in gratiam Vrae Dtionis Rvmae. Qui[1]) li-

[1]) Tak C.; domyślaćby się można *cui*.

benter scriberem frequentius, sed profecto nihil dignae materiae mihi contingit, res vero leves et nullius momenti scribere esset hominis parum considerationis habentis ad cogitationem Vrae Rvmae Dtionis, in rebus semper maioribus occupatam[1]), mallemque factis[2]) et servitiis meis, si licebit[3]), mereri et conservare gratiam Vrae Dtionis Rvmae, quam verborum inanitate, quorum multitudo mihi semper est odiosa. Itaque Vram Dtionem Rvmam plurimum rogo, velit imputare mihi raram ex hac ratione litterarum scriptionem. Si tamen aliquid tale acciderit, quod respectu rationabili debeat[4]) scribi, profecto *non*[5]) mihi erit omissum, et si quid intellexero, in quo opera mea gratificari Vestrae Dtioni Rvmae *possem*[6]), animus est paratus semper pleno et ferventi[7]) affectu. Valetudo[8]) mea de statu veteri nihil se movit. Cuius taedia, ut possum, studiis allevo[9]) scribendo semper aliquid aut legendo, ut cessante pedum officio caput non otietur[10]). Commendo mea servitia Vrae Dtioni Rvmae utque me sua gratia non privet, summopere rogo, quam mihi per quaevis, etiam difficillima si[11]) esset occasio et facultas, libenter vellem conservare. Cupioque ut diu ac felicissime valeat. Ex Poltowsk Saturni 11. februarii anno Domini milesimo quingentesimo tricesimo primo.

[1]) C. occupatas.
[2]) C. factas.
[3]) C. licerit.
[4]) C. del | beat
[5]) *non* dodałem.
[6]) W ten sposób lub podobnie trzeba tekst przechowany w rkp. uzupełnić.
[7]) C. fruenti.
[8]) C. Valitudo.
[9]) C. allevio.
[10]) O chorobie swej mówi poeta Carm. min. 8, 6 n. u Pelczara str. 108. i w wierszyku ad lectorem, umieszczonym na czele poematu o błogosł. Jacku, u Pelczara str. 56. n.; por. zwrot podobny, jak w liście, w. 9 n.:

Sic ululans, quem vis captum tenet horrida morbi,
Tristia qua possum tempora voce levo.

[11]) C. difidentiam difficia, lecz difidentiam przekreślono.

Lwów. *L. Ćwikliński.*

Marceli Motty (1818—1898). [1])

Marceli Motty urodził się w Poznaniu 5. czerwca 1818. Ojciec jego Jan, urodzony w Paryżu, jako piętnastoletni chłopiec dostał się do Wielkiego Księstwa Poznańskiego. Przez sześć lat bawił w Miłosławiu, przygotowując młodych Mielżyńskich do francuskiego gimnazyum w Berlinie. Za Księstwa Warszawskiego otrzymał nominacyę na nauczyciela języka francuskiego w szkole departamentowej w Poznaniu, a gdy tę w r. 1815. przekształcono na pruskie gimnazyum, władza pruska zatwierdziła go na zajmowanem stanowisku. Jan Motty, chociaż Francuz, nauczył się po polsku. W r. 1823. wydał Wstęp do historyi naturalnej, zastosowanej do szkół poznańskich, a w następnym roku Précis de l'histoire de la literature française. Więcej znaną jest jego Książeczka do nabożeństwa, na którey się modliła św. Jadwiga, którą przypadkiem znalazł u pensyonarza swego, Gozimirskiego, i wydał w r. 1823. Wydanie to jest tem szacowniejsze, że rękopis, wróciwszy do rodziny Gozimirskich, zaginął i dotąd pomimo wznowionych kilkakrotnie poszukiwań się nie odnalazł. Jan Motty ożenił się z Polką i miał troje dzieci: starszym synem był Marceli, młodszy Stanisław jest obecnie prezesem Koła polskiego w sejmie pruskim, córka Walentyna była żoną znanego z prac filologicznych i literackich Hipolita Cegielskiego.

Pierwsze nauki pobierał Marceli Motty w domu. W r. 1826. wstąpił do gimnazyum *ad St. Mariam Magdalenam*. Złożywszy w r. 1836. egzamin dojrzałości, udał się na studya do Berlina. Studya jego rozciągnęły się na język łaciński, grecki, francuski, historyę, filozofię i pedagogikę. Ojciec, sam przyrodnik, życzył sobie, aby wciągnął w zakres swych studyów także nauki przyrodnicze, pragnąc niejako utrzymać tradycyę tej nauki w swej rodzinie, lecz Marceli ograniczył się wysłuchaniem jednego popularnego wykładu botaniki. Nie porzucił jednakże zupełnie nauk przyrodniczych i jako dyletant doprowadził do pięknego zbioru owadów.

Uniwersytet berliński pozostawał wówczas pod wpływem filozofii Hegla. Hegel umarł w r. 1831., lecz filozofia jego, nastrojona na narodowy ton niemiecki i popierana przez rząd, znalazła naśladowców w prawniku Gansie, estetyku Hothonie, filozofach Werderze, Michelecie i wielu innych. Zapał do filozofii, który ogarnął młodzież polską pod bezpośrednim wpływem Hegla, a który wydał Kremera, Libelta i Cieszkowskiego, utrzymał się jeszcze po jego śmierci między polskimi słuchaczami uniwersytetu berlińskiego, a chociaż pokolenie to nie wydało filozofów polskich, wykształcenie młodzieży zyskiwało jednak podstawę filozoficzną i idący za tem uszlachetniający idealizm. Zaniedbanie filozoficznego wykształcenia w dzisiejszych czasach przyczynia się do zmaterya lizowania sfer naszej inteligencyi. Marceli Motty wstąpił także w szeregi heglistów.

---

[1]) Życiorys niniejszy jest skróceniem obszerniejszego życiorysu, wydrukowanego w *Dzienniku poznańskim* na rok 1898. nr. 208 nst.

W studyach filologicznych poddał się wpływowi Zumpta, który erudycyą swoją, jak się zdaje, więcej zaimponował młodemu adeptowi filologii, aniżeli genialniejszy od swego kolegi August Boeckh. Zumptowi zawdzięczał później polecenie do uczonych paryskich. Po trzech latach wytężonej pracy nadszedł czas egzaminów. Marceli Motty doktoryzował się w lipcu 1840 na mocy rozprawy De Fauno et Fauna siue Bona Dea eiusque mysteriis, a bezpośrednio potem zabrał się do egzaminu *pro facultate docendi* i złożył go w grudniu tegoż roku.

Rozprawa jego doktorska jest próbą wyjaśnienia dwu postaci bóstw starożytnych w sposób zgodny z ówczesnem tłómaczeniem zjawisk mitologicznych. Autor podsuwa omawianym bóstwom znaczenie fizyczne. Rzymski Faun ma być uosobieniem męskiej, płodzącej siły ziemi, podobnie jak grecki jego pierwowzór, Pan. Czczona zaś przez niewiasty rzymskie pod imieniem Bonae deae bogini jest według autora uosobieniem ziemi, ziemi żywicielki, jej siły rodzącej. Cześć jej miała się dostać do Italii z Grecyi. Bona dea nie oznacza nic innego, jak Demetrę, która na gruncie italskim miała otrzymać imię Fauny. Na jej cześć odbywały się corocznie misterye, w których tylko kobiety mogły brać udział. Obrzędy misteryów były według Marcelego Mottego czynnościami obrazowemi, oznaczającemi pewne siły przyrody.

Od czasu napisania powyższej rozprawy, zmieniły się znacznie zapatrywania na mitologię. Dlatego wyniki jej nie mogą już dzisiaj zadowalać. Ale nic dziwnego; od tego czasu upłynęło już lat nieomal sześćdziesiąt. Dziś niepodobna twierdzić, by Faun był przeniesionym z Grecyi Panem; oba bóstwa powstały niezależnie od siebie i należą do tych istot, któremi wyobraźnia starożytnych zapełniała i ożywiała lasy, błonia, niwy. Natomiast słusznie uważa autor Bonam deam za bóstwo greckie, tylko że niemożna jej utożsamiać z Demetrą; najprawdopodobniej właściwem imieniem bogini, pod którem znaną była wtajemniczonym swoim czcicielom, jest Damia. W Italii identyfikowano ją z dawniejszem bóstwem rzymskiem, Fauną.

Na swój czas była rozprawa Mottego bystrem usiłowaniem rozwiązania trudnych zagadnień mitologicznych. Trwałą jej zasługą jest zgromadzenie porozrzucanego materyału literackiego, epigraficznego i archeologicznego. Z tego powodu dotąd z uznaniem jest cytowana w podręcznikach mitologicznych, jako pierwsza próba wytłómaczenia Fauna i Bonae deae. Napisana jest jasno i łaciną gładką. Między tezami doktorskiemi znajdujemy dwie, odnoszące się do literatury polskiej: historiae litterarum Polonicarum nequaquam adnumerandos puto eos, qui latine scripserant, i: male narrant, qui Francogallicas litteras Polonorum poesi nocuisse putant.

Znajomość języka francuskiego, którą wyniósł z domu i zgłębił przez studya w uniwersytecie, zwróciła na niego uwagę władz szkolnych. Życzliwie dla niego usposobiony radca konsystoryalny Jacob, zawiadujący szkolnictwem poznańskiem, zamierzał wysłać go na koszt rządu na dalsze studya języka francuskiego do Francyi. Zanim jednakże to nastąpiło, kazano mu odbyć t. zw. rok próby. Posłano go do szkoły

realnej w Międzyrzeczu. Za renumeracyą 16 tal. 20 srg. miesięcznie uczył w szkole międzyrzeckiej łaciny i greki, w drugiem półroczu dodano mu jeszcze do tego 5 godzin języka polskiego, sam zaś dla siebie pracował w historyi.

Tu nad zlewem Obry i Paklicy począł myśleć o przekładach z literatury starożytnej na język polski, które później stanowiły znaczną część jego literackiej działalności. Bez żadnych wzorów i subsydyów polskich, których mu miasto nawskroś niemieckie nie mogło dostarczyć, przetłómaczył na próbę heksametrem pierwszą satyrę Horacyusa: Qui fit Maecenas? Co do budowy wiersza naśladował Mickiewicza, odstępując od jego heksametru w trzeciej stopie. Mickiewicz w tem miejscu umieszcza zwykle spondej. »Mnie się zdaje«, pisze, »że równie dobrze może być na trzeciem miejscu daktyl, skoro ostatnia krótka tego daktylu jest albo jednozgłoskowym wyrazem, albo pierwszą przyciskową sylabą następnego wyrazu. Jednozgłoskowe brałem za długie, skoro *arsis* na nie pada, również jak i bezprzyciskowe sylaby w kilkosylabowych wyrazach«. Jak poważnie, a z drugiej strony nieśmiało do tej pracy się zabierał, wnosić można z tego, że prosił o przysłanie mu »Poetyki« Królikowskiego. Kiedy następnie otrzymał egzemplarz »Grażyny« i porównał swoje heksametry z mickiewiczowskimi, znalazł ku wielkiemu zadowoleniu swemu, iż postępował podług tej samej metody. W kilka tygodni potem przesłał z Międzyrzecza do Poznania do ocenienia szwagrowi swemu, Cegielskiemu, drugą odę Horacyusa.

Po skończeniu roku próby otrzymał wiadomość, że ministeryum wysyła go do Paryża, przyznawszy mu stypendyum 400 talarów. Jechał przez Berlin, Magdeburg, Halę, Kassel, Frankfurt nad Menem, Moguncyę, Akwizgran, Liège, Brukselę. W Brukseli odwiedził Lelewela. Pod wrażeniem tego starca, skołatanego wiekiem, żyjącego w dumnej nędzy, a szanowanego powszechnie, napisał artykuł dla *Orędownika naukowego*. Wyszedł on jednakże dopiero po śmierci Lelewela w »Listach Wojtusia« i nieco rozszerzony w drugiej części »Przechadzek po mieście«. W Paryżu zamieszkał *en étudiant* w *Quartier latin*. Urządziwszy się, zaczął się rozglądać po Paryżu. Widząc zaś, że umysły rodziny, a zwłaszcza ojca, żywo są zajęte jego pobytem w Paryżu, zdawał w listach wiernie sprawę ze swoich wrażeń. Ustępy z niektórych listów ogólniejszej treści dostały się do *Orędownika naukowego* na rok 1842. i 1843. n. p. Lud francuski, jego zabawy, Pola elizejskie; Sorbona i Collège de France; Karnawał paryski. Są to lekkie i barwne opisy życia paryskiego, zdradzające już wtedy ogromną jego zdolność do fejletonu.

Szukając dla swoich studyów łączności z uczonymi, zrobił spostrzeżenie, że w Paryżu trudno nawiązywać stosunki. Wizyty u uczonych paryskich, do których przystęp otwierały mu listy polecające Zumpta, kończyły się na kilku ogólnikowych frazesach i nie doprowadziły do bliższej zażyłości. Tego rodzaju była jego wizyta u znanego helenisty, Benedykta Hasego, współpracownika nowego wydania Stefanusowego *Thesaurusa*. Mimoto udało mu się zbliżyć do kilku uczonych francuskich.

Zapoznał się z uczonym epigrafikiem Lebasem, profesorem szkole normalnej i członkiem Instytutu. Lebas wkrótce potem przedsięwziął podróż na Wschód i wsławił się dziełem, wydanem wspólnie z Waddingtonem p. n. Voyage archéologique en Asie Mineure, którem rozszerzył znacznie znajomość napisów greckich. Za jego pośrednictwem otrzymał pozwolenie uczęszczania na posiedzenia Akademii napisów i korzystania z biblioteki Mazarina. Jak się zdaje, zajął się Lebas szczerze młodym polskim uczonym i obiecał mu dostarczyć sposobności przyjrzenia się szkolnictwu francuskiemu. Marceli Motty zamyślał bowiem wypracować dla pruskiego ministeryum oświaty referat o tym przedmiocie. Jednakże podczas gdy dzisiaj świeckie kolegia francuskie (ale nie duchowne) dla każdego cudzoziemca stoją otworem, wówczas pomimo usilnych starań nie mógł sobie do nich wyrobić przystępu. Za to z łaski Lebasa miał sposobność uczestniczenia w uroczystości rozdania nagród uczniom gimnazyalnym (grand concours des collèges).

Przez Lebasa poznał innych uczonych paryskich. Bardzo życzliwym okazał się dla niego Lejard, były sekretarz Talleyranda, prezes Akademii napisów, autor dzieła o mitologii wschodniej. Pośredniczyła w tej znajomości także rozprawa Mottego »De Fauno et Fauna«. Poznał historyka sztuki i archeologa Karola Lenormanta, autora wielu uczonych dzieł. Zaznajomienie się z panem Bacherem zdecydowało jego zamiłowanie do historyi.

Książka Bachera »Introduction à la science de l'histoire« poruszyła w jego umyśle spekulacyę filozoficzną, do której się wprawił swego czasu w uniwersytecie. Zaczął inaczej pojmować historyę: opuścił stanowisko indywidualne, a przeniósł punkt patrzenia na zbiorowe organizmy, składające ludzkość. Historya przestała być dla niego zbiorem faktów, wojen, układów, zatargów dynastycznych, a stała się organizmem naukowym, rządzącym się ideą i mającym cały świat objawów. Książka Bachera, na którą się powołuje także Mickiewicz w swych wykładach, tem więcej go zajęła, że otwierała przed nim nieznane dotąd widnokręgi. Za jego czasów szkolnych bowiem historya uchodziła za przedmiot poboczny, wegetujący w cieniu przedmiotu, który koncentrował w sobie całe wykształcenie, t. j. łaciny.

Pod wpływem historyozofii Bachera Marceli Motty napisał i wydrukował w *Orędowniku naukowym* na rok 1843. rozprawę p. n. Słówkilka o historyi powszechnej i wykładzie jej po gimnazyach. Jeżeli wychowanie ma doprowadzić do umoralnienia człowieka, najprzedniejszym przedmiotem kształcenia jest obok nauki religii nauka historyi. Historya ma w sobie siłę wychowawczą. Człowiek bowiem nie może zasklepić się w swojem *ja* i zostać egoistą, widząc w nauce historyi, że każdy naród i każdy osobnik ma swoją funkcyę do spełnienia. Pod wpływem nauki historyi poznaje, że nie istnieje dla siebie, lecz dla ogółu. Nauka historyi przekonywa go, że człowiek, żyjący zdala od organizmu ludzkiego, jest nieprawdą, jest chorobą. Nie ograniczając się do określenia wychowawczego działania historyi, próbował młody pedagog dać także dydaktyczne szczegóły. Trzystopniowość nauki histo-

ryi, którą poleca, dziś w szkołach pruskich jest przeprowadzona. Co zaś do techniki postępowania dydaktycznego, dzisiejszy sposób uczenia historyi różni się od sposobu, poleconego w niniejszej rozprawie, n. p. na zakładanie skryptów historycznych dzisiejsza dydaktyka chybaby się nie zgodziła. W ogólności część, tycząca się praktycznej nauki historyi, słabszą jest, aniżeli część ogólna: czuć w niej brak indukcyi szkolnej i doświadczenia, które się zyskuje przez dłuższe obserwowanie młodocianych umysłów. Rozprawa ta, która, o ile mi wiadomo, jest jedyną pracą pedagogiczną Marcelego Mottego, miała w tłómaczeniu niemieckiem być przesłaną ministeryum oświaty pruskiemu.

W pierwszych miesiącach swego pobytu w Paryżu żył przeważnie z Francuzami. Było to zgodne z głównym celem, dla którego udał się do Francyi, t. j. z celem wyuczenia się języka francuskiego. Jakoż po kilku miesiącach zrobił to przyjemne doświadczenie, że kiedy mówił po francusku, nikt go nie uważał za cudzoziemca. Z czasem nawiązał także stosunki z wychodźcami polskimi. Poufniejsze zbliżenie się do emigracyi nie było jednak łatwem dla kogoś, który przekonaniami swemi stał poza jej kołem. Jak wiadomo, emigracyę pochłaniała polityka: stronnictwa, które swego czasu zwalczały się w kraju, przeniosły tę walkę na obcą ziemię. Politykowanie było w emigracyi tak ogólne, że tylko wyjątki zdołały się pogodzić z rzeczywistością i, stojąc zdala od od niesnasek, poświęcić się realnej i produktywnej pracy. Kto w emigracyi nie zajmował się polityką, zwłaszcza w czasie, poprzedzającym rok 1846, stawał osamotniony poza kołem, lub ograniczyć się musiał do ciasnego kółka ludzi tak samo myślących. Wśród takich warunków niemożna się dziwić, że Marceli Motty, który przyjechał do Paryża nie, aby się bawić w politykę, lecz aby się uczyć, patrzyć, zbierać, czuł się obcym w kołach wychodźtwa. Nie stroniąc więc od emigracyi, nie zasymilował się z nią i szedł swoim własnym torem.

Z artystów odwiedził Norwida, lecz znajomość skończyła się na pierwszej wizycie. Bliżej zapoznał się z braćmi Oleszczyńskimi, rzeźbiarzem i rytownikiem. W czwartki bywał w domu z Tańskich Hoffmanowej. Słowackiego poznał za pośrednictwem Teodora Morawskiego i odnowił z nim po sześciu latach znajomość w Poznaniu. Bywał także u dra Raciborskiego, paleografa Jastrzębskiego, u autora Wernyhory, Michała Czajkowskiego, Ordęgi i wielu innych. Nieraz pośredniczył między literatami paryskimi a krewnym swoim Poplińskim, jako redaktorem *Orędownika naukowego*.

Raczej przypadkiem, niż umyślnie, zajął Marceli Motty nieprzyjazne stanowisko względem towianizmu, a temsamem i Mickiewicza. Rok 1842, w którym przybył do Paryża, był chwilą największego rozkwitu mesyanizmu. W Księstwie wtedy o Towiańskim głuche i niepewne krążyły wieści. Dlatego, kiedy w kilka dni po przyjeździe Marcelego do Paryża, Mickiewicz zaprosił wszystkich rodaków do swego mieszkania, w którem miał przemawiać Towiański, powodowany ciekawością poszedł wraz z innymi. Przemowa Towiańskiego i to, co się bezpośrednio po niej działo, dziwne wrażenie zrobiło na Marcelim Mottym. Nie mógł pojąć szału i zachwytu, jaki ogarnął zgromadzonych. Mimowoli pytał się sie-

bie, kto tu jest przy zdrowych zmysłach, a kto postradał rozum: czy ci, którzy korzyli się przed fantazyami litewskiego proroka, czy on, który widział w tem wszystkiem objawy chorobliwego umysłu. Pisząc w kilka dni potem list do Macieja Mielżyńskiego, zdał sprawę z wrażenia, jakie na nim zrobił Towiański. Charakterystyka Towiańskiego, poważna i bezstronna, z prywatnego listu dostała się bez jego woli do *Orędownika*, Popliński wydrukował ją w nr. 42. swego pisma na rok 1842. Zrobiła wielkie wrażenie w Księstwie, lecz niemniej poruszyła umysły Towiańczyków w samym Paryżu, tem więcej, że redakcya dodała od siebie na końcu rozstawnemi czcionkami wydrukowane wyrazy: a e g r i s o m n i a. Ten dodatek uraził Towiańczyków. Na posiedzeniu Towarzystwa literackiego, na którem także Marceli Motty był obecny, czytano ów artykuł. Morawski, Zamojski i inni oświadczyli, że znają autora.

Z Mickiewiczem Marceli Motty się zapoznał, ale nie zbliżył się do niego. W r. 1842. Mickiewicz zupełnie był oddany sprawie Towiańskiego i przyjmował u siebie tylko jego zwolenników. W ogólności osobistość jego nie budziła w tym czasie w ludziach, stojących poza towiańszczyzną, tego zapału, co poprzednio. Twórczość jego ustała, a wykłady w Collège de France osłabły tak co do treści, jak co do formy. Marceli Motty widywał na wykładach o literaturze słowiańskiej samych Polaków, którzy profesorowi zostali wierni, francuscy słuchacze już się byli cofnęli. Pisał jego wykłady i zeszyt ich przesłał do Poznania szwagrowi swemu, Cegielskiemu. Skrypt ten, któryby mógł posłużyć do rekonstrukcyi wykładów Mickiewicza, zachował się. Cegielski prosił go, aby pozbierał wiadomości o Mickiewiczu, jako niezbędne do zrozumienia jego dzieł, zwłaszcza Balad i Sonetów. Czy Marceli Motty uczynił zadość tej prośbie, nie wiemy.

Wśród takich zajęć minął rok, przeznaczony na pobyt w Paryżu. Widoki, jakie się przed nim otwierały w chwili powrotu do kraju, nie były świetne. Wielkie Księstwo Poznańskie miało wówczas, prócz dwu gimnazyów w stolicy, jeszcze tylko gimnazyum w Lesznie i Bydgoszczy i progimnazyum w Trzemesznie. Po powrocie uczył M. przez krótki czas w zastępstwie w gimnazyum Fryderyka Wilhelma w Poznaniu. W październiku r. 1843. został przydzielony jako nauczyciel pomocniczy do gimnazyum św. Maryi Magdaleny. Nadzwyczajny wypadek przerwał jednak jego nauczycielską karyerę.

Przygotowywane przez centralizacyę wersalską powstanie, które wyznaczono na 21. lutego 1846, nie przyszło do skutku z powodu aresztowania Mierosławskiego. Pomimo tego spiskowcy w Poznaniu postanowili w nocy z 3. na 4. marca uderzyć na cytadelę. Zamach się nie udał, ponieważ policya poznańska na kilka godzin przedtem dowiedziała się o tym zamiarze. Przypuszczając, że w zamachu tym wzięli także udział uczniowie gimnazyalni, nakazała rada szkolna gronu nauczycielskiemu, aby urządziło poszukiwania broni po prywatnych mieszkaniach uczniów. Po dwu nauczycieli, jeden Polak i jeden Niemiec, miało w wyznaczonej dzielnicy miasta odbyć rewizyę. Wtedy oświadczyli czterej nauczyciele Polacy, że rozkazu tego nie usłuchają, ponieważ uważają za rzecz niegodną swego stanowiska występować w roli policyi. Byli to Cegielski,

Motty, Gruszczyński i Bronikowski. Trzech ostatnich, ponieważ byli tylko nauczycielami pomocniczymi, usunięto natychmiast z urzędu. Cegielskiemu, który wtedy już był etatowym, wytoczono proces o nieposłuszeństwo władzy i także dano dymisyę. Dotknięci kasatą profesorowie poszukali sobie innego zajęcia. Cegielski założył sklep żelaza, Bronikowski wziął wieś w dzierżawę, Gruszczyński umieścił się jako nauczyciel domowy.

Wyparty siłą faktów z uczonego zawodu Marceli Motty postanowił zostać leśnikiem. Zdaje się, że uległ prądowi który ogólnie wtedy panował w Księstwie. Marcinkowski, Mielżyński, Działyński i wielu innych ludzi dobrej woli głosili konieczność ekonomicznego odrodzenia. Działyński nosił się z zamiarem stworzenia szkoły lasowej w Kórniku. Zdaje się, że on to głównie pchnął Marcelego Mottego na drogę studyów leśnicznych, chcąc w nim mieć kierownika przyszłej szkoły. Praktycznie uczył się Marceli leśnictwa w lasach rządowych, a po rocznej praktyce udał się do akademii lasowej w Neustadt-Eberswalde pod Berlinem.

Wypadki roku 1848. wciągnęły go w ruch rewolucyjny. Należał 19. marca do deputacyi, która wręczyła petycyę w zamku królewskim o uwolnienie z Moabitu Polaków, więzionych za wypadki r. 1846. Bezpośrednio potem przyjechał do Poznania. Dwa dni przedtem Cegielski zaczął wydawać pierwszą niecenzurowaną *Gazetę polską*. Marceli Motty wstąpił do jej redakcyi i był przez pewien czas głównym redaktorem. Po upadku *Gazety polskiej* pisywał do *Gońca* i do założonego w r. 1859 *Dziennika poznańskiego*. Ogólna amnestya po wypadkach lat 1846—1848. przywróciła także na dawne posady dotkniętych dymisyą profesorów gimnazalnych. Z niewielkim żalem zapewne porzucił Marceli Motty karyerę leśniczą, oraz pracę redaktorską, i wrócił do Greków i Rzymian, do wykonywania szlachetnej sztuki dydaktycznej. Siódmego listopada r. 1849. rozpoczął na nowo zawód nauczycielski w gimnazyum św. Maryi Magdaleny.

Po wielu układach postanowiło miasto Poznań w r. 1853. utworzyć miejską szkołę realną. Za staraniem Cegielskiego, jako radnego miejskiego, uwzględniono w tej szkole dostatecznie żywioł polski: połowę grona nauczycielskiego stanowili Polacy, cztery niższe klasy miały osobne oddziały polskie, a i w wyższych połowy przedmiotów uczono po polsku. Marceli Motty otrzymał pierwszą posadę między wyższymi nauczycielami. Dalsze jego losy urzędnicze były stale związane ze szkołą realną. Uczył języka łacińskiego, francuskiego i historyi, kochany i szanowany przez uczniów dwu narodowości i trzech wyznań. Tensam takt, którym się odznaczał w pożyciu z dorosłymi, przeniósł na obcowanie z niedorosłymi. Przez obejście towarzyskie, wytworne choć proste, wielką życzliwość dla uczącej się młodzieży, przez niezniżanie się do płytkiej drobiazgowości, która często obniża powagę stanowiska profesorskiego, przez traktowanie zawodu z wyższego punktu widzenia, otoczył się nimbusem rzetelnej powagi i czci.

Utrwaliwszy sobie stanowisko, wrócił Marceli Motty po dziesięcioletniej przerwie do swych dawniejszych studyów i zabrał się do przekładania poetów starożytnych na język polski. W r. 1852. przetłóma-

czył Sielanki Wergiliusa, następnego roku Satyry, a w rok potem Listy Horacyusa. Tłómaczenia te opierają się na jednej i tejsamej zasadzie. Chodziło głównie tłómaczowi o to, aby, tłómacząc z najściślejszą wiernością, dać przekład, któryby był polską kopią łacińskiego oryginału. Tłómacz był tego zdania, że takie tłómaczenie można w polskim języku łatwiej uskutecznić, niż w wielu innych, dlatego, że język nasz szczyci się niezwykłą giętkością i dowolnością składni i przez kilka wieków kształcił się ściśle podług wzorów łacińskich. Jego tłómaczenia nie są obliczone na ogół, lecz na filologów. Przez to nie stają się jednakże zbytecznemi: o ile dobre tłómaczenie jest najlepszym komentarzem, o tyle zastępuje miejsce komentarza.

Nie trudno zrobić spostrzeżenie, że człowiek ma w swojem życiu dobę najwyższego rozwoju umysłowego, niejako dobę złotą swego żywota, w której, jak to pięknie wyrażali Grecy, jest najtęższym ze siebie samego (δεινότατος ἑαυτοῦ). Ten czas przypada w życiu Marcelego Mottego na lata 1860–1870. Będąc wówczas w sile wieku, przy dobrem zdrowiu i żyjąc w uregulowanych stosunkach, posiadał największą swobodę umysłową i najbystrzejszy dowcip. Stan ten umysłowy objawił się na zewnątrz w fejletonach, które umieszczał stale co sobotę w *Dzienniku poznańskim* od lipca roku 1865. do kwietnia roku 1867. Pisma były bezimienne we formie »Listów Wojtusia« do bawiącego na dobrowolnem wychodźtwie Pafnusia. Dla wykwintności formy interesują jeszcze dzisiaj po trzydziestu kilku latach, chociaż sprawy, w nich omawiane, przestały być dla nas żywotnemi.

Na ten czas przypada także przekład komedyi Arystofanesa. Trudność przekładu Arystofanesa na język polski jest większą, niż przy przekładzie tegoż autora na inne języki, ponieważ język nasz nie znosi składanych wyrazów, bez których przekład Arystofanesa prawie obejść się nie może. Marceli Motty odważył się na przekład wszystkich jednastu komedyi. Na początek wydrukował w Rocznikach Towarzystwa Przyjaciół Nauk na rok 1866. *Chmury*, a gdy te krytyka z uznaniem przyjęła, zachęcony powodzeniem, dokonał przekładu reszty dziesięciu komedyi. Rękopis dostał się do rąk prezesa Towarzystwa Przyjaciół Nauk, hr. Cieszkowskiego. Cieszkowski miał pewne wątpliwości, czy ogłoszenie tego przekładu bez zmiany tekstu lub wypuszczenia niektórych miejsc jest możliwem. Co prawda, wątpliwości te nie były poważnej natury, boć przecież moralność narodu niemieckiego nie ucierpiała przez publikowanie przekładu Donnera albo Droysena. Na zmiany i przeróbki Marceli Motty także żadną miarą nie mógł się zgodzić, bo Arystofanes oczyszczony przestaje być Arystofanesem.. Pertraktacye o wydanie polskiego Arystofanesa ciagnęły się przez lat kilka, aż się wreszcie pokazało, że rękopis zaginął.

Kiedy przed czterema laty dawano w teatrze krakowskim francuską przeróbkę Arystofanesowej Lizystraty, zastosowaną do stosunków galicyjskich, Marceli Motty zasiadł do powtórnego przekładu z oryginału Lizystraty. Przekład ten jest dotąd w rękopisie. Piszący zdał z niego sprawę przed trzema laty na posiedzeniu Towarzystwa filologicznego we Lwowie i odczytał niektóre ustępy. Jest on stosunkowo słabszy,

aniżeli wydany przed trzydziestu laty przekład Chmur. Sześćdziesięciopięcioletniemu tłómaczowi zabrakło przy Lizystracie tej werwy i siły, jaką okazał przy Chmurach.

Wśród pracy zawodowej i zajęć literackich minął wiek siły męzkiej, a rozpoczęła się epoka starości. Czując, że nie może sprostać wielorakim obowiązkom, postanowił Marceli Motty wycofać się z zatrudnień swego urzędu. W r. 1887. złożył stanowisko profesora w szkole realnej. Zwyczajnym objawem sędziwego wieku jest, że dawne wyobrażenia, pozyskane w młodości, cisną się gwałtem pod światło świadomości umysłowej, przyciemniając interes dla teraźniejszości i najbliższego otoczenia. Temu prawu uległ także Marceli Motty. Najdrobniejsze szczegóły z młodości stały się dla niego drogimi, myśl jego z przyjemnością się nimi zajmowała i z przyjemnością koło nich krążyła. Tej psychologicznej niejako konieczności zawdzięczamy powstanie fejletonów w *Dzienniku poznańskim*, zatytułowanych »Przechadzki po mieście«. Pisał je przez pięć lat od roku 1888—1892. Idąc ulicami miasta, opowiada, jak miasto wyglądało dawniej, a przedewszystkiem, kto mieszkał w poszczególnych domach. Przed duchowemi oczyma czytelnika Przechadzek przesuwają się najwybitniejsze postacie, jakie wydało Księstwo w pierwszej połowie tego wieku.

Do dolegliwości Marcelego Mottego przyłączyły się także cierpienia moralne. W spokojny dom jego zaczęły uderzać żałobne gromy smutku. Kochające serce ojcowskie musiało przecierpieć stratę trzech dorosłych córek, zmarłych w kwiecie wieku. W roku 1893. umarła mu żona, a w rok potem syn Władysław, znany ze swych prac z zakresu beletrystyki i sztuki.

Przeciw uczuciu osamotnienia ratował się pracą. Jakoż w r. 1896. wydał tłómaczenie wszystkich dzieł Horacyusa. Bezpośrednio potem zabrał się do tłómaczenia Metamorfoz Owidyusa, które doprowadził do początku jednastej księgi. Śmierć, której oddawna sobie życzył, zabrała go 17. stycznia 1898. roku.

Lwów. *A. Danysz.*

Recenzye i zapiski literackie.

Ziembicki Teofil: Iliady pieśń II. przełożył... Kraków 1897, str. 16.

Wiersz i rytm potoczysty, rymy przyjemne i niewyszukane, język ładny, a myśl oryginału prawie wszędzie trafnie oddana, — oto zalety nowego przekładu Homera. Pisałbym się także i na modernizowanie zwrotów starożytnych przez szan. tłómacza; bo, jeżeli dobroć tłómaczenia, według coraz bardziej rozpowszechniającego się przekonania, mamy jedynie oceniać na podstawie tego, o ile wrażenie wywarte na nas zbliża się do owego, jakie otrzymywał niegdyś czytelnik, który władał językiem oryginału, to oczywiście nietylko mamy prawo, ale powinniśmy nawet przy zmienionych warunkach używać także zmienionych odpowiednio środków technicznych.

P. Ziembicki jest zatem tłómaczem nie bez zdolności, wprawy i należytego zrozumienia celów dobrego przekładu. Z tem wszystkiem jednak nie mógłbym powiedzieć, aby właśnie pod względem stopnia osiągniętego wrażenia przewyższał niektórych z pomiędzy dawniejszych swoich poprzedników, którzy już przed nim pokusili się o przekład albo całości albo tylko poszczególnych pieśni Iliady. Mimo bowiem niewątpliwe zalety tłómaczenia wrażenie pozostaje zawsze jednak dosyć mdłem. Powodem tego, że i u najnowszego tłómacza nie napotykamy stylu prawdziwie poetycznego, który, jak w oryginale, umie wznieść nas na wyżynę i zapomocą zwrotów, szczęśliwie dobranych, tchnąć w naszą duszę to zapał i uczucie podnioślejsze, to znowu wywrzeć efekt, choć pogodny i miły, ale przecież zarówno silny i podniosły.

P. Ziembicki dał nam też przekład »według wydań szkolnych«. Jest to stanowisko stanowczo nienaukowe. Tu są tylko dwie rzeczy do wyboru: albo przełożyć wszystko i odmiennym drukiem zaznaczyć ustępy, uznane powszechnie za wątpliwe, albo tłómaczyć jedynie wiersze pierwotne, autentyczne, a opuścić resztę, za późniejszy dodatek niewątpliwie i powszechnie uznaną. Innego punktu widzenia niema absolutnie. Tymczasem p. Ziembicki opuszcza, nie bez względnej słuszności, później dodany katalog Achajów i Trojan, ale zatrzymuje przygrywkę do niego (str. 14. i 15.), choć i ona również nie wchodziła w skład części pierwotnej.

Lecz mógłby mi ktoś zarzucić, że p. Ziembicki miał na myśli tylko uczni gimnazyalnych i dlatego zastosował się do wydań szkolnych. Podobne stanowisko stworzyłoby prawdziwy *circulus vitiosus*, bo wydania szkolne zmieniają się ciągle i jeden wydawca zatrzymuje to, co drugi pomija bez wahania. Jakąż więc edycyę wziąć tu za podstawę? Obecnie w przeważnej części naszych gimnazyów używają wydania Scheindlera-Sołtysika, w tem niema np. wierszy 53—87. i od 485. do końca, a są za to np. 34. i 35. U p. Ziembickiego przeciwnie: są w znacznej części te, których tam niema, a nie znajdują się inne, przez Scheindlera nie opuszczone. Również i z wydaniem Christa-Fischera nie mogę dopatrzyć się zgodności. Tłómacz np. zatrzymuje wiersze 27, 64, 76—83, 484—493 itd. itd., które Christ, częściowo słusznie, uważał za stosowne pominąć. Szukaćby więc aż trzeba edycyi, według której p. Ziembicki przekładu dokonał.

Lwów. *Korneli Juliusz Heck.*

Morawski Kazimierz: Antygona, tragedya Sofoklesa, przełożona na język polski przez .... Kraków 1898., str. 59.

O tłómaczeniu Antygony Sofoklesa, dokonanem przez prof. Kazimierza Morawskiego, pisano już dość wiele i nader pochlebnie. Punktem wyjścia dla wszystkich recenzentów było przedewszystkiem porównanie z dawniej ogłoszonymi przekładami Smacznińskiego, Węclewskiego, Czubka i Kaszewskiego. Porównanie nie bez słuszności wyszło na korzyść nowego tłómaczenia, jako wyróżniającego się, zdaniem krytyków, pod względem »harmonijnej formy i jasnego wyrażenia myśli«. Nie zaprzeczam ważności podobnego zestawienia, atoli, skoro je już inni przeprowadzili, to ja z swej strony bez zapuszczania się w drobiazgowe szczegóły chciałbym zapytać się raczej: dlaczego przekład prof. Morawskiego wywarł bezwzględnie tak powszechne i niezaprzeczone wrażenie?

Prof. Morawskiego znaliśmy od dawna jako znakomitego badacza, dobrego stylistę i wytrawnego filologa, reprezentującego ponadto, według mego zapatrywania, kierunek zdrowy i do naszych sił i warunków literackich nader trafnie przystosowany. Żeby jednak ten znakomity filolog ukrywał w sobie również duszę poetyczną, to — przyznam się — było dla wielu, a między nimi i dla mnie, prawdziwą i miłą niespodzianką. To też właśnie, a nie subtelne zrozumienie myśli wielkiego dramaturga, — tego u tak wybitnego znawcy literatury starożytnej słusznie spodziewać się należało, — przyczyniło się zapewne głównie do wywołania znacznego wrażenia. Otrzymaliśmy przekład, nietylko trafnie myśli Sofoklesa oddający, ale także pełen zapału i miejscami niemałego powabu i artystycznego polotu. Zapał i przejęcie się ukochanym przedmiotem widnieją tu niemal z każdej karty. One to nastrajają poetycznie duszę tłómacza i udzielają się również czytelnikowi, każąc mu przyznać, że »okrzyczany« klasycyzm nie był wcale tak sztywnym, lecz owszem umiał równie dobrze przyoblec grę uczuć ludzkich w podniosłą szatę poezyi.

Dla powyższych zalet odkładamy też przekład prof. Morawskiego z ogólnem dość znacznem wrażeniem. Bezwzględnie jednak dobrem i zawsze jednakowem tłómaczenie nie jest.

Szczęśliwą w ręku tłómacza była myśl, która kazała mu na początku umieścić przygrywkę, niejako odezwę do czytelnika. Przeprowadzona w tonie podniosłym, pełna zapału i nie bez natchnienia poetycznego, przykuwa odrazu uwagę czytającego, usposabia go mile dla utworu i daje mu równocześnie wskazówki, jak winien cały dramat pojmować. Niestety silne odrazu wrażenie osłabia się wnet. Prof. Morawski zamiast, jak prawdziwemu poecie w takich razach przystało, być zwięzłym i poprzestać na wykazaniu całej skali uczuć u Antygony, przechodzi następnie jakby do udowodnienia, że polski język potrafi odtworzyć wzniosłe żale »greckiej dzieweczki«, bo on od wieków zaprawiony na opiewaniu cierpień ludzkich. Motyw dość powszedni i zamało wątpliwości ulegający, żeby aż argumentów szukać należało w wierszach Jana Kochanowskiego!

Partye chórowe, podobnie jak pierwsza połowa przygrywki, wypadły bardzo dobrze, najlepiej ze wszystkich ustępów dramatu. Tłómacz umiał zawsze trafnie w skarbcu naszej poezyi odnaleźć stosowną zwrotkę i nadać jej barwę, godną chórów Sofoklesa. Nie godziłbym się jednak na zbyt wielkie skracanie porównań i zanadto częste opuszczanie epitetów i przenośni, bo w ten sposób zatraca się wiele z plastyczności oryginału. Pod tym względem Kaszewski ma stanowczą przewagę.

Dyalog przełożono wierszem białym. Szan. tłómacz może wraz z innymi hołduje przekonaniu, że w naszych dramatach najstosowniejszym jest wiersz nierymowany. Lecz choćby wbrew licznym przykładom w istocie tak było, to przecież nie wynikałoby jeszcze stąd, żeby podobne zapatrywania stosować i do przekładów. Wiersz greckich dramatów ma tyle wewnętrznej, w oczy bijącej rytmiczności, że przez nią znajduje się w dyametralnej sprzeczności do mowy niewiązanej. Język polski przeciwnie nie zna kolejnego następstwa długich i krótkich, a akcent jego słów zanadto jest jednostajny. Jeżeli więc i rym mu odbierzemy, to wówczas wiersz zbliży się zanadto do prozy, która tylko w nadzwyczajnych wypadkach, przy zbiegu różnych innych akcesoryów, staje się wyjątkowo poezyą, jak u Krasińskiego. Te okoliczność wyjaśnia nam dostatecznie, dlaczego w przekładzie prof. Morawskiego z tak miłem zadowoleniem witamy po dyalogu każdą partyę chórową. Jeszcze, gdzie ustęp dłuższy wygłasza jedna osoba, tam tej różnicy między oryginałem a przekładem tak bardzo nie czujemy, ale przy krótkich odpowiedziach i zapytaniach, nastręczających każdemu poecie najwięcej trudności, tam mimo szyku wyrazów — nawiasem powiedziawszy — czasem nienaturalnego, proza zanadto blizko ku nam spoziera.

Lwów. *Korneli Juliusz Heck.*

Joël Karl: Der echte und der Xenophontische Sokrates. Erster Band. Berlin 1893, XII, 554.

Wprawdzie Joël w przedmowie, pisanej przed sześciu laty obiecał wkrótce wydać tom drugi i zarazem ostatni tego dzieła, lecz dotąd nie spełnił przyrzeczenia. Tom pierwszy jednak stanowi dla siebie całość, drugi ma tylko zużytkować wyniki, zdobyte w pierwszym tomie do wyjaśnienia etyki osobistej

i społecznej w Memorabiliach Ksenofonta. Joël należy do tej konserwatywnej szkoły, która — stosownie do jego własnych wyrazów w przedmowie — z tekstem obchodzi się oględnie i z niego wyczytywa właściwy obraz pisarza zamiast z powziętem *a priori* mniemaniem o autorze przerabiać i kawałkować tekst przekazany. Zachęcony przykładem nowszej krytyki, która znacznie ograniczyła zakres własności Sokratesowej w pismach Platona, udowadnia, że ściśle trzeba odróżnić Ksenofonta jako biernego sprawozdawcę o Sokratesie od samoistnego autora, zbyt często odbiegającego świadomie lub nieświadomie od swego mistrza. Dotychczasowy stan badań Joël w ten sposób charakteryzuje: Po jednej stronie zwiększająca się ciągle garstka tych, co wątpią o historycznej wierności Memorabiliów i są pochopni z Dümmlerem upatrywać zależność Ksenofonta od cyników; z drugiej zaś strony znaczna większość badaczy, przekonanych niezłomnie o historycznej wierności Ksenofonta i co najwięcej wątpiących w jego zdolność całkowitego pojęcia i ocenienia Sokratesa. Ciekawy zarzut podnosi Joël, że krytyka wzięła Ksenofonta na seryo, a on jest tylko »ein Spaziergänger im geistigen Leben«, któremu brak uzdolnienia do umysłowej karności i objektywnej sumienności (str. 35). Metoda odtworzenia przekonań samego Ksenofonta, przez porównanie Memorabiliów z resztą pism jego, wydała naszem zdaniem o wiele pewniejsze rezultaty, niż próba rekonstrukcyi — na mocy świadectwa Arystotelesa — duchowej postaci Sokratesa, nie tyle jako praktyka i etycznego reformatora, ile jako racyonalisty.

Oprócz wiary w *dajmonion* i *sny* odpadają dla Sokratesa wszelkie inne sposoby odgadywania przyszłości. Jest to zwrot postępowy od zewnętrzności i zabobonnej czci dla obcej potęgi losu do własnej wewnętrznej odpowiedzialności człowieka. To dajmonion uważa Joël niejako za tajemniczą resztę w rachunku racyonalisty, tymczasem wiara w nie była raczej *spiritus movens* w duchowej organizacyi Sokratesa. Rozum u niego — całkiem podobnie jak u sofistów — nie był najwyższą instancyą, ale torował drogę do δόξα, osobistego mniemania w przeciwieństwie do ἐπιστήμη, t. j. przedmiotowej wiedzy. O tem zdaje się Joël zapominać, trzymając się Arystotelesa, ktory w opaczny sposób ze Sokratesa zrobił — może pod wpływem Platona — Pitagorejczyka, nad ἄλογον μέρος ψυχῆς przechodzącego do porządku dziennego. Nie tu miejsce szeroko dowodzić, że to znaczy odcinać Sokratesa od pnia filozofii greckiej, która się rozwinęła w przeciwstawieniu do ścisłej wiedzy. Pominąwszy ten błąd kardynalny, każdy musi się zgodzić z Joëlem na oddzielenie racyonalniejszych pojęć o bóstwie Sokratesa od gminnych przesądów Ksenofonta. Wybornem jest określenie προνοίας jako wyobrażenia specyficznie — i to już przed stoikami — Ksenofontowego, zacieśnia się zaś ono do militarnej i ekonomicznej dziedziny. Pod tym względem wyraża się Joël dość drastycznie o Ksenofoncie: »Das Denken an und für sich überliess er dem Sokrates, aber im Vordenken, in der πρόνοια, im Denken für einen Andern und für die Zukunft suchte Xenophon seinen Ruhm« (str. 125). Jako wódz i wojownik wierzy w predestynacyę człowieka do uciążliwej pracy (πόνος), wyrażenia: ἀσκεῖν i ἐκπονεῖν są u niego typowe.

Słusznie Joël odrzuca pomysł Zellera, Kohna i in., porównywania Sokratesa z Kantem; różnicy jednak właściwej między nimi nie dostrzegł. Przez ogłoszenie bankructwa teoretycznego rozumu miał Kant ugruntować prymat

woli, jako rozumu praktycznego, nad myślą; przeciwnie Sokrates oddał ponowanie nad praktyką teoretycznemu rozumowi (str. 175). Daleko odpowiedniejszem dla Kanta jest zestawienie z Anaksagorasem; nie oni wszelako uwydatnili znaczenie woli, lecz cynik Antystenes w starożytności, a Schopenhauer w najnowszych czasach. Zbliżenie Sokratesa do cyników, przed którem Joël się wzdryga, uważam za zasługę Dümmlera. Jeśli prawda, że podług zarzutu Arystotelesa Sokrates utożsamiał ἀρετή z λόγος, to tem się tylko odróżniał od Antystenesa, a zbliżał do Heraklejtosa, że akcentował słowo (λόγος) jako niezbędny warunek oraz poprzednika czynu (por. Arist. Magn. Mor. I, 35, 1198a [10]: διὸ οὐκ ὀρθῶς Σωκράτης ἔλεγε φάσκων εἶναι τὴν ἀρετὴν λόγον· οὐδὲν γὰρ ὄφελος εἶναι πράττειν τὰ ἀνδρεῖα καὶ δίκαια μὴ εἰδότα καὶ προαιρούμενον τῷ λόγῳ. — Tucyd. II., 40, 2: οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἡγούμενοι, ἀλλὰ μὴ προδιδαχθῆναι μᾶλλον λόγῳ πρότερον ἢ ἐπὶ ἃ δεῖ ἔργῳ ἐλθεῖν). Kto spycha λόγος na stanowisko rozumu i abtrakcyjnej wiedzy, jak Joël wraz z Arystotelesem (str. 222. i nast.), ten pojąć należycie nie zdoła żywotnych cech i dążenia filozofii począwszy od Heraklejtosa, który wystąpił przeciw jednostronnemu empiryzmowi i objektywności wiedzy. Trafnie Joël podnosi łączność teoryi i praktycznego ćwiczenia u sofistów i Protagorasa (str. 269.), cytując jego hasło: μηδὲν εἶναι μήτε τέχνην ἄνευ μελέτης μήτε μελέτην ἄνευ τέχνης (Stob. Flor. 28, 80). Pytanie jednak, dlaczego na opak całej prawie literatury o Sokratesie odmawia mu uwzględnienia prócz μάθησις także φύσις oraz μελέτη jako warunków cnoty. Miałżeby pod tym względem Sokrates niżej stać od sofistów? O to się Joël wcale nie troszczy, byleby tylko »der echte Sokrates«, oswobodzony przez niego z Ksenofontowych powijaków, pomieścił się w kusej kurtce, jaką mu Arystoteles skroił!

Wogóle można zauważyć, że Joël raczej dostrzega punktów stycznych pomiędzy Antystenesem a Ksenofontem, zamiast zbliżyć tamtego — zgodnie z Dümmlerem oraz faktycznym stanem rzeczy — do Sokratesa, a przeciwstawić Ksenofontowi, który duchowo był od nich obu stanowczo niższym i bardziej konserwatywnym. Sofiści, Antystenes i Sokrates znajdują się w jednej linii, gdy chodzi o możność nauczania mądrości i cnoty wbrew zacofanym zwolennikom wyłącznie przyrodzonych uzdolnień. Ale gdy u sofistów μάθησις i μελέτη zastępowały automatyczną φύσις, u Sokratesa i Antystenesa były one środkami do rozbudzenia jakoteż uświadomienia wrodzonej potęgi ducha. Δόξα sofistów wiodła do ὀρθὴ δόξα Antystenesa i jego mistrza, do mistycyzmu i tej wewnętrznej wiary, której wyrazem było dajmonion, a przeciwieństwem pitagorejska ἐπιστήμη. Joël odwrotnie pojął, idąc za zdaniem Arystotelesa na przekór historycznemu rozwojowi i filozoficznej ciągłości, że Sokrates nie mistykiem był i mesyanistą, lecz reprezentantem wiedzy i racyonalistą. Z tego powodu uznać trzeba rezultat omawianego dzieła, szczególnie w drugiej połowie tomu, za całkiem chybiony, a sprawę cynicznej strony sokratyki, podniesioną genialnie przez Dümmlera, za kwestyę otwartą i na czasie.

Lwów. *St. Schneider.*

Błotnicki Wojciech: O ile są trafne zapatrywania Arystotelesa, wypowiedziane w Metafizyce o jego poprzednikach w filozofii. Sprawozdanie dyrekcyi c. k. gimnazyum w Jaśle za rok szkolny 1898. Jasło 1898.

Naprzód zaznaczyć wypada, że autor mniej daje, niż w napisie rozprawy obiecuje — po pierwsze dlatego, że nie uwzględnia całej Metafizyki Arystotelesa, tylko pierwszą księgę tejże, przyznajemy chętnie, najważniejszą ze względu na obrany temat, ale z drugiej strony musimy zauważyć, że i w następnych księgach Metafizyki jest dosyć materyału, który należało zużytkować (por. Met. II. 2, 3, 4, 6, 1002 b 12; III. 5, 1009 b 6; XI. 8, 1033 a 24; 14, 1039 a 24; VIII. 3, 1046 b 29; X. 6, 1062 b 12 i nareszcie dwie ostatnie księgi prawie w całości); powtóre dlatego, że przy wyliczaniu poprzedników Arystotelesa pomija autor zupełnie filozofię Sokratesa i Platona, choć Arystoteles, jak wiadomo, z wszystkich swoich poprzedników najwięcej miejsca poświęca krytyce Platona. (Porów. Met. I. 9 i ostatnie 2 księgi). Dowód to oczywisty, że temat obrany jest za obszerny, żeby można go w szczupłych ramach programu należycie wyczerpać.

Po krótkim wstępie, w którym jest mowa o »stanowisku Arystotelesa w historyi filozofii« (str. 3—6), autor przedstawia rzecz w dwu rozdziałach; w pierwszym omawia »zasadnicze pytania metafizyczne i ich opracowanie u poprzednich filozofów« (str. 7—11); tytuł rozdziału drugiego (str. 11—30): »Krytyka jego poprzedników« wydaje mi się niezupełnie jasnym i nie odpowiada treści tegoż. Z takiej bowiem stylizacyi wynika, że przedmiotem krytyki są filozofowie, poprzedzający Arystotelesa, ale niemożna się domyślić, kto ich krytykuje, czy autor, czy Arystoteles. Tymczasem z treści rozdziału wynika jasno, że autor krytykuje Arystotelesa. Dlatego jedynie odpowiednim dla tego rozdziału byłby, mojem zdaniem, napis, dany całej rozprawie: »O ile trafne są zapatrywania Arystotelesa, wypowiedziane w Metafizyce o jego poprzednikach w filozofii«, oczywiście z zastrzeżeniami, podanemi na początku recenzyi.

Nie wdając się w szczegóły rozprawy, które zresztą, o ile są dobre, nie są nowe, z obowiązku recenzenta muszę zrobić dwa poważniejsze zarzuty. Pierwszy zarzut byłby ten, że autor przed przystąpieniem do tak poważnej rozprawy z zakresu filozofii nie obznajomił się w dostatecznym stopniu z dotyczącą bibliografią. Nie ulega wcale wątpliwości, że dzieła Ueberwega, Zellera i Barthélemy-Saint-Hilaire'a (De la metaphysique, sa nature et ses droits dans ses rapports avec la religion et avec la science) znać należy, ale z drugiej strony i to jest pewnem, że do tak specyalnej monografii dzieła te żadną miarą wystarczyć nie mogą i co najwyżej służyć powinny do kontrolowania wyników poszczególnych studyów. Tu koniecznie potrzeba poznać wszystko, co w tej właśnie kwestyi pisano, a zwłaszcza wydania Metafizyki Arystotelesa z objaśnieniami rzeczowemi. Z niniejszej rozprawy nie podobna odgadnąć, jakie wydanie autor miał pod ręką, gdyż nigdzie niema o tem wzmianki; cytuje zaś autor Arystotelesa podając tylko księgę i rozdział, chociaż przyjęto powszechnie zwyczaj dokładnieszego cytowania według wydania Im. Bekkera (ed. Acad. Boruss. Berol. 1831—1870., 5 vol. 4°). Z komentarzy i tłómaczeń zna autor jedynie Kirchmanna (Kirchmann I. H., Die Metaphysik des Aristoteles. Uebersetzt, erläutert und mit einer Lebensbeschreibung des Aristoteles versehen w zbiorze p. t. Philosophische Bibliothek oder Sammlung der Hauptwerke der Philosophie alter und neuer Zeit. 2 Bde. Berlin 1871.), z którego też pełną ręką czerpie swe wiadomości, ale — według metody niewłaściwej. To byłby zarzut drugi. I tak cały wstęp rozprawy »o stanowisku Arystote-

lesa w historyi filozofii« jest reprodukcyą, — mówmy otwarcie — tłómaczeniem ustępu Kirchmanna p. n. Leben und Schriften des Aristoteles. T. I. str. 3—6. Autor dodał tu ze swego tylko tytuły dzieł Arystotelesa po grecku. Taksamo rozdział drugi: »Krytyka jego poprzedników« począwszy od str. 12. jest reprodukcyą przypisków Kirchmanna: 19, 61, 63, 66, 67, 64, 20, 23, 24, 26, 27, 30, 31, 33—37. Przy tem wszystkiem autor nigdzie nie podaje źródła, z którego czerpie; raz tylko jeden na str. 15. wspomina Kirchmanna, ale tak, iż niewtajemniczonemu zdawać się może, że Kirchmann jest jakimś krytykiem, gdy przecież wiadomo, że tenże w dziedzinie krytyki filologicznej jest zupełnie nieznanym. Z początku tego rozdziału od str. 12—15. autor postępuje w ten sposób, że, przytoczywszy w tekście zdanie z Arystotelesa, daje następnie objaśnienie krytyczne do tegoż. Taki sposób pisania wydaje mi się nieodpowiednim, gdyż tekst grecki, przerywając tok roprawy, utrudnia zrozumienie tejże, nadto daje autorowi sposobność do tworzenia zdań, mieszanych z wyrazów greckich i polskich, zupełnie niezrozumiałych, jak n. p.: »W dalszym ciągu tego rozdziału Met. I. 8, 6 (= Met. I. 8, 989 a 12): κατὰ μὲν οὖν τοῦτον τὸν λόγον οὔτ' εἴ τις τούτων τι λέγει πλὴν πυρός, οὔτ' εἴ τις ἀέρος μὲν πυκνότερον τοῦτο τίθησιν ὕδατος δὲ λεπτόμερον, οὐκ ὀρθῶς ἂν λέγοι«, str. 14; albo: »Już w rozdz. III. (=Met. I. 3, 984 a 21) zaznaczył Arystoteles: οὐ γὰρ δὴ τόγε ὑποκείμενον αὐτὸ ποιεῖ μεταβάλλειν ἑαυτό, λέγω δ' οἷον οὔτε τὸ ξύλον οὔτε ὁ χαλκὸς αἴτιος τοῦ μεταβάλλειν ἑκάτερον αὐτῶν, οὐδὲ ποιεῖ τὸ μὲν ξύλον κλίνην ὁ δὲ χαλκὸς ἀνδριάντα, ἀλλ' ἕτερόν τι τῆς μεταβολῆς αἴτιον.« str. 15. Cytaty takie zwykle umieszcza się w przypiskach. W dalszym ciągu od str. 16—26. składa autor rzecz z tekstu Arystotelesa po polsku i uwag Kirchmanna w ten sposób, że nigdzie nie poznać, gdzie się kończy tekst Arystotelesa, a zaczyna Kirchmanna i odwrotnie. Na str. 12. pisze autor: »Arystoteles kończy wstęp do swej Metafizyki temi słowy: Τίς μὲν οὖν ἡ φύσις τῆς ἐπιστήμης τῆς ζητουμένης εἴρηται καὶ τίς ὁ σκοπὸς οὗ δεῖ τυγχάνειν τὴν ζήτησιν καὶ τὴν ὅλην μέθοδον« (=Met. I. 2, 983 a 20). Przez to uzasadnił i określił pojęcie tej umiejętności; ona jest umiejętnością o najwyższych przyczynach, początkach i pierwiastkach, z których w bycie wszystko z osobna się wytwarza, a w wiedzy wszelkie poznanie powstaje itd.« Otóż zauważyć muszę, że z takiego ogólnika bez treści w żaden sposób niemożna nic wywnioskować, tak, jak z ostatnich dwu wierszy w »Panu Tadeuszu«:

»I ja tam z gośćmi byłem, miód i wino piłem,
A com widział i słyszał, w księgi umieściłem«

nie podobna nawet w przybliżeniu domyśleć się treści choćby ostatniej pieśni tej epopei. Wprawdzie Kirchmann umieszcza te uwagi po zdaniu, wyżej przytoczonem, ale wyraźnie zaznacza, że się odnoszą do całego rozdziału drugiego. Por. str. 25.: »Die Begründung dieses Begriffes, wie sie hier in diesem Kapitel geboten wird, ist, wie schon erwähnt, ohne wissenschaftlichen Wert«.

Żałować trzeba, że praca autora nie jest więcej samodzielną i metodyczną. Język dobry, o ile potrafił się wyswobodzić z więzów obczyzny, co mu się niezawsze udało. Na str. 3. czytamy: »Ze względu na treść rozpadają się te pisma na logiczne, przyrodnicze, mętafizyczne i etyczne«. Kirchmann t. I. str. 3.: »Dem Inhalte nach zerfallen sie in logische, naturwissenschaft-

liche, metaphysische und ethische«. Str. 5.: »Prawdopodobnie po nich nastąpiły pisma treści etycznej, a po nich ujrzały światło heleńskiego nieba Poetyka i Retoryka«. Przenośnia tak śmiała wydaje mi się niestosowną w rozprawie naukowej, a Kirchmann nie dał do niej powodu na str. 4: »Wahrscheinlich haben sich ihnen die ethischen Schriften angeschlossen, und diesen ist die Poetik und Rhetorik gefolgt«. Z wyrazów obcych »senzualizm« może już ma prawo obywatelskie, ale »okazyonalizm« (str. 22.) lepiejby było zostawić gazetom.

Błędów drukarskich nawet w cytatach greckich — rzecz uznania godna — prawie niema.

Lwów. *W. Wróbel.*

Stach Car.: De »Philopatride« dialogo Pseudo-Luciani dissertatio philologica. — Rozprawy Akademii umiejęt. Wyd. filolog. Serya II. Tom XI. str. 312—331. W Krakowie 1898.

Philopatris należy do utworów, niesłusznie Lukianosowi przypisywanych, których czasu napisania niemożna dokładniej oznaczyć, a tendencyi częstokroć wyjaśnić. Ten dyalog o tyle może budzić zajęcie żywsze, że wyszedł z pewnością z ręki chrześcijanina, który starał się naśladować sposób pisania Lukianosa. Rzecz składa się właściwie z dwu części; w pierwszej występuje zupełnie wyraźnie tendencya wyszydzenia bogów pogańskich i to w sposób bardzo trywialny, niezgodny ze zdrowym humorem Lukianosa. Autor obrzuca Zeusa ostatniemi słowami, Posejdona przedstawia jako opiekuna wiarołomnych małżonków, Hermesa jako prostego niewolnika i sługę Zeusa itp. Widocznie pisał to chrześcijanin fanatycznie nienawidzący bogów pogańskich. Cała ta część, dosyć trywialna i niesmaczna, jest jednak zajmującym objawem, jakto żartobliwe dyalogi Lukianosa, wyśmiewające bogów greckich, umieli wyzyskać chrześcijanie, czerpiąc z nich treść potrzebną im do polemiki z pogaństwem. W drugiej części (rozdź. 21—28.) opowiada z szyderstwem niejaki Krytyas o zebraniu jakichś starców, natchnionych wizyami i przepowiadających smutną przyszłość. Obie te części są na pozór wprost sprzeczne; zdawałoby się, że autor wyśmiewa tu chrześcijan i tak też sądzi Christ (Geschichte der gr. Liter. Nördlingen 1889, str. 548). Nie wiemy jednak, czy owi starcy byli chrześcijanami, a nawet gdyby tak było, to cała ta część nie zawiera właściwie żadnej polemiki z chrześcijaństwem. Byłoby to tem dziwniejszem, że autor wśród dyalogu sam powołuje się na Boga chrześcijańskiego (por. P. Schulze, Wochenschr. fur class. Philol. 1898. Nr. 3, str. 60). W każdym razie nie jest jasnem, jak te części można było w całość złączyć. Także czas napisania jest bardzo wątpliwy. Gessner przypisuje autorstwo nieznanemu bliżej sofiście Lukianosowi z czasów cesarza Juliana (por. »De auctoritate et auctore dialogi Lucianei, qui Philopatris inscribitur. Ienae 1714); Ar. Gutschmid i E. Rohde (Über Lucians Schrift Λούκιος ἢ ὄνος str. 7.) przenoszą go do VII. wieku po Chr.; C. I. Aninger (Histor. Jahrb. XII (1891) str. 463.) do wieku X.

Studyum Stacha zmierza przedewszystkiem do tego, aby wykazać, o ile nieznany autor korzystał z pism Lukianosa, bo tej strony utworu w poprzednich pracach nie zbadano dokładnie. Pokazuje się, że autor dyalogu nie znał dokładnie wszystkich pism Lukianosa, lecz tylko niektóre. Według bardzo dokładnych i szczegółowych poszukiwań Stacha widocznem jest, że autor powtarza nieraz dosłownie miejsca z *Tymona*, z dyalogów: *Philopseudes*, *Iuppiter tragoedus*, *Navigium*, *Gallus*, *Icaromenippus* i z niektórych *Rozmów bogów*. W pierwszej części korzystał autor przeważnie z *Tymona*, w drugiej z *Philopseudesa*. Prócz tego zastanawia się Stach nad tem, z których poetów autor dyalogu korzystał i wykazuje, że korzystał przedewszystkiem z Homera, Hezyoda, Eurypidesa i Arystofanesa, a więc stosunkowo z małej liczby poetów. Stąd wniosek, że utwór pochodzi z czasów bizantyńskich. Przy końcu pracy wylicza Stach miejsca, naśladowane z poetów, nowo utworzone przez autora imiona zdrobniałe i złożone. Wszystkie te szczegółowe badania skłaniają Stacha do tego, że wraz z Gutschmidem i Rohdem przypisuje ten utwór wiekowi VII.

Pomimo tych bardzo sumiennych i ścisłych badań filologicznych niemożna autorowi przyznać, iżby usunął wszelką wątpliwość co do czasu powstania dyalogu, i trudno nawet tego wymagać. Brak oczytania autora dyalogu nie daje jeszcze pewnej podstawy. Trudności badania i niepewność sądu zwiększa tekst zepsuty, zwłaszcza wierszy przy końcu dyalogu, w których się mieści przygrawka do jakiegoś bliżej nieokreślonego faktu historycznego.

Mimo to rozprawa Stacha — napisana poprawną łaciną — jest ważnym i cennym przyczynkiem do uzasadnienia zdania, że utwór ten nie pochodzi od Lukianosa. Stach wstąpił na lepszą drogę, aniżeli n. p. Bieler (Über die Echtheit des Lucianischen Dialoges de parasito, Hildersheim 1890.), który z rzekomych i nieznacznych różnic językowych odmawia Lukianosowi autorstwa *Pasorzyta*. Ścisłe wykazanie Stacha, że autor dyalogu wprost licho naśladował, a właściwie psuł poszczególne miejsca z Lukianosa, daje wszelką rękojmię, że utwór jest nieautentyczny. Dzięki tej pracy zamilknąć musi wszelkie powątpiewanie. Także przeniesienie utworu w epokę późniejszą jest u Stacha o wiele lepiej uzasadnione, aniżeli u poprzedników. To stanowi niezaprzeczoną wartość tej bardzo pilnej i sumiennej rozprawy. Żałować tylko wypada, że Stach nie podjął się wyjaśnienia właściwej tendencyi dyalogu.

Lwów. *Tadeusz Mandybur.*

Bogucki M. R.: Lukianosa z Samosaty »Sen albo Kogut« (tłómaczenie). Sprawozdanie gimnazyum tarnowskiego za r. 1897/8.

Bogucki dał nam już kilka udatnych tłómaczeń Lukianosa; do *Prawdziwych historyj* i *Ikaromenipa* przyłącza się teraz *Sen albo Kogut*. Jak w dawniejszych przekładach, potrafił autor i tu uderzyć we właściwy ton humorystyczny, który się przebija w rozmowie prostego szewca ateńskiego, Mikilosa, z cudownym kogutem — a właściwie filozofem Pitagorasem. Autor pochwycił bardzo dobrze prosty i jędrny sposób wyrażania się człowieka z ludu, rubasznego i prostodusznego. Język w ogóle jest bardzo gładki, bez

przesady, a w tłómaczeniu słusznie pominięto niektóre ślizkie miejsca ze względu na uczni gimnazyalnych. Z tychto względów musiał autor pominąć i nieestetyczną wzmiankę przy końcu dyalogu, lecz mógł to uczynić w inny sposób; to, co czytamy w tłómaczeniu, jest zupełnie niejasne. Autor wzmiankę o pederastyi zmienił na »psikusy«, jakie niewolnicy panu płatają! Nikt właściwie nie zrozumie, o co tu chodzi, i lepiej było ostatnie słowa Mikilosa całkiem pominąć. Niektóre wyrażenia nie wydają mi się odpowiednemi, jako zbyt rubaszne. I tak str. 9. n. p. doktor Archibios zaczął go »besztać«, wystarczałoby »łajać«. Zamiast »postponujemy« wolałbym »lekceważymy«. Niektóre niedokładności możnaby łatwo przez wtrącenie kilku słów usunąć; na str. 16. jest mowa o aktorze, który, nieostrożnie stąpiwszy, wywraca się, a wspaniały kostyum rozsypuje się w szmaty. Bogucki tłómaczy to, kiedy »noga mu się powinie i gruchnie na ziemię«. Należałoby jaśniej powiedzieć, że aktor spada ze sceny na ziemię, (κενεμβατήσας τις αὐτῶν ἐν μέσῃ τῇ σκηνῇ καταπέσῃ), albo »z góry na dół«, bo o to tu chodzi. »Τραγικὸς πώγων (str. 9) = siarczysta broda«, trzebaby dodać, jak u aktorów na scenie. »Συνδείπνει = baw się z nami«, raczej »jedz z nami«; »φλυαρούντων (φιλοσόφων) = (jeden z tych) co bajkami głowy dzieciom zawracają«, raczej »głupstwami«, bo w tym razie możnaby »bajki« zupełnie inaczej rozumieć. Powyższe uwagi wcale jednak nie mogą zmniejszyć wartości przekładu. Jest to pierwszy prawdziwie filologiczny przekład. Przekład Ign. Krasickiego jest raczej bardzo niedokładnem i dowolnem streszczeniem dyalogu. Byłoby bardzo pożądanem, aby autor przełożył *Rozmowy zmarłych*, które z pewnymi wyjątkami ze względu na prostą etyczną tendencyę bardzoby się nadawały do lektury dla uczni gimnazyalnych.

Lwów. *Tadeusz Mandybur.*

Sittl Carl: Dionysisches Treiben und Dichten im 7. und 6. Jahrhundert v. Chr. Mit 12 Textabbildungen und 3 Kupferdrucktafeln. Würzburg 1898, str. 46 in 4°.

W r. 1897. nastąpiło zreorganizowanie bogatego muzeum do historyi sztuki w Würzburgu. Sprawozdanie, mieszczące przytoczoną w nagłówku rozprawę, jest 29. z rzędu. Autor programu zeszłorocznego wziął sobie za zadanie objaśnić największą grupę w zbiorze waz, dyonizyjską, składającą się z wizerunków o czarnych figurach. Do pomocy służyły Sittlowi resztki współczesnych poetów, zwłaszcza lirycznych. Ateny za Pejzystratydów przygotowały swą przyszłą politykę mocarstwową, podbiwszy estetycznym przemysłem rynek świata. Dyonizos i jego towarzysze występują tak często aż do znudzenia w tych czarnych grupach figur, że można je komentować współczesną literaturą, w której pozostałościach życie dyonizyjskie tak silnie tętni. Sittl więc przedstawia bożka wina nasamprzód w kole rodzinnem i przyjacielskiem, a potem w uroczystych obchodach publicznych. Szczególnie do ilustracyi sympozyów męzkich i żeńskich posłużyły wyjątki z Alkajosa, Safony i Anakreonta.

Bardzo ważne są historyczne wnioski, które Sittl wyprowadza. Widzi on w pohomerowej epoce stopniowe potęgowanie się kultu dyonizyjskiego i jego

znaczenia. Homer i Hezyod nie zaliczają Dyonizosa do bóstw pierwszorzędnych, choć wspominają z wdzięcznością o jego darach. W Iliadzie jest on poprostu nazwany szalonym (VI. 132: μαινόμενος). Dopiero kiedy sympozya weszły w zwyczaj i uświetnione zostały poezyą Alkajosa i Anakreonta, rośnie wpływ tego boga. Busolt ma słuszność, powiada Sittl, że tyranom przyznaje rozpowszechnienie tego bynajmniej niearystokratycznego kultu z powodów politycznych. Rodzimie greckim nie był ów niesłychany rozwój i wzrost sympozyów. Sittl niewątpliwie słusznie wskazuje na Egipt oraz na jego niepoślednie znaczenie w dziejach sztuki garncarskiej. Ale za czasów Krojzosa Lidya zdobyła sobie przed nim pierwszeństwo w środkach użycia świata.

W drugim rozdziale omawia autor wpływ świąt dyonizyjskich na powstanie dramatu, a w końcowym ustępie powiada: »wenn man vollends die jüngere Malerei die ganze griechische Sagenwelt in ihr dionysisches Rankenwerk einbeziehen sieht, dann mag wohl das Urtheil über die athenischen Banausen, welche gegen die neue Dichtung Οὐδὲν πρὸς τὸν Διόνυσον schrieen, fertig sein: haben doch Dichtung und Malerei aus dem dionysischen Kreise so reiche Anregung empfangen, wie durch keinen anderen religiösen Factor«. Szkoda tylko, że autor, który tak trafnie podniósł demokratyczny i polityczny początek kultu Dyonizosa za Busoltem, a bystro wyśledził i wykrył wpływ jego literacki i artystyczny, nie sięgnął głębiej i nie uwydatnił religijnej jakoteż filozoficznej strony w tym kulcie. Byłby musiał zawadzić o poezyę orficką i wydzielić z niej Βακχικά, jako pochodzące w ostatnim rzędzie z Egiptu, od rodzimych, t. zw. Ὀρφικά. Dobrze czytany i rozumiany Herodot odróżnia bowiem wyraźnie obrzędy i zwyczaje bakchickie, które wywodzi wręcz z Egiptu, zarówno od orfickich, jak pitagorejskich. Słowa jego, ujęte w nawias, odnosić się mogą tylko do Βακχικά jako objaśniający dodatek i świadczą przytem wymownie przeciw wyprowadzaniu, które im podsuwano, nauki pitagorejskiej z Egiptu. Opiewają zaś tak te słowa: ὁμολογέουσι δὲ ταῦτα τοῖσι Ὀρφικοῖσι καλεομένοισι καὶ Βακχικοῖσι (ἐοῦσι δὲ Αἰγυπτίοισι) καὶ Πυθαγορείοισιν (II. 81; por. trafną interpretacyę tych słów u Maassa: Orpheus na str. 164. i nast.).

Lwów. *St. Schneider.*

Robert Carl: Kentaurenkampf und Tragoedienscene, zwei Marmorbilder aus Herculaneum nebst einem Excurs über das Heraklesbild in Casa del Centenario. XXII. Hallisches Winckelmannsprogramm. Mit 2 Tafeln und 7 Textabbildungen. Halle 1898. str. 44.

Karol Robert, wierny przyrzeczeniu, wydaje i omawia w tym programie dwa obrazy, malowane na marmurze, z cyklu sześciu charakterystycznych (monochromata), znalezionych w Pompejach — i Herkulaneum. Pierwszy z nich (tabl. I), znany dotychczas tylko z dawnej publikacyi. *Pitture d' Ercolano I. tav. 2.*, przedstawia zajście następne: Młody bohater wybawia dziewicę z rąk Kentaura. Namiętne szamotanie się rabusia ze swym łupem wyprzedziło tę scenę, o czem świadczą w nieładzie spływające włosy dziewicy i obnażona górna część ciała. Kentaur zdarł z niej płaszcz, którym była odzianą.

Dolna część jego trzyma się jeszcze na biodrach, górna zaś tylko na lewem przedramieniu. Resztę, która opadła, przytrzymuje dziewica kurczowo przed sobą, końce płaszcza ciągną się już po ziemi. Jeszcze w tej chwili, w której zbliżył się wybawca, trzyma Kentaur uciekającą dziewicę, ująwszy ją silnie za ramię, tak, że napróżno usiłuje ona wyciągniętą ręką prawą odepchnąć go od siebie. Z elementarną siłą zaskoczył heros rabusia. Jak nawalnica dognał go — o pośpiechu niezwykłym świadczy powiewająca chlamida — wskoczył mu lewem kolanem na tył i przygniótł go gwałtownie do ziemi. Równocześnie uchwycił lewą ręką za głowę. Palce jej wnurzyły się w gęste włosy Kentaura i opasały pewnie czaszkę, podczas gdy prawa ręka gotuje już miecz, wyciągnięty do ciosu śmiertelnego. Pod wpływem gwałtownego ataku runął Kentaur na tylne nogi: prawą nogą przednią, ślizgając się przed sobą, usiłuje jeszcze znaleźć punkt oparcia, lewą zaś podniósł w górę z bolu. Prawą ręką stara się ująć ramię swego przeciwnika.

W parze z tą cudowną kompozycyą, którą pod względem harmonijnego zamknięcia grupy można porównać tylko z drugą i XXII. metopą Partenonu, idzie piękna charakterystyka osób działających. Twórca obrazu starał się dokładnie uwydatnić charakter trzech postaci w wyrazach twarzy i pod tym względem obraz jego wysuwa się poza koło utworów plastycznych V-go wieku. Patetyczny ból maluje się na twarzy Kentaura, wyraz wielkiej trwogi przebija się widocznie z miny dziewicy, a oblicze młodego bohatera cechują rysy silnej stanowczości i pewnej swego celu energii. Lecz patos ten nie przekracza jeszcze granic, kierunkiem idealistycznym zakreślonych, nie zniża się do realizmu dzieł szkoły pergameńskiej i twórców owej epoki.

Innem indywidualnem znamieniem malowidła herkulańskiego, nowością ważną w historycznym rozwoju starożytnego malarstwa, jest kierunek kompozycyi w głąb obrazu, wywołany skróceniami rysunku i uwydatnieniem cieni, przez figury rzucanych. Grupa nie porusza się równolegle do płaszczyzny obrazu, lecz zwolna wbiega z nią skośnie od ręki lewej ku prawej. Ta tendencya pogłębienia kompozycyi na płaskim terenie, stojąca w ostrem przeciwieństwie z wyrazem polignotosowskiej kompozycyi (ruch w górę), jest najwcześniejszą w greckiem malarstwie próbą zdobycia trzeciego wymiaru, pierwszym krokiem na drodze, po której poszli dalej w IV-ym wieku mistrze sykiońskiej szkoły: Pamfilos i Melantios, i odwiedli ją wreszcie zupełnie od zasad kompozycyjnych płaskorzeźby, którym hołdowało dotychczas malarstwo.

Robert udowadnia przekonująco, że scena, tak pełna świeżego życia i potężnej siły twórczej, nie mogła wyjść z pracowni malarza-kompilatora augustowskich czasów (Savignoni), wykazuje jasno, że schemat bohatera, który Kentaurowi odbija porwaną dziewicę powstał najpierw w kole przedstawień plastycznych sceny Heraklesa z Nesosem i Dejanejrą, a przeniesiony na inne pokrewne mitologiczne sytuacye, stał się do pewnego stopnia typowym. Twórca malowidła herkulańskiego przejął ten wykształcony już schemat, podobnie jak przejęli go artyści rzeźb olympijskiego wschodniego przyczołka i metop Partenonu, lecz równocześnie dowiódł swej siły twórczej, przekształcając genialnie figurę uciekającej dziewicy i herosa.

Autor rozprawy występuje także przeciw dotychczasowej interpretacyi osób, przedstawionych na obrazie, którą ustalili akademicy herkulańscy (Tezeus, Hipodamia, Erytion); z porównania wszystkich znanych przedstawień

plastycznych walki Lapitów z Kentaurami dochodzi do wniosku, że zbawcą porwanej oblubienicy, który występuje do walki z mieczem w ręku, jest Pejritoos, a nie jego przyjaciel Tezeus.

Tak pojęta grupa zbliża się pod względem dramatycznego oddania sytuacyi i silnego patosu poszczególnych osób o wiele bardziej do fryzu figalijskiego (płyta X.), aniżeli do metop Partenonu, a to pokrewieństwo z płaskorzeźbą fryzu wskazuje zarazem epokę powstania obrazu.

Robert ścieśnia jeszcze więcej koło określeń i wiąże obraz ze szkołą Dzeuksysa, której już przyznał inne malowidło z tej seryi, przedstawiające apobatę. Silne uwydatnienie psychicznych afektów, kreskowane cieniowanie, niezwykła wielkość rąk, a przedewszystkiem szlachetny typ Kentaura, wolny od rysów potwora, oto są cechy charakterystyczne obrazu, które przemawiają za śmiałą hipotezą Roberta. Oryginał kopii herkulańskiej był prawdopodobnie anatemem.

Bardzo słabym z artystycznego punktu widzenia, lecz nieocenionym pod względem antykwarycznym, jest drugi herkulański obraz, przedstawiający scenę tragedyi (tabl. II. według kopii Gilliérona, przedtem wydany w *Pitture d' Ercolano* I. t. 4). Podział płaszczyzn obrazu nie jest szczęśliwym. Całą lewą połowę jego zajmuje protagonista, podczas gdy dwaj inni aktorzy stoją blizko siebie na prawej połowie. Główną figurą jest niewiasta z długim rudawym włosem rozpuszczonym, odziana w zwierzchnią i spodnią szatę. Brwi maski są ściągnięte i świadczą o wielkim afekcie. Postać stoi *en face*, zwraca się do połowy na prawo ku stojącej staruszce i zdaje się do niej przemawiać, podniesioną zaś prawicą wskazuje równocześnie dumnie na lewo, podczas gdy lewa ręka, opuszczona przy ciele, przebiera nerwowo palcami. Staruszka, niezawodnie służąca owej pani, zwraca się całkiem ku niej, tak, że widz widzi jej profil. W pokornej postawie stojąc, zasłuchana w słowa swej władczyni, ma maskę z charakterystycznemi rysami mamki. Prawą ręką podnosi długi fałd swego ἐπένδυμα. Palce lewej ręki, spokojnie zwisającej, są zamknięte; tylko palec wskazujący jest nieco wyprostowany. Trzecia również niewieścia postać bierze mały udział w rozmowie. Stojąc *en face*, ma głowę w lewo zwróconą i jakby w smutku nieco pochyloną. Jej włosy, jak u protagonisty rozpuszczone, lecz znacznie krótsze, spadają na plecy. Prawa ręka z wyprostowanym palcem wskazującym, jak u mamki, zwisa spokojnie, lewa zaś, w pięść stulona, zwraca się w górę, a ramię zgina naprzód. Ubranie figury tworzy szata zwierzchnia i spodnia.

Te trzy figury w maskach i kostyumie scenicznym, z których dwie prowadzą konwersacyę w tonie podniesionym, oddają niewątpliwie wiernie scenę dramatyczną i z góry określają malowidło jako anatem atyckiego choregosa V-go wieku za dramatyczne zwycięztwo. Robert upatruje w obrazie odtworzenie sceny Eurypidesowego Hipolitosa (V w. 704—710.: Fedra, niańka, przodowniczka chóru) i wskutek tego uważa herkulański obraz za kopię anatemu, który ofiarował choregos Eurypidesa w r. 428. przed Chr. Z tą datą zgadza się styl obrazu, w którym nie widać wpływu Dzeukysa. Literackie znaczenie Eurypidesowego dramatu w czasach rzymskich wywołało kopię herkulańską.

W uwagach końcowych zajmuje się Robert historycznym rozwojem kostyumu teatralnego greckiego (obuwie, szaty, maski), lecz z powodu oko-

liczności, że materyał porównawczy z tego zakresu jest zbyt szczupłym, wydaje mi się wynik jego badań dość problematycznym.

Osobny ekskurs poświęca Robert pompejańskiemu obrazowi *al fresco* z *Casa del Centenario* (il. str. 38.), który przedstawia scenę z życia Heraklesa. Robert widzi w nim plastyczne odtworzenie sytuacyi, znanej nam z dramatu Eurypidesa: Auge. Ta nowa interpretacya jest niezawodnie słuszną, wątpliwem natomiast jest orzeczenie, oparte na poprzednich uwagach, że pompejański fresk wskutek charakterystycznego kostyumu aktorów musi być kopią oryginału atyckiego z V-go wieku przed Chr.

Wiedeń. *Karol Hadaczek.*

Szaraniewicz Izydor: Cmentarzysko przedhistoryczne w Czechach i Wysocku. (Odbitka z tomu II. Teki konserwatorskiej). Lwów 1898.

Sędziwy i około badań naszego kraju wielce zasłużony b. prof. uniw. lwow., dr. Izydor Szaraniewicz, ogłasza wyniki poszukiwań odkopaliskowych, prowadzonych przez trzy lata (1895—1897.) w Czechach i Wysocku powiatu brodzkiego. Poprzednikiem jego archeologicznych prac na terenie dzisiejszego Wysocka był G. Ossowski (Zbiór wiadom. do autrop. kraj. tom XIV.), jednodniowym zaś współzawodnikiem w badaniach w Czechach prof. Hruszewski (Zapysky nauk. tow. im. Szewczenka t. III. VII.).

Obadwa przeszukane cmentarzyska, gdyż te głównie zajęły uwagę prof. Szaraniewicza, składają się przeważnie z grobów dołowych, szkieletowych; w Czechach zajmowały pewną przestrzeń cmentarzyska także groby popielne. Nadto peryodycznie wchodziły w plan badań mogiły, które się wznoszą w sąsiedztwie wspomnianych miejscowości, tudzież dwa grodziska, które, zdaniem prof. Szaraniewicza, pozostają w związku z cmentarzyskami. Rezultat tych studyów jest bardzo zajmujący: inwentarz znalezionych przedmiotów z bronzu, żelaza, krzemienia, kości, bursztynu, szkła, terakoty i t. d. liczy tysiące numerów. Autor wykazuje przekonująco, że na terenie Czech i Wysocka stykają się trzy epoki cywilizacyjne: kamienna, bronzowa i żelazna. Badania mają tylko jeden niedostatek, że są zbyt sumaryczne. Bezwątpienia lepiejby było, gdyby każdy grób był traktowany indywidualnie, gdyby rozprawa dawała plan rozmieszczenia poszczególnych grobów z dokładnem wyliczeniem wszystkich przedmiotów, które w poszczególnych grobach znaleziono. Wówczas byłoby możliwem dla badacza, który kontroluje wynik poszukiwań, naoczne przekonanie się o tem, co autor podnosi, że w jednym i tymsamym grobie pojawiają się w przeszukanych cmentarzyskach równocześnie wyroby z bronzu, żelaza i krzemienia, tudzież poznanie tego, w jakim stopniu zjawiają się one współcześnie.

Mniej przekonującem jest oznaczenie epoki, w której cmentarzyska powstały. Wątpliwość swą o podanym przez prof. Szaraniewicza wieku V. i VI. po Chr. zaznaczył niedawno p. Demetrykiewicz (Mittheil. der Anthrop. Gesellschaft in Wien t. XXIX., II. zesz., str. 35), lecz swą ogólną uwagą nie zbliżył się wcale do prawdy.

Jest powszechnie wiadomą rzeczą, że wszelki postęp cywilizacyjny w Europie płynął falami w okresie przeddziejowym, podobnie jak w czasach historycznych, z południa i że cała tak zwana epoka bronzowa w środkowej i północnej Europie występuje później i trwa dłużej, niż w Grecyi i w Italii, a w tych ogniskach europejskiej cywilizacyi ukazuje się znacznie później, niż w Egipcie i Asyryi. Epoka bronzowa na ziemiach greckich i italskich przesuwa przed naszemi oczami cały szereg form, z których późniejsze, już historyczne, naturalnie i logicznie się rozwijają, a te nowe kształty, których powstanie historycznie można dokładnie oznaczyć, dostają się drogą handlu zamiennego znowu do środkowej i północnej Europy i u ludów barbarzyńskich, po części nam znanych, w większej zaś części nieznanych, znajdują pilnych naśladowców. Taką jedną grupę produktów naśladowanych przedstawiają starożytności skityjskie, inną wyroby plemion keltyckich.

Rzeczą prehistoryka jest więc n i e stwierdzenie faktu, że przedmiot bronzowy należy wskutek swego materyału do epoki bronzowej, gdyż granice okresu używania bronzu są bardzo szerokie, lecz genetyczne powiązanie formy odgrzebanej z całym szeregiem form, gdzieindziej znalezionych. Prof. Szaraniewicz zalicza przedmioty cmentarzysk Czech i Wysocka do V. i VI. wieku, przyjmując Sackena określenie grobów hallsztadzkich (I. w. po Chr.) jako słuszne. Jednakowoż od czasów badań tego uczonego niemieckiego nastała zupełna ewolucya w zapatrywaniach na starożytności halsztadzkie (Hoernes, Reinach, Montelius i inni); zresztą szukanie analogii tylko w przedmiotach jednego cmentarzyska europejskiego i wyprowadzanie form z tego źródła byłoby błędnem wskutek tego, że Hallstadt jest tylko małem ziarnkiem wśród ogromnej ilości cmentarzysk prehistoryczych europejskich.

Rozkopane przez prof. Szaraniewicza cmentarzyska w Czechach i Wysocku są stosunkowo bardzo ubogie: nie pojawiają się w nich przedmioty ze złota, bardzo rzadkimi są również wyroby ze srebra (wyjątek stanowi jeden nikły pierścionek); co więcej: ozdoby bronzowe składają się tylko z rzeczy najpierwotniejszych i prawie niezbędnych (szpile, pierścionki, zausznice, branzolety, guziki, wieszadełka). Uderza mnie zupełny brak fibul (opisane egzemplarze na str. 13., nie są fibulami); brak ten musi być wynikiem używania odmiennych ubiorów.

W szukaniu analogii dla tych rzeczy wśród starożytności halsztadzkich zaleca wielką ostrożność bogata keramika czeska, która jest tak pierwotną i tak mało nosi na sobie śladów wpływu wyrobów kruszcowych, że już tem samem powinna zamilknąć wszelka próba zbliżania w czasie obu cmentarzysk do siebie. Keramika cmentarzysk Wysocka i Czech jest niezawodnie produktem przemysłu domowego; niezaprzeczenie importowanym artykułem wydaje mi się tylko dzbanek (tabl. 2. fig. 10.), który w połączeniu z niektórymi charakterystycznymi przedmiotami bronzowymi może rzucić pewne światło na stanowisko, jakie te przedmioty zajmują w kole pomników.

Na szczególną uwagę zasługują biżuteryjne przedmioty, których jedna część pozostaje w związku z pierwotnymi wyrobami kruszcowymi, znajdywanymi w Grecyi i w Italii, druga zaś przedstawia dalszy stopień naturalnego ich rozwoju. Do pierwszej należą branzolety i pierścienie, utworzone z drutu okrągłego lub czworograniastego, który bywa w koło otwarte zgięty, lecz w ten sposób, by końce zachodziły na siebie, lub zwija się kilkakrotnie w wązką

rurkę spiralną. Ta myśl artystycznej dekoracyi, wynikająca po części z technicznej okoliczności, że kruchego bronzu nie umiano jeszcze zginać w oczka sztuczne i t. p. otworki, jest widoczną na najpierwotniejszych wyrobach biżuteryjnych, spotykanych w całej Europie. Podobnie zwinięte zausznice i pierścienie pojawiają się wśród starożytności trojańskich i mikeńskich z epoki 3. i 2. tysiąclecia przed Chr., następnie w Italii w I. połowie 1-szego tysiąclecia, dalej w całym środkowym pasie Europy od Brytanii po Rosyę, wreszcie w krajach północnych.

Więcej typowym jest drugi środek artystycznej dekoracyi, ujawniający się na przedmiotach bronzowych, znalezionych w Czechach. Tutaj należą szpile (bronzowe, jedna żelazna), których głowę zdobią spiralne zwoje, pierścienie płaskie otwarte, których końce zwężają się tak, że przybierają kształty drucików i dwoma zwojami spiral, symetrycznie poziomo w przeciwne strony zaginającymi się, dają początek tarczy pierścionka, wreszcie tak zwane »Haarringe«, składające się z czółenka, zrobionego również ze spiralnie zwiniętego drucika, którego jeden koniec ukryty jest wewnątrz zwoju, a drugi, wolny, biegnie brzegiem czółenka i, zataczając sam prawie dwuzwojową spiralę, służy celom praktycznym. Otóż ten architektoniczny ornament, który się pojawia na czeskich szpilach, pierścionkach na palce i papilotach włosów, a gdzieindziej także na fibułach, branzoletach i różnych rodzajów wieszadełkach, nie jest ani wyłączną, ani też dominującą cechą starożytności hallstadzkich. Panującym jest on najpierw wśród trojańskich i mikeńskich starożytności, istnieje jeszcze w IX. i VIII. w. w Grecyi, (Schliemann, Perrot-Chipięz), w tymsamym okresie pojawia się w Italii południowej, a w północnej pozostaje dłużej w użyciu (Montelius), występuje w Hallstadt, Salzbergu, Waatschu, Węgrzech, Siedmiogrodzie i innych krajach środkowej Europy. Przedmioty czeskie są bezwątpienia związane z tym pochodem form biżuteryjnych z południa na północ. Lecz w którym wieku były w użyciu w Czechach, na to nie zdoła obecnie prehistoryk dać jasnej odpowiedzi. Zapewne epoka, którą ma na myśli prof. Szaraniewicz, jest zbyt późną i mało prawdopodobną. W tym bowiem czasie wybiła już sztuka drobnego przemysłu rzymskiego niezatarte piętno na keramice prehistorycznej Galicyi, a południowe ogniska wyrobów bronzowych rozsyłały ogromną ilość innych bujnych form. W tym czasie zalewa już wschodnią Galicyę cesarstwo bizantyńskie swymi produktami, o czem świadczy większa część ozdobnych przedmiotów filigranowej roboty.

Jakkolwiek więc badania szanownego profesora nie dają nam ostatecznie ustalonego materyału, mimoto witamy pracę jego z przynależną wdzięcznością jako pierwszą w naszym kraju próbę odsłonienia większego cmentarzyska, zawierającego groby, o których istnieniu nie świadczą kopce mogilne, ani też inne znaki.

Wiedeń. *Karol Hadaczek.*

Fijałek ks. dr. Jan Nepomucen, prof. c. k. uniw. we Lwowie: Studya do dziejów uniwersytetu krakowskiego i jego wydziału teologicznego w XV. wieku. W pięćsetletnią

(*sic*) rocznicę założenia Wydziału teologicznego w Krakowie przedstawił . . . . . Kraków. Nakładem Akademii Umiejętności. 1898. str. 182. Odbitka z XXIX. t. »Rozpraw Wydziału filologicznego«.

Praca, której napis wyżej podałem, zawiera oprócz materyału źródłowego do dziejów wszechnicy jagiellońskiej także garść szczegółów do dziejów humanizmu w Polsce. Rozdziały zwłaszcza jej IV. i V., traktujące o Celtisie i Sakranusie, przynoszą dość interesujących faktów, na które tutaj pragnę zwrócić uwagę.

Jeszcze ś. p. Szujski w dziele swojem p. n. Odrodzenie i reformacya w Polsce (str. 150.), jak niemniej i K. Mecherzyński w rozprawie O pobycie w Polsce K. Celtisa (Rozpr. i spraw. Akad. Umiej. wydz. filol. IV. str. 283—285.), przypuszczali, że Celtis, świeżo uwieńczony poeta przez cesarza Fryderyka III. w Norymberdze 18. kwietnia 1487. roku, miewał podczas swojego pobytu w Krakowie wykłady, które odbywały się poza murami Almae matris. Co obaj wspomiani uczeni przypuszczali tylko, to dzisiaj dzięki silnym zabiegom ks. Fijałka należy uznać za fakt; szan. autor bowiem napotkał w jednym z kodeksów cesarskiej biblioteki publicznej w Petersburgu (Лат. отд. II. N. 63) ogłoszenie wykładu Celtisa: *De condendis epistolis*, który miał się odbyć w Krakowie 23. lipca 1489. r. w auli węgierskiej. Dlaczego Celtis nie mógł wykładać z katedry uniwersyteckiej, to jest zupełnie jasnem; nie posiadał bowiem poeta odpowiedniego stopnia akademickiego. Wykłady te weszły nawet później w skład ogłoszonego w r. 1492. traktatu p. n. *Epitoma in utramque Ciceronis Rhetoricam cum arte memorativa et modo epistolandi utilissimo.* Niebawem przecież udało się poecie rozpocząć wykłady z katedry uniwersyteckiej w półroczu letniem 1490 roku, przedmiotem zaś prelekcyj był Arystoteles. Słusznem jest dalej przypuszczenie ks. Fijałka, iż wobec tego, że Celtis nie posiadał stopnia akademickiego, któryby go mógł uprawnić do wykładów uniwersyteckich, niczem sobie innem nie podobna faktu tego wytłómaczyć, jak uznaniem cesarskiego wieńca za równoważnik stopnia akademickiego. Wobec więc tego wyłomu, który uczyniono dla Celtisa w przepisach uniwersyteckich — słusznie podnosi ks. Fijałek prawdopodobieństwo i możliwość wielką hipotezy, wypowiedzianej przez Szujskiego, iż »nie sława uniwersytetu, lecz myśl jego reformy, podjęta przez Kalimacha, przyciągnęła Celtisa do Krakowa« (str. 28). Niestety do tego nie przyszło — Celtis wnet musiał szybko uchodzić z Krakowa, skutkiem czego i założone przezeń towarzystwo humanistyczne, *Sodalitas Vistulana*, wkrótce upadło. Wpływ jednakowoż Celtisa pozostawił swoje ślady, życie zaś, jakie rozbudził, podtrzymywali dalej Ursyn Krakowczyk, Korwin i Sommerfeld.

Z dalszych szczegółów, które nas mogą interesować, uważamy za stosowne wymienić mowy Jana Sakranusa z roku 1493., które tutaj ks. Fijałek wydał z kodeksu petersburskiego; stanowią one niezmiernie cenny przyczynek do twórczości humanistycznej wspomnianego humanisty wobec tego, iż nazbyt mało się do nas z jego pism przechowało (str. 42—52). Nie od rzeczy też będzie wspomnieć, iż nadzwyczaj słusznie zwraca szan. autor uwagę na znanego humanistę Piotra Pawła Wergeryusa, który wraz z Grzegorzem z Sanoka

przebywał na dworze biskupa Jana Vitéza z Gary w Wielkim Waradynie; tworzył bowiem niejako stały pomost pomiędzy Włochami a Polską za pośrednictwem swoich uczni Polaków, a nadto znajomych i przyjaciół w Padwie, Bolonii, Rzymie, na soborze kostnickim i w Węgrzech.

Oto wszystko, co nam cenna praca ks. dr. Fijałka przyniosła do dziejów humanizmu w Polsce.

Lwów. *Stanisław Zdziarski.*

Z zakresu nauki szkolnej języków klasycznych.

Tralka Jan: Psychologia w gramatyce języków starożytnych. Sprawozdanie gimnazyum w Stryju za rok 1897/98. Stryj 1898.

Autor wyraża w powyższej pracy myśl, aby w gimnazyum przy nauce języków starożytnych objaśniać rzekome wyjątki gramatyczne i inne objawy językowe psychicznym stanem człowieka mówiącego. Wiele materyału do tego podają najnowsze badania psychologiczne na tem polu. Prócz dzieł, przytoczonych na str. 4., należałoby uwzględnić i inne, jak G. Gerbera Die Sprache und das Erkennen (Berlin 1885). W szczególności wykazuje prof. Tralka pożyteczność psychologicznej interpretacyi na szeregu przykładów, rozbiera je w działach, zgoda orzeczenia z podmiotem (str. 4—7.), wyrównanie w zakresie przypadków (str. 7—9.), kombinacye językowe w zakresie rzeczowników (str. 9—13.), kombinacye w zakresie przyimków (str. 13—15.), wyrównania i kombinacye w zakresie czasownika (str. 15—21). Nie mam zamiaru wdawania się w krytykę psychologicznych objaśnień prof. Tralki, bo z jego uwagami przeważnie możnaby się zgodzić, również każdy się zgodzi, że psychologiczne objaśnienia objawów językowych mają doniosłe znaczenie, o ile chodzi o ich naukową stronę. Nasuwa się natomiast pytanie, o ile psychologiczna interpretacya jest dopuszczalna w gimnazyum. Praca p. Tralki ma głównie ten praktyczny cel na oku, dlatego z tej strony trzeba ją oceniać.

Dla jakich uczniów są właściwie przeznaczone te objaśnienia psychologiczne? O takich pojęciach psychologicznych, jak »wyobrażenie«, »asocyacya«, »apercepcya«, dowiadują się u nas uczniowie dopiero w klasie VIII. i to w bardzo szczupłych rozmiarach. Ktoby zaś chciał w niższych, a choćby wyższych klasach objaśniać zjawiska gramatyczne w ten sposób, jak p. Tralka zaleca, musiałby koniecznie wpierw objaśnić i wytłumaczyć choćby najpobieżniej powyższe pojęcia, a przedewszystkiem wyjaśnić uczniom, co to jest »psychologia«. Wątpię jednak, czy takie abstrakcyjne pojęcia pomieściłyby się w głowie uczniów klas niższych, w których właśnie jest mowa o tych objawach językowych. Objaśnienia, udzielone tym uczniom, muszą być krótkie i jasne, a p. Tralka przeciwnie nadaje owym uwagom bardzo rozwlekłą i dla uczniów stanowczo niezrozumiałą formę. Pytam się, który z uczniów zrozumie

bez uprzedniego psychologicznego przygotowania np. następne objaśnienie p. Tralki (str. 5.): »na zasadzie k o j a r z e n i a s i ę w y o b r a ż e ń poucza nas p s y c h o l o g i a, że mówiący przy przedmiotach natury ogólnej, których treść mieści się w imieniu orzeczeniowem, zawsze ma na myśli przedewszystkiem pojęcie orzeczenia; od ducha więc mówiącej osoby zależy, jak sobie język ułoży, gdyż źródłem mówienia jest zawsze n i e ś w i a d o m y s t a n d u s z y; wszelkie też sposoby wyrażania się, jeśli tylko nie zadają gwałtu językowi współczesnych, znajdą swe w y r ó w n a n i e drogą czy to p r o g r e s y w n ą czy r e g r e s y w n ą«. Takie wyjaśnienie jest stanowczo przedwczesne. W tym względzie mogę się powołać na bardzo proste i rozumne uwagi Adolfa Mathiasa, który w znanej i ogólnie cenionej pedagogice (w Handbuch der Erziehungs- und Unterrichtslehre für höhere Schulen II. Band II. Abtheil. str. 88), ostrzega przed takiem postępowaniem temi słowy: »wollte man bei allen diesen syntaktischen Regeln gleich volle Begründung geben, so würde diese unnütze Klugheit doppelte Thorheit sein«. Nie myślę jednak odmawiać pracy prof. Tralki wartości. Przeciwnie krótkie objaśnienia, że np. człowiek w gniewie mówi urywkowo, że to wpływa na jego sposób wyrażenia, nie pozwala mu dokończyć myśli, że wykracza nawet przeciw zwykłemu sposobowi wyrażania się — uważam za bardzo pożyteczne; prof. Tralka ma wszelką słuszność, że na tę stronę nauki zwrócił uwagę. Tylko objaśnienia takie muszą się zawierać w bardzo szczupłych rozmiarach, a opierać się o jasne dla uczniów pojęcia.

Lwów. *T. Mandybur.*

W i n k o w s k i J. i T a b o r s k i J.: Ć w i c z e n i a g r e c k i e n a k l. III. i IV. Lwów 1899.

Chociaż p. dr. Śmiałek w zeszycie VII. czasopisma »*Muzeum*« na r. 1899. obszerną zamieścił recenzyę Ćwiczeń, wydanych przez prof. Winkowskiego i Taborskiego, to przejrzawszy wszystkie ustępy tych Ćwiczeń od początku do końca, ośmielam się wypowiedzieć swoje zapatrywanie na tę pracę, nowo ogłoszoną. Na samym wstępie muszę zaznaczyć, że nie mogę się zgodzić w zupełności z uznaniem, które wypowiedział p. dr. Śmiałek o tych Ćwiczeniach, bo zarzuty, jakie recenzent następnie czyni układowi tych Ćwiczeń, są takiej doniosłości, że zmniejszają znacznie wartość uznania, wyrażonego na wstępie rzeczonej recenzyi. Autorowie bowiem, jak recenzent podnosi, chcąc przygotować uczniów jak najwcześniej do czytania ustępów ciągłych, łączyli zaraz z początku, bo od ust. 37., naukę o imieniu z nauką o formach aorystu i cz. przyszł. słów samogłoskowych i spółgłoskowych. A że zapoznawanie uczniów z owymi czasami połączone jest z różnemi przemianami głosowemi, przeto metoda wprowadzania zawcześnie tych form słowa sprowadza wyniki, dla nauki szkolnej niekorzystne. A cóż dopiero, gdy praktyka szkolna wykazuje, że wprowadziwszy przedwcześnie cz. przyszły i aoryst, zużytego na to czasu później się nie powetuje, lecz co gorsza, że przez to naraża się na znaczne opóźnienie w przerobieniu materyału, na III. klasę przeznaczonego!

Toteż sam p. recenzent domaga się, aby w następnem wydaniu układ Ćwiczeń zmieniono, a to bez tak wczesnego wyprzedzania form aorystu i futurum. I słusznie. Jakoż od ustępu 37. spotykamy się już z formami δεξόμεθα, τρέψει, συλλέξομεν, δυστυχήσετε, δουλώσειν, w ust. 38. ἠδίκησα, παιδεῦσαι, συνέγραψε, δουλῶσαι, w ust. 49. ἐκτήσω, ἐκτήσατο, w ust. 50. ἥρπασε, ἀνάξοντα, w ust. 51. μετεπέμψατο, a nawet ἐκτελέσαι i εἶχον. A co się dziwnem wydaje, że od ust. 73—85. niema już prawie żadnego aorystu i futurum. Możnaby wreszcie pozwolić sobie na takie wyprzedzanie form aorystu i futurum, gdzie jest w klasie 20 do 30 uczniów i materyał przeznaczony na klasę III. można aż do słów να μι przerobić; gdzie jednak klasa liczy więcej, niż 50 uczniów, zawczesne wyprzedzanie form słowa wprowadza naukę w niekorzystne w początkach komplikacye. Wszak Hintner, wedle którego autorowie Ćwiczenia ułożyli, nie posuwa się tak dalece w wyprzedzaniu form aorystu i futurum, chociaż w gimnazyach z językiem wykładowym niemieckim, jak to programy wykazują, liczba uczniów w klasie III. bywa o połowę mniejsza, niż w naszych zakładach.

Zgadzam się zresztą ze wszystkiemi cennemi uwagami, jakie sumienny recenzent pod innym jeszcze względem czyni rzeczonym Ćwiczeniom we wspomnianym zeszycie *Museum*. Toteż niewiele uwag pozostaje mi poczynić co do tekstu Ćwiczeń; o wiele więcej uwag nastręcza mi słownik szczegółowy czyli wokabularz, oraz uwagi gramatyczne i słownik alfabetyczny.

W ust. 11., 5. czytamy: Uczcie się pilnie, o młodzieńcy! Zdaniem mojem należałoby *o* opuścić, zarówno w ust. 11, 5, jak w ust. 16, 6; 45, 6; 94, 8 etc.

W ust. 61, 5, brak ν ἐφελκυστικόν przy wyrazie ἔπεμψε i w ust. 170, 2. przy νικήσασι — a wypuścić należy w ust. 61, 4. przy τελευτήσουσιν.

W ust. 97, 1. czytamy: Ἀλκιβιάδης ἐπήρετο τοῖς χρήμασιν. Wyrazu ἐπαίρομαι niema w słowniczku szczegółowym.

W ust. 126, 2. czytamy: Μὴ χαλεπαίνῃς τῷ δικαστῇ δικαίως κρίναντι. Na wyrażenie zakazu lub odradzania (coniunctivus prohibitivus) w 2. osobie l. poj. i mn. używa się, jak wiadomo, tylko μή z coni. aor. o czynności doraźnej i μή z imper. praes. o czynności trwającej. Por. gram. Ćwiklińskiego §. 203, 2 i 205. i Madwiga Griech. Synt. §. 120. i 142. W ust. 174, 4. czytamy: Πυθαγόρας ἔλεγε τοῖς ἀνθρώποις δύο ταῦτα ὑπὸ τῶν θεῶν δεδόσθαι κάλλιστα· τό τε ἀληθεύειν καὶ τὸ εὐεργετεῖν. Tutaj zamiast ταῦτα należałoby położyć ταῦθ'. Wprawdzie są miejsca, gdzie οὗτος odnosi się do czegoś następującego, ale to zwykle wtedy, jeśli następuje zdanie z ὅτι, ὡς albo zdanie pytajne. Por. Krügera Griech. Gramm. §. 51.

W słowniczku szczegółowym od 1—157. mam następujące poczynić uwagi:

W ust. 1. ἀκούω słyszę dodać znaczenie słucham, gdyż zdania umieszczone w 1., 2., 3., ustępie tego znaczenia wymagają. Do ust. 47. należy przy ἄκων i ἑκών dodać w obydwu słowniczkach genetiv. Do ust. 127. w obydwóch słowniczkach przy wyrazie διαβάλλω dodać τινί i πρός τινα. W ust. 108. Lysis. W jęz. pol. po *l* i *g* piszemy *i*. Do ust. 101, 2. κακῶς ἐποίησε τὴν ἐμὴν χώραν brak znaczenia wyrazu κακῶς ποιέω, a do ust. 175. τὴν χώραν κακῶς ποιεῖν podano znaczenie krzywdzę zam. pustoszę. W zwrocie φιλίαν ποιέομαι (101.) dodać należy: πρός τινα. W ust. 101. przy

wyrazie πολεμέω dodać należy τινί. W ust. 114, 1. czytamy: Ὁ χρόνος πάντα τὰ ἄδηλα δηλοῖ czas wszystko ukryte n a j a w w y d o b y w a. W 3. zdaniu τὴν γνώμην δηλόω o b j a w i a m z d a n i e. W zdaniu 7. τοὺς ἀγαθοὺς ζηλῶν μάλιστα ἂν δηλοίης τὴν σαυτοῦ σωφροσύνην naśladując zacnych, najlepiej okazałbyś (mógłbyś okazać, okażesz) swoją roztropność. Tymczasem do tych trzech zdań ust. 114. mamy w słowniczku przy wyrazie δηλόω znaczenie w y j a w i a m. Brak znaczenia do zwrotu ἀπόρηναι τὴν γνώμην (ust. 126, 6), a do ust. 104, 2 podano przy tym samym zwrocie znaczenie: w y j a w i a m z a m. o b j a w i a m s w o j e z d a n i e. W ust. 111., gdzie czytamy: Μετὰ τὴν τῆς Τροίας ἅλωσιν Ὀδυσσεὺς ἐπλανᾶτο, stosowniejby było umieścić znaczenie t u ł a m s i ę, bo przecież mówimy o tułactwach i przygodach Odysseusa. W ust. 114, 9., gdzie czytamy: τοὺς γεραιτέρους οἱ Λακεδαιμόνιοι μεγίστων τιμῶν ἠξίουν, niemożna użyć znaczeń w słowniczku podanych: u w a ż a m z a r z e c z s ł u s z n ą, c h c ę, p r a g n ę, lecz trzeba dodać: u w a ż a m k o g o ś z a g o d n e g o. W ust. 115, 4., gdzie czytamy: μὴ εἶκε ταῖς ἐπιθυμίαις, ἀλλ' αὐταῖς ἐναντίου, stosowniejby było użyć εἴκω w znaczeniu u l e g a ć niż u s t ę p o w a ć. — W ust. 118. ἄπειρος wolny od czegoś. Ale w ust. 119. do zdania καὶ ἐγὼ ἥκω πρός· σε οὐ γὰρ ἄπειρος οὖσα τῶν σῶν γονέων znaczenie w o l n y o d c z e g o jest niestosowne, lecz: i ja przychodzę do ciebie; bo n i e z n a j ą c twoich rodziców i twego usposobienia... Trzeba więc w ust. 118. dodać do wyrazu ἄπειρος znaczenie n i e z n a j ą c y k o g o ś, aby go użyć można w ust. 119. — W ust. 119. gdzie czytamy: οὐκ ἐξαπατήσω σε προοιμίοις ἡδονῆς, ἀλλὰ τὰ ὄντα διηγήσομαι nie będę cię uwodziła obietnicami rozkoszy, lecz przedstawię ci otwarcie to, co jest istotne, (rzeczywiste, prawdziwe). Tymczasem ani w jednym, ani w drugim słowniczku niema do wyrazu τὰ ὄντα podanego znaczenia. Do ust. 122. niema ani w jednym, ani w drugim słowniczku podanego znaczenia do zwrotu: περὶ πολλοῦ, περὶ πλείστου ποιεῖσθαι. — W ust. 127. do zdania: ἐπεὶ δ' ἦκε πρὸς Πρωτέα, φίλον ὄντα πατρῷον, δεῖται αὐτοῦ καθῆραι αὐτὸν τοῦ φόνου do wyrazu πατρῷον obok znaczenia o j c z y s t y dodać o d o j c a p r z e k a z a n y, a do wyrazu δεῖται dodać znaczenie p r o s z ę, ż ą d a m τινός τι. Tymczasem w słowniczku δεῖται ma znacz. p o t r z e b u j ę.

W uwagach i objaśnieniach g r a m a t y c z n y c h zauważyłem następujące usterki:

Odnośnie do ust. 133.: po słowach i zwrotach, oznaczających obawę, μή nietylko znaczy a b y n i e, lecz także c z y n i e, ż e, a μὴ οὐ c z y i ż e n i e, a jeżeli przed słowem obawy mamy przeczenie, = a b y. — Odnośnie do ust. 170, 2, gdzie czytamy: ἐν Ὀλυμπίᾳ τοῖς νικήσασιν ἐλάας στέφανοι ἐδίδοντο zwrot ἐλάας στέφανοι nie jest genet. qualit., lecz genet. materiae.

Odnośnie do ust. 89. czytamy: W jęz. greckim można podobnie, jak w jęz pol., użyć dwu lub kilku negacyi, b y l e w s z y s t k i e b y ł y z ł o ż o n e! Mnie się zdaje, że należało powiedzieć: jeśli po pojedynczej negacyi następuje złożona albo po złożonej złożona, ale rozumie się tegosamego rodzaju. — W ust. 90. czytamy: W zdaniach warunkowych wyraża się przeczenie negacyą μή. Mojem zdaniem należało powiedzieć: w p o p r z e d n i k u z d a ń w a r u n k o w y c h. — Do ust. 150.: »Przy adiectivum verb. spójnik zwykle się opuszcza«. Należało powiedzieć: Łącznik ἐστί, εἰσίν zwykle się opuszcza. — Do ust. 223. ἐπὶ βασιλέα (przeciw królowi perskiemu) ja dodałbym: por. polskie wyrażenia: Car, Sułtan, Szach.

W słowniku alfabetycznym:

Wyraz ἀληθής nie ma trzech zakończeń. Nadto dodać ἀληθές jako adv. w znacz. w istocie, rzeczywiście i ἀληθῶς, bo oba wyrazy kilka razy napotykamy (229 i 230). Dodać: ἀληθινός prawdziwy, szczery. — Ἀλλά coni. obok znaczeń podanych ma przy tr. rozk. także znaczenie otóż. — Ἀνέχομαι odnośnie do ustępu 223, 5, wyjętego z Anabas. II. 2, 1, gdzie czytamy: οἳ οὐκ ἂν ἀνάσχοιντο αὐτοῦ βασιλεύοντος, łączy się z gen. partic. i tłómaczy się: którzyby nie znieśli go jako króla, nie dopuścili, aby był królem. Gram. Krügera §. 56, 6, 2. Zdanie to zresztą za trudne. — Przy wyrazie ἀπελαύνω w znacz. nieprzechodniem dodać znaczenie cofać się (z wojskiem) odnośnie do ustępu 220. — Przy wyrazie ἀποδείκνυμαι dodać τὴν γνώμην ἀποδ. wypowiedzieć, objawić swoje zdanie odnośnie do ustępu 196.: Δημοσθένης ἀεὶ μετὰ παῤῥησίας τὴν γνώμην ἀπεδείκνυτο. Nadto dodać znaczenie: dowieść o sobie, wykazać odnośnie do ust. 203, 1. — Ἀρχαῖον w znaczeniu przed laty, niegdyś brak w słowniku odnośnie do ust. 175. Bellerofont, a nie Bellerefont. Do wyrazu γλῶττα dodać zwrot ἀπὸ γλώτ- της ustnie odnośnie do ust. 235.

Do wyrazu διαβάλλω spotwarzam, oczerniam, dodać: πρός τινα lub τινί (odnośnie do ust. 127).

Do wyraza διαλέγομαι należy odnośnie do ust. 184, 3. i 4. oprócz τινί dodać jeszcze πρός τινα (184, 6).

Brak w słowniku wyrazu διανέμω i med. διανέμομαι odnośnie do ust. 219, 5, chociaż jest w słowniczku szczegółowym do ust. 126.

Do słowa διατίθημι dodać znaczenie kieruję, zarządzam odnośnie do ust. 166, 4., gdzie czytamy: Ὁ τὸν ἑαυτοῦ οἶκον εὖ διαθεὶς καὶ τὰ τῆς πόλεως πράγματα εὖ ἂν διαθείη, bo znaczenia urządzam, porządkuję są tu niestosowne.

Do wyrazu διαφέρω należy dodać w pass. πρός τινα διαφέρομαι poróżnić się odnośnie do ust. 227. (12): μήποτε διανεχθείην πρὸς τοὺς φίλους, διενενηγμένος δ' ὡς τάχιστα διαλλαγείην.

Do διαφθείρω dodać znaczenie: zabijam. Brak w słowniku wyrazu δίωξις—εως ściganie, pogoń (ust. 234).

Do ἐν dodać ἐν ᾧ podczas gdy odnośnie do ust. 231.

Do ἐντός adv. wewnątrz, wśród dodać znacz.: z tej strony odnośnie do ust. 238, 1., gdzie czytamy: τὴν δὲ χώραν πᾶσαν τὴν ἐντὸς τοῦ Εὐφράτου ποταμοῦ μέχρι τῆς θαλάττης Ἀλεξάνδρου εἶναι. Zdanie to, wyjęte z Plut. Alex. 30 tłumaczymy: kraj, z tej strony Eufratu położony. To samo znączenie ma ἐντὸς τοῦ ποταμοῦ Herod. 1, 6; 4, 46; 8, 47 i Thuc. 2, 96.

Do ἐπιβουλεύω dodać τινί zasadzam się, godzę na czyje życie (odnośnie do 127, 6).

Do ἐπίσταμαι dodać znaczenie wiem, jestem przekonany, bo umiem, rozumiem się na czem ἐπίσταμαι ὅτι (odnośnie do 184, 4) jest mniej stosowne.

Do ἐπιχειρέω odnośnie do ust. 210, 4, gdzie czytamy: τῶν δὲ Περσῶν κωλῦσαι αὐτοὺς ἐπιχειρούντων ἐκβῆναι dodać znaczenie usiłuję, bo słowo to łączy się tutaj z inf. Co innego 210, 4, gdzie ἐπιχειρέω z dat. ma znaczenie napadam.

Braknie wyrazu εὐθύς w znacz. prosto, niebawem, natychmiast (do ust. 233, 3).

Do εὔχομαι należy obok znaczenia ślubuję, modlę się, błagam (z dat.) dodać: życzę sobie (odnośnie do ust. 180., bo tu nie łączy się z *dat.*).

Braknie wyrazu ἰσχύω jestem silny, mam znaczenie odnośnie do 158, 9. i 186, 11.

Odnośnie do ust. 208, 4., gdzie czytamy: τῷ λόγῳ ἐν πᾶσι πράγμασι χρώμενος οὐχ ἁμαρτήσεις, mamy w słowniku znaczenie słowo, mowa, wieść. Żadnego z tych wyrazów niemożna zastosować.

Braknie ὀρέγομαι odnośnię do 131.

Do παλαιός dodać ἐκ παλαιοῦ oddawna (odnośnie do ust. 237, 1).

Do zwrotu κακῶς ποιέω dodać obok znaczenia krzywdzę jeszcze pustoszę, odnośnie do ust. 175, 4., κακῶς ἐποίουν τὴν ἡμετέραν χώραν.

Do wyrazu ποῦ i to do zwrotu εἴ που dodać obok znaczenia czy gdzie jeszcze znaczenie czy może (odnośnie do 183).

Brak w słowniku wyrazu προχωρέω idę naprzód, wyruszam (odnośnie do ust. 237, 3. i 242, 4).

Do wyrazu ῥήτωρ mowca publiczny dodać nauczyciel wymowy odnośnie do ust. 180, 1., gdzie czytamy: Ἀβδηρίτης τις Ἀθηναίῳ ῥήτορι συνέστησε τὸν υἱόν poruczył, oddał na naukę.

Do στρατόπεδον obok znaczenia obóz dodać wojsko.

Do wyrazu σύμμαχος—ον dodać obok znaczenia razem walczący jeszcze znaczenie pomocny odnośnie do ust. 110, 8., gdzie czytamy: οὐκ ἔστι τοῖς μὴ ὀρθῶσι σύμμαχος θεός. W słowniczku szczegółowym (110) niema tego wyrazu.

Do wyrazu φρονέω dodać ὀρθῶς φρονέω rozsądnie postępuję 108., gdzie czytamy: ὅτι, οἶμαι, περὶ ἐκείνων μὲν ὀρθῶς φρονῶ, περὶ τούτων δ' οὔ.

W słowniczku polsko-greckim:

Do wyrazu składam ofiary dodać obok θύω jeszcze ἀνατίθημι, bo ustęp 160, 7. jest do τίθημι zastosowany. W wyrazie nieśmiertelny ἀθάνατος braknie akcentu. — Do wyrazu objawiam ἀποφαίνω dodać: objawiam, wypowiadam zdanie τὴν γνώμην ἀποφαίνομαι i τὴν γνώμην ἀποδείκνυμαι odnośnie do ust. 130. Dodać w słowniku: pójść w rozsypkę εἰς φυγὴν καθίστασθαι (173). — Do wyrazu ἔαρ dodać rodzajnik τό. — Do wyrazu wykonywam πράττω i διαπράττω dodać znak długości; bo skąd uczeń będzie wiedział, że πρᾶξαι ma mieć properispomenon? Woda ὕδωρ zam. ὕδως; nadto brak rodzajnika. — Do słówka z (ze) dodać: z konia ἀπὸ τοῦ ἵππου odnośnie do ust. 225. Cyrus spadł z konia i zginął.

Na tem zakończyć mogę uwagi i wyrażam życzenie, by w następnem wydaniu nietylko poczyniono pewne zmiany w tekście, ale także i usterki, powyżej wymienione, sprostowano.

Lwów *Franciszek Hoszowski.*

Sprawozdanie z czynności Towarzystwa

za czas od 1. stycznia 1898. do 31. maja 1899. r.

I. Sprawy ogólne.

Od 3. czerwca 1897. aż do 28. maja 1898. urzędował Wydział, którego skład wymieniono w *Eosie* IV. 244. Dnia 28. maja 1898. odbyło się VI. Walne zgromadzenie Towarzystwa we Lwowie w sali XII. Uniwersytetu. Przed terminem zjazdu rozesłano Członkom Sprawozdanie z czynności Towarzystwa filologicznego za czas od 3 czerwca 1897. do 28. maja 1898. wraz z Zestawieniem rachunku funduszów Towarzystwa filolog. za tenżesam czas oraz Program Zjazdu. Sprawozdanie z przebiegu Zjazdu i uchwały powzięte zob. poniżej w ust. II. Wydział Towarzystwa, wybrany na Walnem Zgromadzeniu dnia 28. maja 1898., przedstawiał skład następujący: Przewodniczącym był radca Dworu prof. dr. L. Ćwikliński; zastępcą przewodniczącego prof. dr. Br. Kruczkiewicz; skarbnikiem prof. F. Hoszowski; sekretarzem dr. Fr. Krček; członkami prof. K. Fischer, prof. dr. K. J. Heck, prof. dr. M. Jezienicki, prof. dr. T. Mandybur i prof. St. Schneider. — Wydział ten urzędował aż do VII. Walnego Zgromadzenia, którego termin Wydział urzędujący z przyczyn od niego niezawisłych przesunął z okresu wiosennego na dzień 31. października 1899. r. Sprawozdanie za drugie półrocze r. 1898. i następujący r. 1899. zamieszczono w Programie, ogłoszonym z powodu VII. Walnego Zgromadzenia. Do sprawozdania tego było również dodane Zestawienie rachunku funduszów Towarzystwa za czas od 24. maja 1898. do 20. października 1899.

Towarzystwo łącznie z Kołem krakowskiem liczy obecnie 160 członków, mianowicie: Towarzystwo właściwe 123 członków, a to 52 we Lwowie, 71 w innych miastach (wyjąwszy Krakowa); Koło krakowskie 37 członków.

II. Posiedzenia Towarzystwa filologicznego we Lwowie.

Posiedzenie z dnia 26. lutego 1898. r. Przewodniczący, radca Dworu dr. L. Ćwikliński, mówił »O nowo odkrytych poezyach Bakchylidesa« (prw. obecnie jego rozprawę »Liryk grecki. Rzecz o nowo odkrytych poezyach Bakchylidesa« *w Przewodniku nauk. i liter.* 1899. zesz. z lutego, marca i kwietnia, oraz w odbitce).

Następnie prof. J. Dolnicki referował sprawę zmian, jakieby należało poczynić w lekturze pisarzy klasycznych w gimnazyach. Po dłuższej rozprawie postanowiono wstrzymać się ze stanowczem załatwieniem tej sprawy do W. Zgromadzenia.

Posiedzenie z dnia 30. kwietnia 1898. r. Prof. dr. M. Jezienicki dał pogląd na »Nowe kierunki w badaniach nad Platonem«, w szczególności zaś na t. zw. stylometryę dra W. Lutosławskiego (prw. powyżej str. 158. nast.)

Walne Zgromadzenie członków za rok 1897/8 zajęło niemal cały dzień 28. czerwca 1898. r. i wyczerpało cały porządek dzienny, zamieszczony w programie, drukowanym i rozesłanym do Członków Tow. w czasie właściwym.

Posiedzenie przedpołudniowe zaczęło się o godź. 11½ w obecności 37 członków, między którymi byli też przedstawiciele Kół zamiejscowych. Przewodniczący, radca Dworu prof. dr. L. Ćwikliński, zagaił obrady przemową, w której położył nacisk główny na stosunek Adama Mickiewicza do wzorów klasycznych i filologii starożytnej w ogóle. Następnie zaprosiwszy prof. A. Sienickiego na sekretarza Walnego Zgromadzenia, otworzył rozprawę nad sprawozdaniem Wydziału z czynności za rok 1897/8. Na wniosek prof. J. Dolnickiego uwolniono sekretarza Towarzystwa od czytania sprawozdania, wydrukowanego i rozdanego członkom; zbadanie części rachunkowej sprawozdania przekazano komisyi, do której wybrano prof. Lettnera, Radeckiego i Staromiejskiego. Z kolei dr. Fr. Krček wygłosił z pamięci wykład o »najmłodszych« w porównawczem językoznawstwie indoeuropejskiem. Chodziło mu o scharakteryzowanie w rzutach ogólnych zwrotu, który w językoznawstwie zarysował się od chwili wydania podstawowego »Zarysu gramatyki porównawczej języków indoeuropejskich« prof. K. Brugmanna. Z jednej strony poczęto na jego wzór tworzyć »zarysy« poszczególnych dyscyplin filologicznych (romańskiej, germańskiej, indoaryjskiej, irańskiej) na podstawie badań poprzedników daty najświeższej, z drugiej rzucono się do opracowań monograficznych poszczególnych gramatyk w duchu młodogramatycznym. W toku pracy tej braki badań, prowadzonych w tym duchu, odsłoniły się wyraźnie i wstrząsnęły gmachem, wznoszonym z mozołem, a niezwykłą pewnością siebie przez twórców »praw głosowych« i ich ślepych naśladowców. Najostrzejszej krytyce poddał ich zdobycze Kretschmer w swym »Wstępie do dziejów języka greckiego«. Z krytyką idzie ponowna praca pozytywna, nieraz dobierająca się aż do podstaw; wyprowadziła ona na widownię niejedno zagadnienie, zaniedbane lub lekceważone przez młodogramatyków wskutek daltonistycznej pogoni za »prawami głosowemi«. Na pierwszy plan Hirt i Streitberg wysuwają przycisk (akcent), ks. Rousselot w Paryżu wprowadza pseudofonetykę Sieversa na tory jedynie zdrowe — doświadczalne, zagadnienia składniowe budzą niezwykłe zajęcie dzięki pomnikowej pracy Delbrücka, inne — szersze i zawilsze, jak glotogoniczne i kwestya powstania społeczeństw aryjskich, zachęcają młodych badaczy do wytężenia sił w kierunku ich rozwiązania. Mowca w całym ruchu widzi zupełną analogię z ruchem umysłowym ostatniego ćwierćwiecza, kiedyto duch ludzki z pod przygniatającego obuchu szczegółów i drobiazgów, gromadzonych przez »pozytywistów«, którzy »takie widzą świata koło, jakie tępemi zakreślają oczy«, rwie się z niespożytą siłą do nowego lotu w sfery niebotyczne. Przechodząc zaś do spraw, które powinny »gromadzonych obchodzić żywiej, jako filologów, starał się wskazać, jakie cenne zdobycze zwrot ten przyniósł filologii klasycznej.

Wykład ten wywołał rozprawę bardzo ożywioną: wzięli w niej udział: prof. dr. St. Witkowski, dr. E. Porębowicz, G. Lettner i dr. K. J. Heck, jużto sprzeciwiając się pewnym twierdzeniom dra Krčeka, jużteż żądając wyjaśnienia niektórych szczegółów. Po jego odpowiedzi przewodniczący wyraził życzenie, żeby w Towarzystwie filologicznem powstała sekcya językoznawcza, którąby miała bezwątpienia wdzięczne pole do działania w obec ścisłego związku językoznawstwa z filologią, i odroczył o godź. 1¼ posiedzenie do godź. 4. popołudniu.

Posiedzenie popołudniowe zagaił zastępca przewodniczącego, prof. dr. B. Kruczkiewicz, o godź. 4½ i zaprosił dra E. Porębowicza do wygłoszenia odczytu p. n. »Znaczenie synkopy dla ustroju form romańskich«. Odczyt ten wydrukowano na s. 39—48. t. V. *Eosu*. W rozprawie nad nim wzięli udział drowie: Witkowski, Krček, M. Jezienicki i prelegent.

Z kolei prof. Radecki zdał sprawę imieniem Komisyi kontrolującej, która znalazła rachunki skarbnika w porządku zupełnym. Przyjęto oba wnioski komisyi: 1) udzielenie absolutoryum Wydziałowi za działalność w r. 1897/8, 2) wyrażenie uznania skarbnikowi Towarzystwa, prof. F. Hoszowskiemu.

Przewodnictwo objął teraz ponownie radca Dworu prof. dr. L. Cwiklíński i zaprosił prof. dra K. J. Hecka i Kossowicza na skrutatorów przy wyborze Wydziału na r. 1898/9. Zanim jednak skrutatorowie zdołali obliczyć głosy oddane, Walne Zgromadzenie przystąpiło do dalszego punktu porządku dziennego, t. j. *sprawy lektury klasyków starożytnych w gimnazyach*.

Referent tej sprawy, prof. K. Fischer, zaznaczył przedewszystkiem, iż wnioski Wydziału co do reformy lektury rzeczonej, załączone do programu W. Zgromadzenia, a opracowane z uwzględnieniem zapatrywań i życzeń, które kilka gron filologicznych i Kół wyraziło, różnią się w kilku punktach od tych, które sam przedstawił ogółowi nauczycieli w rozprawie, umieszczonej w »Muzeum« i wydanej następnie w odbitce. Poczem uzasadnił stanowisko swoje w tej sprawie w sposób podobny, w jaki uczynił to w owej broszurze, i naszkicował dzieje kwestyi tej w Wydziale Tow. filologicznego aż do chwili, w której ujęto ją we wnioski, przedstawione właśnie W. Zgromadzeniu. W myśl wywodów przewodniczącego postanowiono przeprowadzić rozprawę szczegółową nad tymi wnioskami.

Oto przebieg rozprawy:

A. Lektura łacińska. Klasa V. Wniosek Wydziału: I. półrocze — Owidyusa Metamorfozy, *Tristia*, *Fasti*, wybór około 1000 w.; Cezara *Bellum civile*; II. półrocze — Liwius. Prof. Fischer zaznaczył, że niema różnicy zdań między nim a Wydziałem co do tego wniosku. Mimoto szeroka dyskusya rozwinęła się właśnie nad nim. Prof. Jan Jędrzejowski wystąpił przeciw lekturze Liwiusa z powodów formalnych i dr. Witkowski oświadczył się przeciwko niej choć prof. Dolnicki wyjaśnił, w jaki sposób Liwius przeszedł na Wydziale (większością głosów); prof. St. Schneider i G. Lettner natomiast bronili Liwiusa ze względów rzeczowych. — Po replice dra Witkowskiego i przemówieniu prof. dra M. Sabata, któremu Salustyus wydał się za trudnym nawet dla VI. klasy, zamknięto rozprawę ogólną nad lekturą klasy V. na wniosek dra W. Śmiałka i przystąpiono do szczegółowej. Owidyus nie wywołał żadnej i przyjęto wniosek Wydziału co do tego poety jednogłośnie. — Przyszła kolej na Cezara »Wojnę domową«. Drowi Witkowskiemu dążność tego dziełka wydała się nieodpowiednią dla celów szkolnych. Dr. Sabat był zdania, że Cezar, acz genialny, jest za trudnym na kl. V. i radził zadowolić się w półroczu I. Owidyusem. Dr. Jezienicki wyraził się podobnie. Drowi Heckowi zdało się, że Cezar zawiera za wiele opisów walk, podczas

gdy ze względu na uczniów należałoby podawać jak najwięcej opisów błogich skutków pokoju; tosamo utrzymywał prof. Jędrzejowski. Ponieważ ozwały się też głosy, że nie wypada kłaść nacisku na czytanie »Wojny domowej«, jeno pozostawić nauczycielowi swobodę wyboru między nią a »Wojną z Galami«, sformułowano wnioski odpowiednio i zamknięto rozprawy nad Cezarem. Po przemówieniu referenta, który obstawał przy »Wojnie domowej«, ponieważ młodzież czyta ją jakoby z zajęciem, przyjęto w głosowaniu większością 1 głosu stylizacyę: »Cezara *Bellum civile* albo *Bellum Gallicum*«. Co do Liwiusa przyjęto wniosek Wydziału.

Klasa VI. wniosek Wydziału: I półrocze — Jedna z monografij Salustyusa, Cycerona *In Catilinam*, albo jedna z łatwiejszych mów; II. półr. — Wergilius. Przewodniczący wyjaśnił, dlaczego sformułowano wniosek w sposób podany, referent natomiast bronił swego wniosku: Salustyusa »Wojna z Jugurtą« i Cycerona »Przeciw Katylinie mowy«. Dr. Jezienicki zwrócił uwagę na trudność uporania się w półroczu I. z dwoma dziełami tak obszernemi, jak przedstawione przez Wydział. Dr. Sabat, Lettner i inni przemawiali w duchu podobnym. Ostatecznie przyjęto wniosek Wydziału co do całej klasy VI., ale skreślono podział lektury na półrocza. Wniosek dra Jezienickiego, ażeby przeniesiono Cycerona na półrocze II., upadł.

Klasa VII. Wniosek Wydziału: Półrocze I — Cycerona dwie mowy krótsze albo jedna dłuższa, wyimki z pism filozoficznych; półrocze II. — Wergiliusa Eneidy ks. II. albo VI., Tacytus. Przewodniczący, wyjaśniając ten wniosek, napomknął o konieczności wydania chrestomatyi z pism filozoficznych Cycerona. Dr. Witkowski żądał zastąpienia wyrazu »wyimki«, wyrazem »wyjątki«, zresztą popierał wniosek przytoczony. Prof. Fischer przemawiał przeciw wyimkom, bo chciałby, żeby czytano li jedną lub dwie mowy Cycerona. Natomiast prof. Schneider bronił wniosku Wydziału, ponieważ młodzież wynosi ze szkoły średniej zamało wykształcenia filozoficznego, a nadto pisma filozoficzne Cycerona przygotowują dobrze do czytania Platona. Dr. Jezienicki żądał opuszczenia liczby ksiąg i napisów dzieł, które z Wergiliusa należy czytać, i poprzestania na zaznaczeniu: »Wergilius«. Przyjęto jednogłośnie wniosek Wydziału co do półrocza I., co do II. w brzmieniu: »półrocze II. — Wergilius, Tacytus«.

Klasa VIII. Wniosek Wydziału: półrocze I. — Horacyus; półrocze II. — Tacytus. Dr. Śmiałek uznał rozdzielanie Tacytusa na półr. II. klas VII. i VIII. nieodpowiedniem i żądał dla ciągłości czytania tego autora w półroczu I., a przeniesienia Horacyusa na drugie. Znalazł popleczników w drze Hecku, który jednak chciał ograniczyć czytanie Tacytusa listopadem, tak, ażeby już w I. półroczu zaczynało się czytanie poety, oraz w prof. Jędrzejowskim. Dr. Witkowski doradzał skreślenia wyrazów: »półrocze I.« i »półrocze II.« Prof. Schneider, dr. Jezienicki i prof. Dolnicki bronili wniosku Wydziału, a referent zwrócił dodatkowo uwagę na trudności, jakie wywołałoby przeniesienie Horacyusa na półrocze II., tak krótkie a ciężkie dla młodzieży tej klasy. Ostatecznie przyjęto wniosek Wydziału większością 2 głosów.

B. Lektura grecka. Klasa V. Wniosek Wydziału: półrocze I. — Ksenofont; półrocze II. — Homera Iliada (dwie pieśni z pierwszych czteru), Ksenofont. Dr. Jezienicki żądał dodania przy Ksenofoncie wyrazu: »Anabasis«. Dr. Witkowski pragnął skreślić ograniczenie Iliady do »pierwszych czteru« ksiąg. W głosowaniu przyjęto jednogłośnie wniosek Wydziału z poprawką dra Jezienickiego przy półroczu I., a z poprawką dra Witkowskiego przy półroczu II.

Klasa VI. Wniosek Wydziału: półrocze I. — Homera Iliada; półrocze II. — Homera Odyseja (w wyborze). W rozprawie nad I. półroczem dr. Jezienicki wniósł dodanie 1 godziny Ksenofonta, ażeby uczniowie nie zapomnieli form atyckich, ale nie

zyskał większości, poczem przyjęto wniosek Wydziału co do tego półrocza jednogłośnie.

Prof. Schneider wystąpił przeciw wnioskowi Wydziału co do II. półrocza, bo w ten sposób uczniowie czytaliby przez cztery półrocza tylko poetę — przez trzy jednego i tego samego, a nie poznaliby żadnego dziejopisarza, prozaika. Dlatego obstawał przy zatrzymaniu nadal lektury Herodota, jako łatwej, a przynoszącej korzyść. Dr. Witkowski podkreślił doniosłą wartość etyczną tego pisarza, a dr. Jezienicki również oświadczył się za Herodotem, jako jedynym przedstawicielem dziejopisarstwa greckiego w gimnazyum i autorem wysoce etycznym. Dr. Mańkowski, prof. Jędrzejowski i dr. Krček zwalczali wniosek prof. Schneidra, ostatni z powodów językowogramatycznych, dr. Heck zaś z powodu niewyrobionej jeszcze formy Herodotowej. Referent uznał motyw dra Witkowskiego za ważny, ale też jedyny, który może przemawiać za Herodotem; gdy zaś można oddziaływać na młodzież etycznie przy nauce polskiego i niemieckiego, motyw to za słaby. Ostatecznie przyjęto wniosek Wydziału większością znaczną.

Tu przerwano na chwilę rozprawy nad lekturą klasyków, a prof. Heck zdał sprawę ze skrutynium wyborów. Wynik głosowania: radca Dworu prof. dr. L. Ćwikliński obrany przewodniczącym, a prof. dr. Br. Kruczkiewicz jego zastępcą — obaj jednogłośnie; wydziałowymi jednogłośnie lub większością głosów: prof. F. Hoszowski, prof. K. Fischer, prof. dr. K. J. Heck, dr. Fr. Krček, prof. dr. T. Mandybur, prof. St. Schneider, prof. dr. M. Jezienicki.

Klasa VII. Wniosek Wydziału półrocze I. — Sofokles; półrocze II. — Platona Apologia i jeden z mniejszych dyalogów. Prof. Lettner wnosił, ażeby czytano Demostenesa i Sofoklesa w kl. VII., a przeniesiono Platona do VIII-mej. Dr. Jezienicki przestawił porządek: »Platon — Sofokles«, ażeby poezya nie następowała ciągle po sobie przez kilka półroczy. Następnie rozprawa zasadnicza rozwinęła się nad Sofoklesem. Dr. Witkowski chciał rozszerzyć lekturę platońską, w tym celu przemawiał za jedną tylko tragedyą Sofoklesa, bo to wystarczy zupełnie do nabrania dobrego pojęcia o teatrze greckim, podczas gdy niemożna poznać należycie Platona ii z Apologii. Prof. Schneider pragnął wprowadzić do klasy VII. Tukidydesa, mianowicie ks. II. jego dzieła, skoro skreślono Herodota w klasie poprzedniej; księga ta zawiera przecie znane arcydzieło, mowę Peryklesa, i czytają ją np. w Niemczech, w Szwajcaryi. Dr. Mańkowski wystąpił przeciw czytaniu mowców greckich, zwłaszcza przeciw Demostenesowi, a w obronie Platona. Przewodniczący podniósł niezmierną doniosłość Sofoklesa w czasach dzisiejszych dla nas, którzyśmy nigdy nie celowali techniką dramatyczną, natomiast upatrywał mniejszą korzyść w lekturze platońskiej; Demostenes nie robi wrażenia, bo uczeń nie rozumie go należycie, Tukidydes nadawałby się niezawodnie, ale jest za trudny. Prof. Schneider podniósł również wydatność czytania Sofoklesa i przytoczył na korzyść Demostenesa przeciw drowi Mańkowskiemu, z którym zresztą też dr. Witkowski wdał się w dysputę, tę okoliczność, że to płomienny mowca wolności. Dr. Krček przypomniał, że Sofokles to jedyny wzór starożytnej sztuki dramatycznej w gimnazyum, gdzie ani Ajschylosa, ani Eurypidesa, ani żadnego komedyopisarza starożytnego nie czytamy. Ostatecznie uchwalono niemal jednogłośnie: na półrocze I. Sofoklesa. Co do II. półrocza dr. Witkowski wniósł wyrażenie ogólne: »Platon« i to przyjęto zamiast wniosku Wydziału po przemówieniu prof. Schneidra, który pragnął ograniczyć lekturę platońską z powodu braku odpowiedniego przygotowania filozoficznego u młodzieży gimnazyalnej.

Klasa VIII. Wniosek Wydziału: półrocze I. — Demostenesa jedna mowa dłuższa lub dwie krótsze; półrocze II. — Sofokles i Homera Iliada lub Odyseja. W roz-

prawie o I. półroczu dr. Heck wystąpił ze zdaniem, że Demostenes jest za trudnym, choć stoi wysoko pod względem etycznym; uczeń nie wżyje się w stosunki greckie tak, ażeby mógł ocenić mowcę tego podług wartości. Wniósł zatem, ażeby czytano li trzecią Filipikę, bo można ją przeczytać w dwu miesiącach, a na miejsce drugiej stawiał Tukidydesa. Dr. Mańkowski radził w ogóle zastąpić Demostenesa Tukidydesem. Dr. Sabat oświadczył się przeciw wyznaczaniu dwu autorów na półrocze i obstawał za Demostenesem; dr. Witkowski zaś chciał pozostawić nauczycielowi wybór dowolny między obu pisarzami. Referent sprzeciwił się Tukidydesowi, ponieważ jest to autor trudny, a powtóre poznaje się dosyć dziejopisarzy łacińskich; skłonnym jest jednak do pozostawienia swobody wyboru: »Demostenes albo Tukidydes«. W głosowaniu padła połowa głosów na »Demostenesa« ze skreśleniem wszelkich dodatków, jedna trzecia na: »Demostenesa albo Tukidydesa« (wotum mniejszości), a jedna szósta na »Demostenesa i Tukidydesa«. Na półrocze II. przyjęto stylizacyę: »Sofokles, Homer«.

Następnie na wniosek prof. Jędrzejowskiego uchwalono wydzielić 20 zł. z funduszów Towarzystwa na pomnik Mickiewicza we Lwowie.

Wreszcie podziękował Przewodniczący zgromadzonym za tak gorliwy udział w obradach i krótką przemową zamknął posiedzenie o godz. 9. wieczór.

Uchwały w sprawie lektury szkolnej przedstawiają się następująco:

a) Lektura łacińska.

V. Klasa

I. półrocze: Owidyusa Metam., Fasti, Tristia, wybór około 1000 w.; Cezara Bellum civile lub Bellum Gallicum.

II. półrocze: Liwius.

VI. Klasa.

Jedna z monografii Salustyusa; Cycerona In Catilinam, albo jedna z łatwiejszych mów; Wergilius.

VII. Klasa.

I. półrocze: Cycerona dwie mowy krótsze albo jedna dłuższa; wyimki z pism filozoficznych.

II. półrocze: Wergilius; Tacytus

VIII. Klasa.

I. półrocze: Horacyus.

II. półrocze: Tacytus.

b) Lektura grecka.

V. Klasa.

I. półrocze: Ksenofonta Anabasis.

II. półrocze: Homera Iliada (dwie pieśni); Ksenofont.

VI. Klasa.

I. półrocze: Homera Iliada.

II. półrocze: Homera Odyseja (w wyborze).

VII. Klasa.

I. półrocze: Sofokles.

II. półrocze: Platon.

VIII. Klasa.

I. półrocze: Demostenes, (wotum mniejszości: D. albo Tukidydes).

II. półrocze: Sofokles, Homer.

Posiedzenie z dnia 15. października 1898. r. Początek o godz. 6¼ wieczorem. Przewodniczący Towarzystwa zdał sprawę z czynności nowego Wydziału i jego ukonstytuowania. Następnie zaprosił prof. A. Radeckiego do wygłoszenia odczytu p. n. »*O środkach poglądowych do nauki filologii klasycznej w gimnazyum*« (wydr. wyżej str. 194. nast.)

Z powodu czysto informacyjnego charakteru odczytu nie przeprowadzono nad nim rozpraw i przystąpiono wprost do omówienia pokrewnego tematu, »sprawy uwzględnienia archeologii klasycznej w nauce gimnazyalnej«, którą przedstawił prof. dr. St. Witkowski (por. jego referat wyżej str. 187. nast.).

Po odczytaniu przezeń wniosków ostatecznych rozpoczęto rozprawę ogólną nad nimi, w której wzięli udział prócz prelegenta: przewodniczący, prof. dr. Heck, prof. Staromiejski, dyr. Biesiadzki, prof. Romański; większość występowała przeciw kanonowi, którego dr. Witkowski żądał. Nadto przewodniczący zaznaczył dobitnie, że Towarzystwo filologiczne nie ma na myśli wprowadzenia archeologii klasycznej, jako przedmiotu osobnego w gimnazyach, i otworzył rozprawę szczegółową, w której omówiono wnioski poszczególne referenta kolejno.

Głosowanie nad wnioskiem 1. odroczono aż do załatwienia się z następnymi, ponieważ wyłoniła się różnica zdań co do tego, czy Tow. filologiczne może orzekać w sprawie szkół realnych, zorganizowanych odmiennie od gimnazyów, a więc wymagających innego sposobu podawania wiadomości archeologicznych. Referent obstawał za wyrażeniem ogólnem: »szkoły średnie«, mimo sprzeciwu przewodniczącego, dra Jezienickiego, dra Krčeka i prof. Lachowskiego.

We wniosku 2. wyraz »przygodnie« wywołał żywą rozprawę o tem, czy i o ile archeologia powinnaby znaleźć uwzględnienie przy nauce języka ojczystego i niemieckiego. Prof. Heck domagał się skreślenia wyrażenia: »przygodnie także i innych przedmiotów, jak n. p. języków nowożytnych«. Po przemówieniach dr. Krčeka i Hadaczka referent zmienił owo wyrażenie na: »a gdzie to jest koniecznem, także innych przedmiotów«; w głosowaniu przyjęto tak zmieniony wniosek dra. Witkowskiego. — Z powodu pory spóźnionej (9 godz. wieczorem) przerwano na tem obrady.

Posiedzenie z dn. 12. listopada 1898. r. poświęcono w całości dalszej dyskusyi nad wnioskami, przedstawionymi na posiedzeniu poprzedniem w sprawie uwzględnienia archeologii klasycznej w nauce gimnazyalnej.

Wskutek wątpliwości, które rozwaga nasunęła poszczególnym członkom po posiedzeniu październikowem, zreasumowano uchwałę co do wniosku 2. i po dyskusyi ożywionej, w której wzięli udział: dyr. Próchnicki, prof. Dolnicki, prof. Jezienicki i referent, przyjęto zamiast poprawki poprzedniej poprawkę prof. Dolnickiego: »a nawet z nauką języków nowożytnych, gdzie się nadarzy sposobność ku temu«.

Wniosek 3. utrzymał się w stylizacyi referenta.

Wnioskowi 4. zarzucił dyr. Próchnicki to, że mówi o zadaniu archeologii, podczas gdy zgromadzenie oświadczyło się już we wniosku 3. przeciw archeologii, jako przedmiotowi odrębnemu; żądał więc zastąpienia wyrazu tego zwrotem: »podawanie wiadomości archeologicznych« lub »wiadomości z zakresu archeologii«. Sprawozdawca nie sprzeciwił się tej zmianie, nadmienił jednak, że myśl jego stylizacyi jest tasama, jak tego dowodzi wniosek 3.

Nad zadaniami pośredniemi wiadomości archeologicznych w szkole, które dr. Witkowski ujął w 3 punkty: kształcić a) zmysł piękna, b) zmysł spostrzegawczy,

c) wyobraźnię, rozwinęła się żywa rozprawa. Mianowicie dr. Krček żądał albo skreślenia punktu a), bo uważa kształcenie zmysłu piękna za mrzonkę tam, gdzie brak ku temu podstaw przyrodzonych, albo przynajmniej złączenia *a*) i *b*) w formie: »kształcenie zmysłu spostrzegawczego jako podstawy zmysłu piękna«. Prof. Dolnicki występował również przeciw temu punktowi, ale nie z powodów zasadniczych, jeno takich, jak brak okazów, wzorów i t. p. Przeciw temu wystąpili: prof. Staromiejski, dr. Śmiałek, dyr. Próchnicki, prof. Schneider i referent; pierwsi podnosili znaczenie sugestyi w sprawie, poruszonej przez oponenta, ostatni zaś utrzymywali, że ze stanowiska pedagogii niemożna mówić, iżby niepodobna było kształcić zmysłu omawianego. Referent zgodził się na przestawienie punktów *a*) i *b*) według wniosku prof. Schneidra i w tej postaci wniosek 4. przyjęto.

Przy wniosku 5 dr. Jezienicki i prof. Schneider doradzali ściągnięcia obu zasad, w nim wypowiedzianych, w jedno, mniejwięcej w tej formie, że należy objaśniać ważne rzeczy, które bez tego pozostałyby niezrozumiałemi. Zgromadzenie zgodziło się na to żądanie.

Wniosek 6. przyjęto po wyjaśnieniach przewodniczącego w brzmieniu niezmienionem.

Przeciw określaniu stanowiska dzieła pewnego w dziejach sztuki, którego domagał się wniosek 7., wystąpił dr. Krček, uważając historyczne traktowanie w tych granicach za niestosowne. Ale nad tą sprawą nie głosowano, ponieważ zdaniem zgromadzenia nie jest zasadniczą kwestyą i jest tylko objaśnieniem myśli głównej referenta.

Wniosek 8. przyjęto bez zmiany.

Przy wniosku 9., dotyczącym potrzeby kanonu miejsc z pisarzy starożytnych, które należałoby objaśniać, z góry referent oświadczył, że wskutek rozprawy na posiedzeniu poprzedniem nadał wnioskowi swemu inną formę i odczytał go w tej formie (por. powyżej str. 191). Prof. Schneider żądał w stylizacyi wyraźnego oddzielenia dezyderatów od motywów, zresztą zgromadzenie, zgadzając się z tem żądaniem, uchwaliło treść wniosku 9.

Z wniosków następnych, tj. 10.—14., jedynie 11. i ostatni wywołały dyskusyę. Przeciw 11-emu występował dyr. Próchnicki — bez skutku; 14-ty postanowiono ująć w ramy zwięźlejsze i zakończyć radą, by nauczyciele, nie czujący w sobie sił do sprostania zadaniom, wyznaczonym archeologii, nie posługiwali się nią w szkole.

Wreszcie wrócono do wniosku 1., co do którego zawieszono uchwałę na posiedzeniu poprzedniem, i przyjęto go w takiej formie, że uchwalone wnioski obejmują w ogóle »szkoły średnie«. Potem przewodniczący zamknął posiedzenie.

Posiedzenie d. 10. lutego 1899. r. zagaił Przewodniczący Towarzystwa o godz. 6½ wiecz. pogadanką na temat spraw bieżących. Następnie prof. dr. A. Danysz wygłosił odczyt p. n. »*Teorya pedagogiczna Kwintyliana*« (wydr. wyżej str. 169. nast.)

Rozprawę nad odczytem rozpoczął prof. dr. Br. Kruczkiewicz, uzupełniając wywody prelegenta uwagami własnemi, głównie o zawisłości autora *Institutionum orat.* od Cycerona. Prof. dr. M. Jezienicki żądał wykazania, o ile zapatrywania Kwintyliana są oryginalnemi, a o ile opierają się na wzorach dawniejszych; prof. St. Schneider poparł to żądanie, wskazał na ciągłe ścieranie się dwu prądów, krasomowczego i filozoficznego, w piśmiennictwie starożytnem, wreszcie polemizował z prelegentem w sprawie »niejasności«, dotkniętej w odczycie. Prof. Zagórski przypomniał obrazek pompejański, ilustrujący sprawę kar cielesnych. W odpowiedzi oponentom dr. Danysz zaznaczył, że pragnął w odczycie swym rozkoszować się li przedmiotowo pedagogiczną wartością Kwintyliana i bronił swego zdania o karach cielesnych. — Koniec posiedzenia o godz. 8¼ wieczorem.

Posiedzenie dnia 8. kwietnia 1899. r. Prof. Fr. Bizoń odczytał rzecz o »De emendandis eloquentiae vitiis ks. St. Konarskiego«, w której omawiał pochód myśli tej broszury, oraz polemikę, przeprowadzoną między jej autorem a przeciwnikami jego dążeń. W rozprawie wzięli udział: prof. dr. Kruczkiewicz, prof. Schneider, dr. K. J Heck, dr. Fr. Krček i inni

III. Sprawozdanie z czynności Koła krakowskiego

Od 1. stycznia 1898. do 31. maja 1899. odbyło Koło krakowskie 8 posiedzeń, na które podobnie, jak w latach poprzednich (zob. sprawozdanie Koła w *Eosie* z 1897. r. str. 248), przeważnie »starsi koledzy« uczęszczali.

1. Prof. dr. Piotr Bieńkowski zdał sprawę z podróży archeologicznej po Afryce, którą odbył w 1896. r.

Wykład ten zawierał topograficzny i archeologiczny wstęp do odczytu o kulturze i cywilizacyi Afryki rzymskiej, który miał się odbyć w letniem półroczu r. 1898. Skreśliwszy rutę, którą odbył w ciągu dwumiesięcznego pobytu w Tunetanii i Algeryi (Tunis, Kartagina, Oudna, Testur, Ain-Tunga, Tebursuk, Dougga, El Matria, Beja, Tebessa, Konstantyna, Batna, Lambèse, Timgad, Alger, Cherchel, Oran), zaznajomiwszy słuchaczów z starożytnym podziałem Afryki północnej — prelegent opisał najważniejsze zabytki każdej miejscowości, zwrócił uwagę na najbardziej zajmujące dzieła sztuki w muzeach lokalnych, poruszył liczne zadania archeologii klasycznej i starochrześcijańskiej, wiążące się z poznaniem tej części dawnego cesarstwa rzymskiego. Dłuższy ustęp poświęcił opisowi ruin Timgadu, tych afrykańskich Pompei, tudzież topografii Kartaginy, w ostatnich latach w części odkopanej. W ciągu wykładu przedłożył i omówił pokrótce następujące publikacye zbiorowe i dzieła specyalne: Atlas archéologique de la Tunisie por. E. Babelon, R. Cagnat, S. Reinach 1892-97; G. Boissier, L'Afrique romaine, 1895; P. Gauckler, L'archéologie de la Tunisie 1896; Ballu, Tebessa, Lambèse, Timgad 1897; dalej szereg tomów wydawnictwa: Musées de l'Algérie et de la Tunisie (Musée Alaoui 1890; Musée de Lambèse por. R. Cagnat 1895; Musée de Constantine par G. Doublet et P. Gauckler 1892; Musée d' Alger par G. Doublet 1890; Musée de Cherchel per P. Gauckler 1895; Musée d' Oran par de la Blanchère 1893.) wreszcie E. Boeswillwald et R. Cagnat, Timgad, une cité africaine 1892—97 i Ballu, Ruines de Timgad 1897, St. Gsell, Recherches archéologiques en Algérie 1893[1]). Wykład swój zakończył wykazaniem wybitnego i dodatniego udziału, jaki biorą w pracy nad zbadaniem Afryki rzymskiej nietylko koła fachowe, ale i dyletanci wojskowi, księża, nauczyciele liceów i szkół ludowych.

Za odczyt ten, bardzo zajmujący i urozmaicony, gorąco podziękował prelegentowi prezes prof. dr. K. Morawski i prosił go, aby daną obietnicę przedstawienia obrazu kultury afrykańskiej za czasów rzymskich na podstawie zabytków, do dziś dnia poznanych, jak najprędzej zechciał spełnić. Kilka rzeczowych uwag dorzucił do odczytu prof. Miodoński.

2. Prof. Jan Pelczar odczytał referat nad artykułem K. Fischera p. t. »O reformie lektury klasycznej w gimnazyum wyższem«. (Muzeum rocznik XIII. rok 1897). Na podstawie tego gruntownie opracowanego referatu i wyczerpującej dyskusyi, w której brali udział pp. Bednarski, Miodoński, Sas. Winkowski, Rzepiński, Gąsiorowski i referent, Koło krakowskie poleciło następujący plan lektury:

---

[1]) Por. teraz także zajmującą pracę Adolfa Schultena: Das römische Afrika, Lipsk 1899. (*Przyp. Red.*)

a) Lektura łacińska.

V kl. 1. półr. (około 3 mies.) Owidyus (Wybór z Met. Fast. Trist.)
1. półr. (około 2 mies.) } Liwius I., XXI lub XXII (z opuszczeniem
2. półr. } trudnych lub mniej zajmujących partyj).

VI. kl. 1 pół. Salustyus, Bellum Iugurthinum.
2. półr. Cycerona In Catilinam I.
Wergiliusa Bucol., Georg. (wybór); Aen I.

VII. kl. 1. półr. (około 2—2½ mies.) Wergiliusa Aen. II lub VI.
1. półr. (około 2½—3 mies.) Cycerona, dwie mowy mniejsze lub jedna większa;
2. półr. (około 2—2½) mies.) Laelius lub Cato Maior, lub wybór z innych pism filozof.
2. półr. (około 2½—3 mies.): Tacytusa Agricola, (ewent. Germ. cc. 1—27), wybór z Historyi.

VIII. kl. 1. półr. (około 3 mies.) Tacytusa Annales (wybór)
1. półr. (około 2 mies.) }
2. pór. (około 3 mies.) } Horacyus (wybór).

b) Lektura grecka.

V. kl. 1. półr. Ksenofonta Anabasis.
2. półr. Homera Iliady I. i II. lub III.
Ksenofonta Anabasis (lub Cyrop.) w 1 godź. tyg.

VI. kl. 1. półr. Homera Iliady (około 5 ksiąg).
Ksenoftonta Anabasis lub Cyropaedia (w 1. godź. tyg.)
2. półr. Herodota Wybór z ks. V—IX.
Ksenofont j. w. (1 godź. tyg.)

VII. kl. 1. półr. Homera Odyseja.
2. półr. Homera Odyseja i Platona Apologia.

VIII. kl. 1. półr. Sofokles
2. pór. Demostenes: (jedna mowa dłuższa n. p. Filipika III. lub dwie krótsze).

W dyskusyi nad tym referatem podniósł prof. Miodoński gruntowność w jego opracowaniu i trafność uwag, które podyktowała prelegentowi dłuższa praktyka szkolna. Toteż w zasadzie wszyscy zgodzili się na wywody prelegenta i gorąco popierali wniosek jego za utrzymaniem Herodota, którego p. Fischer pragnie usunąć z lektury szkolnej. Wnioski odesłano Towarzystwu filologicznemu we Lwowie do zrobienia z nich odpowiedniego użytku. W ciągu dyskusyi poruszono także zadania piśmienne łacińskie i greckie. W klasie 7. i 8-ej chce prof. Gąsiorowski usunąć zadania łacińskie gramatyczno-stylistyczne, a tłumaczyć oryginalne ustępy, wyjęte z polskich pisarzy, i tym sposobem przygotowywać uczniów do wypracowania maturalnego. Prof. Bednarski, przedstawiwszy ujemne strony dzisiejszego prowadzenia ćwiczeń stylistycznych w gimnazyum wyższem, widzi główną przyczynę niepomyślnych wyników

z zadań łacińskich w braku odpowiedniej książki, na której podstawie musieliby wszyscy nauczyciele według pewnego planu i w pewnej rozciągłości przerabiać materyał, tam zawarty. Wreszcie prof. Winkowski przemawia za zupełnem usunięciem wypracowań greckich w gimn. wyższem.

3. Dyr. Siedlecki Stanisław, »O demonium Sokratesa«. Odczyt ten, z pamięci wygłoszony — wydrukowany następnie w *Eosie*, t. V. str. 49—55 — przyjęło zgromadzenie oklaskami a prof. Morawski dziękował prelegentowi, znakomitemu znawcy i tłumaczowi Platona, za zajmującą, na podkładzie psychologicznym osnutą pracę, która potrafi zająć nietylko filozofa, ale także filologa. Rozprawa ma i dydaktyczną wartość, bo może usunąć za szkoły mylny — jak się to podczas dyskusyi pokazało — lub Sokratesowi ubliżający sposób tłumaczenia jego »daemonium«.

4—6. Prof. Jan Bryl, przedstawił w trzech odczytach sposób, w jaki można ilustrować lekturę autorów klasycznych zabytkami sztuki starożytnej. Prelegent ograniczył się w swych wykładach lekturą Owidyusa.

We wstępie zaznaczył, że o potrzebie ilustrowania lektury szkolnej autorów klasycznych zabytkami sztuki i mówiono i pisano dosyć i zagranicą i u nas, lecz nie spotkał się dotąd z pracą, w sposób wyczerpujący podającą materyał, który koniecznie uwzględnić należy, i określającą dokładnie metodę postępowania. Uważa zaś i jedno i drugie za bardzo pożądane z wielu innych przyczyn, a przedewszystkiem z tej, aby nauczyciel, obejmujący naukę w klasie wyższej, mógł się oprzeć na pracy swego poprzednika. O ile jednak jego wiadomości sięgają, dzieje się przeciwnie nietylko u nas, ale i w innych prowincyach monarchii: z niewielu nauczycieli, uwzględniających przy lekturze klasycznej ten ważny czynnik kształcący, postępuje nieledwie każdy inaczej. Do usunięcia tej niejednostajności widzi najpewniejszą tę drogę, jeżeli nauczyciele, zajmujący się tą sprawą, zechcą dzielić się swemi spostrzeżeniami i doświadczeniami ze swymi kolegami czyto w formie odczytów i dyskusyj na posiedzeniach, czyteż zapomocą ogłaszania swych uwag drukiem.

Postawiwszy i uzasadniwszy co do wyboru materyału ilustracyjnego ogólną zasadę, że zwłaszcza poezyę, jako najwznioślejszą z sztuk, tylko utworami sztuki, do pewnego stopnia równorzędnej, można godnie ilustrować, przystąpił do przedstawienia szeregu urywków z lekcyj szkolnych, których przedmiotem było ilustrowanie poszczególnych miejsc Owidyusa, w tym porządku, w jakim prelegentowi zachodziły w nauce szkolnej.

Po słowach: »Semina tunc primum longis Cerealia sulcis obruta sunt etc.« (Metam. I. 35.) opowiedział prelegent uczniom — jak mówił — w jakito sposób według podań mitycznych greckich nauczyła się ludzkość tej sztuki, t. j. orki i siejby, dodając, że tę właśnie scenę przedstawia piękna płaskorzeźba, znaleziona w Eleuzydzie, której reprodukcyę powiesił na ścianie. Temu obrazowi mieli uczniowie przypatrzyć się sami dokładnie podczas pauz, a następnej lekcyi odpowiedzieć na kilka pytań, które im podyktowano. Te pytania dotyczyły liczby osób, przedstawionych w płaskorzeźbie, ich ugrupowania, postawy, odzieży, czynności, które wykonują, rysów i wyrazu twarzy i niektórych innych właściwości.

Następnie ilustrował prelegent wiersze: »Neve foret terris securior arduus aether, adfectasse ferunt regnum caeleste Gigantas altaque congestos struxissse ad sidera montes« (Metam.) Do ilustrowania użył reprodukcyj płaskorzeźb z ołtarza pergamejskiego, podając uczniom treść poszczególnych scen, w przypuszczeniu, że sami nie zdołaliby jej odgadnąć, a następnie kazał się im w wolnych od lekcyj chwilach przypatrzyć i przygotować sobie z nich odpowiedzi na lekcyę następną na tesame

pytania, które im był postawił co do płaskorzeźby z Eleuzydy, tudzież na niektóre inne. Przytem opowiedział im wiadomości historyczne, dotyczące powstania rzeźb pergamejskich.

Następnej lekcyi, kiedy uczniowie już zdali sprawę z tego, co im zadano, i kiedy błędne spostrzeżenia sprostowano, przy pomocy stosownych pytań nauczyciela, określili uczniowie najważniejsze charakterystyczne różnice między płaskorzeźbą z Eleuzydy, a płaskorzeźbami pergamejskiemi. Tu nauczyciel dodał uczniom, że temi właściwościami, które spostrzegliśmy na płaskorzeźbie z Eleuzydy, odznaczała się rzeźba atycka z czasów Peryklesa, właściwości zaś rzeźb pergamejskich są wspólne także innym utworom plastycznym z epoki helenistycznej — i że odtąd winni się uczniowie zastanawiać przy każdej nowej rzeźbie greckiej, jaką zobaczą, do której z rzeźb, dotąd poznanych, najwięcej się zbliża i dlaczego, dopóki nie poznają znowu nowego typu.

W podobny sposób ilustrował prelegent postać Jowisza, opisaną przez poetę w ustępie p. n. »Zgromadzenie bogów«, biustem Jowisza z Otricoli i odciskiem na monecie elijskiej; poetycznym personifikacyom bóstw wiatrów (w »Potopie«), przeciwstawił personifikacye plastyczne na »Wieży wiatrów« w Atenach, poetycznym zaś personifikacyom rzek — personifikacye plastyczne na przyczółkach Partenonu i świątyni Dzeusa olimpijskiego, tudzież »Nilu« w Watykanie; do uzmysłowienia postaci Neptuna służył mu posąg tegoż boga w Lateranie, tudzież jego postać na jednej z płyt fryzu Partenonu.

Tu przerwał prelegent metodyczne omawianie rycin, któremi ilustrował w dalszym ciągu lekturę Owidyusa, oświadczając gotowość czytania swej pracy dalej, jeżeli go do tego zawezwą; przytoczył tylko dalsze miejsca, które ilustrował i przedmioty, których do ilustrowania użył; materyał, użyty do ilustrowania, uporządkował z uczniami po skończeniu lektury Owidyusa o ile można chronologicznie.

Referat zakończył prelegent następującymi wnioskami, które przyjęto jednomyślnie:

1. Krakowskie Koło Towarzystwa filologicznego uznaje potrzebę metodycznych wskazówek do ilustrowania lektury autorów klasycznych pomnikowymi zabytkami kultury i sztuki starożytnej;
2. W tym celu zwróci się Wydział Koła krakowskiego do nauczycieli, uczących filologii w klasach wyższych z prośbą o opracowanie metodyczne pod tym względem utworów, czytywanych w szkole, i o odczytanie swych opracowań na posiedzeniach lub o ogłoszenie ich drukiem;
3. Po wyczerpaniu w ten sposób całego materyału należy wybrać komisyę, która na podstawie referatów i dyskusyi zajmie się ułożeniem albo ogólnych metodycznych wskazówek, albo szczegółowego komentarza stosownie do tego, co się okaże wtedy więcej praktycznem i pożytecznem

Nad referatem prof. Bryla toczyła się ożywiona dyskusya, w której brali udział prof. Bieńkowski, prof. Bednarski, prof Rzepiński i prof. Winkowski.

Prof. Bieńkowski przyznaje prelegentowi gruntowną znajomość przedmiotu, jednak poczytuje mu za błąd użycie do ilustrowania gigantomachii rzeźb z ołtarza pergamejskiego, zamiast których powinien był użyć przedstawienia na jednej z waz, znajdujących się w Bolonii, lub fresku Giulia Romana, zdobiącego strop w pałacu książęcym w Mantui; jako zaś swoje odrębne mniemanie zaznaczył: 1. że miejsce, do którego ilustrowania użyto płaskorzeźby z Eleuzydy, jest samo przez się jasne i zrozumiałe i ilustracyi nie potrzebuje, 2. że referent za wiele poświęca czasu na ten cel,

że lepiej zrobią nauczyciele gimnazyalni, jeżeli więcej będą zwracać uwagę na treść lektury, niż na ilustracye. Prof. Bednarski jest zdania, że referent za wiele podaje uczniom wiadomości starożytniczych; że o właściwościach rzeźby greckiej w różnych epokach można uczniom mówić dopiero w klasach wyższych — dla uczniów klasy V. są te różnice jeszcze nieprzystępne. Prof. Rzepiński nie zgadza się z prof. Bieńkowskim, jakoby referent za wiele tracił czasu na archeologię, tak się tylko prof. Bieńkowskiemu wydawać może na tej podstawie, że opowiadanie o czynności trwa kilkakroć dłużej niż czynność sama. O Jowiszu z Otricoli mówiłby raczej przy Homerze, niż przy Owidyusu. Prof. Winkowski poprzestał tylko na przytoczeniu zdania pewnego niemieckiego profesora, które słyszeć miał na zjeździe pedagogów w Dreźnie, że objaśnienia nie powinny przygniatać treści autora, co się przecież samo przez się rozumie.

W odpowiedzi oświadczył referent prof. Bieńkowskiemu, że wazy bolońskiej z przedstawieniem gigantomachii nie zna ani z oryginału, ani z reprodukcyi; zresztą, wychodząc z zasady, że poezyę można ilustrować tylko sztuką równorzędną, nie uznaje za stosowne używać do tego celu rycin, zdjętych z wyrobów artystycznego przemysłu; co więcej zdaniem jego obrazy, stanowiące prawdziwą ozdobę waz, przedstawiają się często jako karykatury, skoro zostaną ze swego właściwego tła oderwane i przeniesione na papier W oczach uczniów przyczyniłby się zatem mogły raczej do ośmieszenia, niż ilustrowania treści poety. Również nie wie referent o istnieniu kopii z obrazu Giulia Romana, z której możnaby w szkole korzystać. Najzupełniej zgadza się referent z drugim zarzutem prof. Bieńkowskiego, że miejsce w Owidyusu o pierwszym siewie może być zupełnie dobrze zrozumiane i bez ilustracyi — co więcej referent nawet nie zna żadnego takiego miejsca w autorach klasycznych, do którego zrozumienia byłaby ilustracya obrazowa niezbędnie konieczną; zdaniem referenta jest potrzebne ilustrowanie autorów starożytnych zabytkami dzieł sztuki nie celem zrozumienia poszczególnych miejsc, lecz celem zrozumienia całej kultury klasycznego świata. Wbrew zdaniu prof. Bednarskiego utrzymywał referent, że różnice stylistyczne różnych epok rzeźby greckiej zrozumieć potrafi nietylko uczeń klasy V., ale nawet i młodszy, bo je nietylko na rycinach widzi, ale mógłby je nawet namacać, gdyby zamiast rycin przedłożono mu odlew gipsowy. Że w niektórych miejscach może za wiele podawał uczniom szczegółów historycznych, tego referent nie zaprzecza i na uwagę p. Rzepińskiego zgadza się w zupełności.

Zgromadzenie, wychodząc z tego punktu zapatrywania, że podobne lekcye, jakie przedstawił prof. Bryl, mogą się przyczynić do ustalenia metody ilustrowania lektury klasycznej zabytkami sztuki starożytnej, wyraża życzenie, aby prelegent zajmującą pracę swą, w której jest wiele praktycznych wskazówek dydaktycznych, ogłosił w Muzeum, a prof. Bednarski podsunął prelegentowi myśl, aby idąc za przykładem Polaschka (Der Anschauungsunterricht mit besonderer Rücksicht auf die Liviuslectüre. Czerniowce 1894), Kubika (Realerklärung und Anschauungsunterricht bei der Lectüre Ciceros, Wien 1896; Realerklärung und Anschauungsunterricht bei der Lectüre des Tacitus. Wien 1897), Hachtmanna (Die Verwertung der 4. Rede Ciceros gegen Verres für Unterweisungen in der antiken Kunst. Bernburg 1894) i innych, zestawił z Owidyusa te miejsca, któreby w szkole należało ilustrować, i podał do każdego z nich środki pomocnicze, zapomocą których możnaby cel ten osiągnąć.

7. Dr. Jan Rozwadowski zdał sprawę z książki p. t. Franz Nicolaus Finck. Der deutsche Sprachbau als Ausdruck deutscher Weltanschauung. Marburg. 1899.

Ponieważ język jest jedynem bezpośredniem, a podatnem zawsze do badania odbiciem życia duchowego, więc — twierdzono — z języka pewnego narodu powinno się módz odtworzyć jego psychologię Systematycznych prób w tym kierunku prawie niema. Finck, młody językoznawca, docent wszechnicy w Marburgu, daje próbę odtworzenia z języka niemieckiego części psychicznego życia narodu niemieckiego. Bieg myśli i wniosków w jego książce jest następujący:

»Sposób, w jaki człowiek tworzy wyobrażenia i zbiorowe wyobrażenia rozkłada, następnie te części składowe w kategorye układa i łączy w myśl, jest sposobem, w jaki sobie świat wyobraża, czyli jest jego »światopoglądem« (Weltanschauung). Światopogląd pewnej grupy społecznej, o ile się na zewnątrz ujawnia, jest zatem sposobem, w jaki się tworzy wyobrażenia, znajdujące swój wyraz w mowie, jest dalej sposobem, w jaki się te wyobrażenia rozkłada, składniki ich w kategorye grupuje i łączy w myśl, znajdującą znowu swój wyraz w zdaniu, w mowie.

Sposób tworzenia się wyobrażeń bada słoworód i synonimika, a rozkładanie ich, porządkowanie i łączenie w myśl — składnia i nauka o formach. Jakże może składnia, wzięta oczywiście ogólnie jako nauka o budowie języka, i morfologia o tem nas pouczać? Wynika to z następujacych rozważań.

Indywidualność psychiczna zależną jest przedewszystkiem od pobudliwości (wrażliwości) pewnego osobnika, a ta objawia się: 1. we wpływie na przebieg wrażeń (które następnie dają wyobrażenia); 2. we wpływie na przebieg uczuć (które w dalszym ciągu dają afekty i akty woli). Otóż pod względem pobudliwości rozróżnia się z dawien dawna cztery zasadnicze stany psychiczne: 1. stan silnej pobudliwości z przewagą wyobrażeń (temperament sangwiniczny); 2. silna pobudliwość z przewagą uczuć (choleryczny); 3. stan słabej pobudliwości z przewagą wyobrażeń (flegmatyczny); 4. słaba pobudliwość z przewagą uczuć (melancholiczny). Oczywiście są to tylko cztery typy teoretyczne: w praktyce mogą się układać rozmaite typy pośrednie. Rozmaite zatem stopnie pobudliwości objawiają się w języku, szczególnie zaś wyraźnym jest wpływ pobudliwości na przebieg wyobrażeń. Wedle tego można rozróżnić cztery zasadnicze typy języków: 1. języki o charakterze fragmentycznym, rozkładające każdy wyraz, oznaczający wyobrażenie, na ogólny objekt i specyficzne atrybuty. Typem język Bantu: odpowiada temperamentowi sangwinicznemu; 2. języki o charakterze fragmentycznym, ale nie rozkładające wyrazu na dwie części. Typem narzecza polinezyjskie (temparament choleryczny); 3. języki o charakterze masywnym, zbitym. Typ języki tureckie (temperament flegmatyczny); 4. języki o charakterze masywnym, łączące całe kompleksy wyobrażeń w jedno, nie odłączające verbum od objektu. Typem języki amerykańskie (temperament melancholiczny). Języki semickie nie rozbijają wyobrażenia na części składowe, aniteż nie wciskają go w całe kompleksy: wskazuje to na średnią pobudliwość. Co się tyczy języków indoeuropejskich, to ich budowa ma tę własność, że prócz właściwego wyrazu, oznaczającego wyobrażenie (rzecz, przymiot, fakt) jest jeszcze element modyfikujący (sufiks), którego niemożna oddzielić od właściwego wyrazu, ale który ma jednak swoje odrębne psychiczne znaczenie; wskazuje to na większą pobudliwość, niż u Semitów. Zresztą poszczególne języki indoeuropejskie różnią się znacznie między sobą i można je w obrębie ogólnych typów tak scharakteryzować: 1. Typ sangwiniczny przedstawiają języki keltyckie; 2. choleryczny — romańskie. Język grecki stoi w pośrodku; 3. flegmatyczny: aryjskie i słowiańskie; 4. melancholiczny — germańskie.

Po tym ogólnym wstępie rozpatruje autor budowę języka niemieckiego i dochodzi do wniosku, że to stanowisko, jakie zajmują języki germańskie w obrębie

indoeuropejskich, zajmuje znowu w obrębie germańskich niemiecki, czyli — mówiąc zwyczajnym językiem — wysnuwa wniosek, iż język niemiecki przedstawia typ najwięcej wartościowy«!

W szczegóły przedstawienia p. Rozwadowski nie wdaje się, ani jako referent, ani jako krytyk. Zaznacza tylko, że cała książka, zawierająca niejedno trafne spostrzeżenie, a świadcząca o znacznem oczytaniu i rzetelnem dążeniu do prawdy, jest równocześnie bardzo naiwną i świadczy o małym jeszcze zmyśle krytycznym. (Tu przytacza prelegent liczne na to twierdzenie dowody). Momentu rozwojowego autor zgoła nie uwzględnił: że język może się zmienić bardzo silnie, a naród wcale nie, o tem autor nie myśli zupełnie. Nie uwzględnił też autor faktu, że język jest tylko symbolem myśli i że dla psychologii niewiele można z niego wyczytać. Przynajmniej dla psychologii narodu. Wystarczy wskazać na fakt, że budowa większej części języków indoeuropejskich jest dziś jeszcze w zasadzie identyczną mimo bardzo silnych różnic temperamentu. Bo i naród może się zmieniać, a język jako tradycyjny sposób wyrażania myśli może ulegać tylko małym zmianom.

W dyskusyi nad tym zajmującym odczytem, w którym dr. Rozwadowski należytą dał odprawę młodemu szowiniście niemieckiemu, zabierali głos prof. dr. Baudouin de Courtenay, prof. dr. Kawczyński, prof. Bryl i Winkowski. Bardzo zajmujące były uwagi, poczynione zwłaszcza przez dwu pierwszych mowców, których jednak w tem krótkiem sprawozdaniu dla braku miejsca nie możemy przytoczyć.

8. Prof. Jan Bryl: »W jaki sposób należałoby podać uczniom w klasie najwyższej obraz kultury greckiej?«

W klasie 8-ej z końcem roku szkolnego podaje się uczniom obraz kultury greckiej i rzymskiej, łącząc w jeden obraz te oderwane szczegóły duchowego życia starożytnych Helenów i Rzymian, które poznali uczniowie w ciągu nauki w gimnazyum wyższem jużto z lektury autorów, jużto z wykładu. Na skreślenie takiego obrazu kultury greckiej radzi poświęcić prelegent 4—6 godzin. Wychodząc z założenia, że naród grecki, jedyny ze wszystkich narodów, których kultura stała się dla innych wzorem, w sposób naturalny przeszedł wszystkie fazy rozwoju bez tych wielkich przeskoków, jakie się zdarzają w skutek nagłych a potężnych obcych wpływów, starał się prelegent wykazać, jak w poszczególnych epokach stosunki polityczne i społeczne wpływały na powstanie różnych rodzajów poezyi i jak następnie stosunki polityczne i literatura danej epoki powoływały do życia corazto nowe objawy w sztukach plastycznych. Oto szkic tej rekapitulacyi, nad którą pracują nauczyciel i uczniowie:

Stosunki społeczne epoki bohaterskiej zrodziły epopeję; tym stosunkom i tej poezyi odpowiadają te dzieła ręki ludzkiej, częstokroć starsze od samej epopei, które służyły poecie za model, a których okruchy wydobyły na jaw poszukiwania Schliemanna i innych uczonych mężów.

Epoka walk zewnętrznych o władzę w VII. i VI. w., przed. Chr. rozbudziła namiętności polityczne w szerokich warstwach ludności i powołała do życia ten rodzaj poezyi, którego głównym pierwiastkiem jest uczucie, t. j. lirykę; pogrzebawszy zaś w gruzach grodów królewskich dawną sztukę, poczyna tworzyć nową, która się rozwija równie powoli i stopniowo, jak nowe stosunki polityczne i nowa poezya: jest to tak zwana sztuka archaiczna.

Na epokę stałych stosunków politycznych i największego dobrobytu przypada rozwój dramatu i najwyższy rozkwit sztuki. Lecz jak stosunki polityczne, taksamo

ulega w tej epoce ciągłym przemianom rozwój i poezyi i sztuki od szlachetnej i wzniosłej, a następnie pełnej wdzięku i piękna, do namiętnej i wyuzdanej.

Charakterystykę każdej epoki starał się prelegent uzasadnić powoływaniem się na odpowiedne fakty z literatury i sztuki, o ile one w nauce szkolnej były uwzględnione. W dyskusyi nad tym referatem prof. Rzepiński był zdania, aby pracę tę wydrukowano. Wniosek ten, poparty przez innych kolegów, modyfikował prof. Pelczar, żądając, aby prelegent niektóre partye rozszerzył i przykładami obficiej uzasadnił, gdyż wzajemna zależność tych czynników, o które prelegentowi chodzi, nie wszędzie równie jasno występuje. Prelegent odpowiedział, że byłby gotów opracować swój referat w myśl wniosku prof. Pelczara, lecz nie wie, gdzieby go można było umieścić, gdyż Muzeum, jedyne u nas pismo, do którego mógłby się nadawać tego rodzaju artykuł, trzyma w tece całe lata artykuły, daleko więcej aktualne i na czasie będące, i dopiero, kiedy autor zażąda zwrotu rękopisu, czasem drukuje, gdy sprawa stała się przedawnioną, albo zwraca rękopis. Zresztą prelegent wyraźnie zaznaczył, że podaje tylko szkic, a nie cały obraz kultury greckiej, na którego wykończenie potrzebowałby — jak to wynika z poprzedniego, 4—6 godzin, a nie jednej i to jeszcze niecałej, którą zajął powyższy odczyt.

Na temsamem posiedzeniu przeprowadzono jeszcze dyskusyę nad wnioskiem, obszernie umotywowanym przez prof. Bednarskiego, aby na Walnem Zgromadzeniu Tow. filolog., które w r. 1899. miało się odbyć w Krakowie, postarać się o cały szereg odczytów z archeologii, teorytorycznych i praktycznych, i urządzić wystawę archeologiczną, którąby dała obraz normalnego gabinetu archeologicznego szkolnego.

Myśl tę poparli prof. dr. Bieńkowski, Bryl, Rzepiński, Gąsiorowski, Pelczar i Winkowski, a w celu wykonania tejże wybrano komisyę, w której skład weszli: prof. dr. Bieńkowski jako przewodniczący, prof. Bednarski jako sekretarz, nadto prof. Bryl i Rzepiński. Komisya odbyła kilka posiedzeń i powzięła pewne uchwały, które dlatego, że Walne Zgromadzenie zamiast w Krakowie odbyło się i tego roku we Lwowie, dopiero w roku przyszłym mogą być wykonane[1]).

Walne Zgromadzenie Koła odbyło się w styczniu 1899. r; wybrano na niem następujący Wydział:

Prof. dr. Kazimierz Morawski, jako prezes, dyr. Stanisław Siedlecki, jako zastępca prezesa, prof. Stanisław Bednarski, jako sekretarz, Andrzej Gąsiorowski, jako skarbnik, nadto prof. Bryl Jan, prof. Lasson Antoni i prof. Rzepiński Stanisław.

---

[1]) Sprawą zwołania Walnego Zgromadzenia w r. 1899. do Krakowa i omawiania na Zjeździe tym — w myśl życzenia Koła krakowskiego — wyłącznie zagadnień z zakresu archeologii klasycznej, w połączeniu z wystawą przedmiotów archeologicznych, nadających się do nauki w szkołach średnich, zajmował się także Wydział Towarzystwa na kilku posiedzeniach. Z przyczyn, od Wydziału niezawisłych niemożna było zamiaru tego wykonać w r. b. Jest natomiast życzeniem Wydziału Tow., aby w r. 1900. odbyło się Walne Zgromadzenie w Krakowie z okazyi jubileuszu Wszechnicy Jagiellońskiej. *(Przyp. Red.)*

POLEMIKA.

Od p. dra Wł. Demetrykiewicza otrzymała Redakcya następujące pismo:

W ostatnim zeszycie czasopisma *Eosu* umieścił p. K. Hadaczek artykuł, omawiający moją pracę p. n. »Vorgeschichte Galiziens«, i wypowiedział tam (str. 61.) stanowcze twierdzenie, że w nadwornem Muzeum przyrodniczem w Wiedniu znajduje się złota zausznica, pochodząca niewątpliwie ze skarbu michałkowskiego tegosamego typu stylowego, co opisany przezemnie (»Vorgeschichte« str. 131.) pierścionek złoty z Uścia Biskupiego.

Kustosz wspomnianego Muzeum nadwornego w Wiedniu, p. J. Szombathy, znana powaga naukowa na polu archeologii przeddziejowej, do którego zwróciłem się z prośbą o wyjaśnienie sprawy, poruszonej wspomnianem wyżej twierdzeniem p. Hadaczka, nadesłał mi następujące pismo (odpis dosłowny), o którego łaskawe umieszczenie w najbliższym zeszycie *Eosu*, w całości i w oryginalnem brzmieniu upraszam uprzejmie Szan. Redakcyę, a to ze względu na naukową ważność kwestyi, oraz zasadę słuszności i bezstronności:

K. k. Naturhistorisches Hofmuseum. Prähistorische Sammlung.

Wien, 20. Mai 1899.

Hochgeehrter Herr! Das im Besitze des k. k. Hofmuseums befindliche Ohrgehänge aus Gold, welchem Ihre werte Anfrage gilt, kann nicht den Anspruch erheben, zuverlässig aus Michałków zu stammen. Es wurde von einem Händler im April 1895. nebst anderen Goldfundstücken erworben mit der Angabe, dass es von dem (1) Goldfunde von Michałków stammt. Die einzelnen Stücke sind angeblich von verschiedenen Juden aus mehr oder minder benachbarten Ortschaften einzeln zusammengelesen. Die übrigen Stücke dieses Ankaufspostens (geflügelte und andere Perlen etc.) stimmen mit dem Schatze des Grafen Wladimir Dzieduszycki vollkommen überein, und ich habe daher keinen Anstand genommen, sie nebst den Goldstücken des 2. Michałkower Fundes, die wir vom Ritter v. Przybysławski erworben haben, zusammen auszustellen. Aber das Ohrgehänge habe ich abgesondert, weil es ja um beinahe 1 Jahrtausend jünger ist, als die Schatzfunde, und bezüglich des engeren Fundortes ganz ungenau bestimmt ist.

Die Datierung der Michałkower Funde, welche Sie im Kronprinzenwerke gaben, ist nach der genauen Besichtigung der Funde, die mir im Jahre 1893. Se. Excellenz

gewährte, mit meinem Urtheile vollkommen übereinstimmend und meiner Meinung nach fest begründet.

Das seiner Fundstelle nach ganz unzuverlässig bestimmte goldene Ohrgehänge kann daran nichts ändern. Ganz im Gegentheile! wenn ich einmal Gelegenheit finde, Ihr Fundstück von Uście Biskupie mit dem Anhangsel zu vergleichen und wenn dieselben sich von ganz gleichem Erhaltungszustande ezwiesen, ware ich eher geneigt, unserem Stücke als »möglich« Ihren Fundort beizusetzen. Einstweilen ist es mit der Bezeichnung »Angeblich Michałkow« getrennt an einer ganz anderen Stelle unserer Sammlung ausgestellt, als die Schatzfunde, welche bestimmt von dort sind.

Meiner wohl überlegten Ansicht nach könnten Sie, Hochgeehrter Herr, die Argumentation des *Eos* rundweg abweisen[1]).

In ganz besonderer Hochachtung ergebenst

J. Szombathy m. p.

Niesłuszne jest także twierdzenie p. Hadaczka, że srebrny skarb z Zalesia w Czortkowskiem był mi zupełnie nieznany, gdyż o najokazalszym naszyjniku z tego skarbu jest mowa na str. 131. mojej pracy, a na str. 132. podany jest jego wizerunek.

Co się tyczy wreszcie innych wątpliwości i zarzutów, uczynionych przez p. K. Hadaczka mojej rozprawie o dobie przédhistorycznej w Galicyi, to muszę przedewszystkiem zaznaczyć, że mój artykuł, ogłoszony w wydawnictwie »*Oest. ung. Monarchie in Wort u. Bild*« jest tylko streszczonym wyciągiem z obszernej pracy, którą o tym przedmiocie do druku przygotowuję.

Pomimo tej nadzwyczajnej zwięzłości, podyktowanej z konieczności szczupłością miejsca i popularną naturą wydawnictwa, która nie pozwoliła w wielu kierunkach na należyte rozwinięcie moich poglądów i dokładne uzasadnienie zapatrywań, została moja praca p. t. »Vorgeschichte Galiziens« bardzo przychylnie ocenioną i przyjętą przez poważną fachową krytykę naukową zagranicą (prof. Niederle, dr. M. Much, Komisya centralna dla zabytków, kustosz Szombathy itd.), tak, że sądzę, iż okoliczność ta zwalnia mnie od potrzeby dalszej obrony mej pracy. Zresztą sądzę, że jeżeli krytyka ma być w istocie rodzajem sprawiedliwej, jakby procesowej rozprawy między autorem a jego krytykiem, to trzeba koniecznie prowadzić ją przed forum kompetentnego trybunału; dlatego najwłaściwszem polem do tego może być tylko poważne fachowe czasopismo zagraniczne, poświęcone specyalnie archeologii przeddziejowej.

Kraków, 29. maja 1899. *Dr. Wł. Demetrykiewicz.*

---

[1]) Redakcya *Eosu* nie wypowiedziała swego zapatrywania w tej sprawie. Mowa więc tu być może tylko o twierdzeniu autora recenzyi p. Hadaczka. (*Przyp. Red.*)